

П.К.КОВДЛІВ

УКРАЇНСЬКА
МОРА

НЬЮ-ІОРК

З. Фадіон, \$ 5.00
12. січня 19

П. К. КОВАЛІВ
УКРАЇНСЬКА МОВА

**SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
SCHEWTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN**

Ukrainian Studies Vol. 19

P. K. KOVALIV

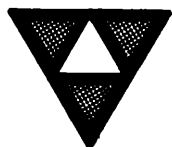
UKRAINIAN LANGUAGE

NEW YORK — PARIS — TORONTO

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ.Т.ШЕВЧЕНКА
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНОЗНАВСТВА ч.19

П.К.КОВАЛИВ

УКРАЇНСЬКА
МОВА

НЬЮ-ЇОРК

Copyright - 1966

By **Panteleimon Kovaliv**

SHENCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY, INC.

302-301 West 13th Street

New York 14, N. Y.

Printed in the U. S. A.

ПЕРЕДМОВА

Широкі кола української громадськості вже давно чекають на книжку, яка розкрила б закони життя й розвитку української мови й показала б, як діють ці закони в практичному вжитку. Кожна національно свідомо людина, незалежно від її фаху, цікавиться питанням рідної мови й часто-густо не тільки з практичних міркувань, а з міркувань більшого удосконалення набутих уже знань, кращого усвідомлення багатьох явищ, що зустрічаються в мовній практиці, як питомо-національних ознак.

Ця книжка призначена для широких кіл української громадськості, які мають поглиблювати й підвищувати набуті вже в школі знання з української мови, а також для студентів вищих шкіл, що вивчають підвищений курс української мови, для вчителів шкіл українознавства й для всіх тих, хто бажає обізнатися детально з основами української мови та законами її розвитку. Тому застерігаємо, що читач мусить знати бодай елементарні основи української граматики.

Матеріал подається в науково-популярному викладі за певною системою з розкриттям і поясненням усіх тих "таємниць", що в шкільних граматах прибрали собі назву "винятків". Отже, в цій книжці немає правил з винятками, в ній розкриваються основні закони української мови, а численні мовні явища пояснюються на підставі наукових та історичних даних розвитку української мови.

Через те й сама система викладу матеріалу трохи інша, ніж у практичних шкільних граматах: в морфології, напр., подається матеріал не за частинами мови, а за тематикою, згідно з основними законами розвитку морфологічних категорій. Цим і пояснюється той факт, що так звані частини мови (за нашою термінологією - "граматичні категорії") розриваються кожна

на дві частини й розміщуються в окремих розділах. Напр., розділ "Граматична класифікація слів", де подається й визначення й характеристика граматичних категорій (частин мови) за їх змістом, і розділ "Словозміна", де розглядаються тільки формальні особливості слів на тлі історичного розвитку форм української мови.

Книжка складається з трьох частин: фонетика, морфологія і синтакса.

Фонетика поділяється на два основні розділи: "Звуки (фонем) української мови", де подається загальний огляд звуків (фізіологія звуків, закони їх творення, класифікація, літературний наголос, літературна вимова тощо) і цим самим підводиться наукова база під другий розділ "Звукові зміни", де розкриваються основні закони звукових змін (чергування, асиміляція тощо).

Морфологія теж поділяється на два основні розділи: "Словотворення", куди входять такі підрозділи, як: "Структура слова", "Творення невідмінюваних слів", "Наголос у словотворенні" тощо, і "Словозміна", де подається відмінювання всіх граматичних категорій у світлі історичного розвитку форм і окремо форми творення дієслів.

Форми закінчень м'яких основ (на м'яку приголосну і *j*) у відмінюванні й дієвідмінюванні з практичних міркувань подаємо правописним письмом (а не фонетичним) із збереженням у закінченнях букв *е, ю, я, ї*. Напр.: *пісню* (фонет. *пісньу*), *мою* (фонет. *моюу*), *поїти* (фонет. *поїти*) та ін.

Синтакса доповнюється в кінці короткими відомостями з історії речення.

Складаю подяку Науковому Товариству ім. Шевченка, що допомогло видати книжку, та окремим особам, що сприяли виходу її в світ, зокрема - Вірі Ковалевій за велику допомогу в читанні коректи та Борисові Ковалеву за технічне оформлення.

ВСТУП

§ 1. МОВА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ

Мова - це засіб, з допомогою якого людина передає іншим те, про що думає, чого бажає, що почуває. Цим самим людина входить в зв'язки з іншими людьми, зв'язки, що ми їх звемо соціативними або соціальними. Ці зв'язки бувають тим інтимніші, тим ближчі, чим краще люди одні одних розуміють, краще відчують взаємні психічні переживання.

Звідси випливає нерозривна єдність індивідуального й соціального: індивід, що завжди проявляє в мові свої творчі ознаки, скеровує ці творчі ознаки так, щоб догодити смакові колективу, щоб зберегти ясність і легкість розуміння. Творча діяльність індивіда тільки тоді закріплюється, схвалюється, коли вона подобається іншим. Ця єдність, зв'язок між індивідуальним і колективним є тією рушійною силою, що веде колектив до цивілізації.

З другого боку, єдність індивідуальна й колективна є основною передумовою єдності національної: всі нюанси творчої думки індивіда, нюанси його переживань легко сприймаються колективом тільки тоді, коли їх об'єднують спільні психічні риси, риси, що є основною ознакою національної єдності. Звідси органічний зв'язок категорій соціальної й національної. Кожна більша-менша нація є певною колективною одиницею, об'єднаною єдиним творчим духом, єдиною мовою.

Таким чином, мова - не тільки соціальний чинник, як засіб порозуміння; вона також великий національний чинник, що об'єднує людей у великі родини-нації. Мов на світі дуже багато, як багато націй. Кожна мова має свої особливості, які обумовлюються особливостями життя нації, тому не може бути тотожності між національними мовами, як не може бути тотожності між націями. Знання національної мови ніколи не може дорівнювати найдосконалішому знанню чужої мови, бо національне ставлення до мови виробляє чуття самої мови, органічно зв'язане з чуттям національним. Видатний український учений О. Потебня каже, що людина, яка розмовляє двома мовами, переходячи від однієї мови до другої, міняє разом з тим характер і напрям течії своєї думки. Звідси випливає в нього за-

стереження: в ім'я збереження національності дбати про збереження мовних особливостей. Т. Шевченко є найкращим доказом того, що всі найглибші наші переживання й думки можна найкраще висловити тільки рідною мовою. Ми знаємо, що Шевченко добре володів як українською, так і російською мовами, але його поезіями, писаними українською мовою, в перекладі різними мовами любується майже весь світ, тоді як твори його, писані російською мовою, мало відомі й не мають тієї сили й мистецької краси.

§ 2. УКРАЇНЬСЬКА МОВА — НАЦІОНАЛЬНА МОВА НАРОДУ.

Кожний народ, кожна нація має свою національну мову. Український народ теж має свою національну мову, яка об'єднує в велику родину понад 40 мільйонів людности. Український народ кількісно займає шосте місце серед європейських народів і друге — серед слов'янських народів (після росіян). Коли порівняти з іншими слов'янськими народами, то українців кількісно вдвоє більше, ніж поляків, вчетверо більше, ніж чехів, всемеро більше, ніж болгар, і ввосмеро більше, ніж сербів.

Українська мовна територія займає досить широкі простори. Крім широкої центральної смуги, до складу якої входять: Київщина, Волинь, Поділля, Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина, Дніпропетровщина, Донеччина, Кубань, Крим, Холмщина, Підляшшя, Полісся, Галичина, Закарпаття, північна і західня частини Буковини, північно-західня частина Бесарабії та ін., українська мовна територія виходить далеко за межі суцільної смуги. Українці живуть широкими колоніями в Росії (Самарська, Саратовська і Астраханська обл., східній Сибір), в Румунії, Америці, Канаді та в інших країнах.

Український народ з найдавніших часів живе своїм самобутнім життям; має свою власну культуру, свої звичаї, побут; відзначається особливістю своєї вдачі, своїм психічним станом, отже й своєю національною мовою.

Українська мова протягом століть виробила свою власну звукову, словотворчу, морфологічну й синтаксичну систему. Цим самим вона займає цілком окреме місце серед інших слов'янських мов, як витвір психо-фізичних сил українського народу. Українська мова бере свій початок безпосередньо від того слов'янського діалекту, яким розмовляли племена східнослов'янської території десь під кінець спільнослов'янського співжиття народів. Коли в VI і VII ст. по Різді Христовім велика частина слов'янських племен розселилась за межі своєї прабатьківщини між Вислою і Дніпром на всі сторони (на пів-

ніч, на захід і на південь), то ті слов'янські племена, що з них потім склався український народ, в переважній більшості залишилися на своїх давніх місцях; тільки в меншій мірі вони пересувалися за межі своєї прабатьківщини, на схід за Дніпро, а також займали ще й ті західні й південні території слов'янської прабатьківщини, з яких відходили південно- і західнослов'янські племена на нові терени. Отже, українська мова займає тепер навіть центральне місце серед інших слов'янських мов.

Ще від тих найдавніших часів українська мова зберігає такі важливі ознаки, які відрізняють її від інших слов'янських мов. Наприклад: 1) тверда вимова приголосних *д, т, л, н, с*, з передголосними *е, и* (*тебе, несучи, лихо, земля, село, день*); 2) вживання *цв, зв* зам. *кв, зв* (*цвіт, зірда*); 3) вживання *о* зам. *е* на початку слів (*озеро, один*); 4) поширення повноголосся (*ворот, молот, берега*); 5) вживання сполучень *ри, ли* (*кривавий, блиск*) та ін. Всі ці особливості та багато інших, які засвідчені в найдавніших пам'ятках або й не засвідчені, але зберігаються в українській мові як відмітна її риса, — всі ці особливості від найдавніших часів визначають українській мові цілком окреме місце в системі інших слов'янських мов; вказують на окремі, свої закони її розвитку. Такий відомий в українській мові фонетичний закон, як перехід *о, е* в *і* в закритих складах (*коня - кинь, несучи - нис*) є, мабуть, чи не найбільшим доказом того, що українська мова — то окрема мова, як усі інші мови світу. Це найголовніша питома ознака української мови, як явище, що має свої, цілком самобутні психологічні основи в мовній свідомості українського народу. Це одна з найголовніших національних ознак, якої не має ні одна слов'янська мова або якась інша європейська мова і яка є такою своєрідною прикрасою української літературної мови. Як важко ця особливість української мови сприймається іноземцями, так легко її розуміють природні українці, — що сприймають її ще з дитинства, з молоком матері.

Не цими тільки переліченими вище ознаками характеризується українська мова, як національна мова українського народу. Вона має ще й багато інших ознак, з них найпомітнішою є її музикальність, поетичність. Сумні й веселі настрої українського народу через художню мову виливались в ніжних народних піснях, признаних одними з найкращих у світі. Українська народна пісня — це насамперед українська мова, образна, художня, милозвучна, різнобарвна мова, з багатим лексиконом і з найдрібнішими, найтоншими нюансами переживань, з численними метафоричними виразами, що розкривають всю глибину душі лю-

дини, виявляючи риси її вдачі - шляхетність, мужність, патріотизм, сердечність у відношенні до друзів, риси, які межують з суворістю й ненавистю до ворогів. Всі свої переживання український народ протягом століть передавав засобами мови в різних формах творчого ентузіазму: весільні, похоронні, господарські пісні; колядки, щедрівки, веснянки; різні народні оповідання й перекази, казки, байки, загадки, заклинання та ін. - всі вони, ці форми народної творчості, були просякнуті єдиним, спільним мотивом національного життя народу.

Був час, коли в інтересах російської самодержавної політики українська мова була позбавлена прав на своє існування як національна мова українського народу. За нею не визнавалось навіть права зватися "мовою", а тільки - наріччям російської мови. В російській мовознавчій науці, як прояв цієї політики, панував тенденційний погляд, що української мови ніколи не існувало й не існує; та ж мова, якою розмовляє український народ, - це не що інше, як "малоруське наріччя" або "діалект" російської мови, в зв'язку з чим українська мова позбавлена була прав письменства, науки і школи.

Проте, факт існування української мови був такий разючий, історичні і наукові докази були такі незаперечні, що навіть в ті часи провідці російської політики в питаннях українського мовознавства примушені були відмовитись від попередніх тенденційних, нічим не підпертих тверджень; вони самі навіть стали доводити, що українська мова майже з часів Ярослава Мудрого була відмінна від російської. Російська Академія Наук визнала українську мову цілком самостійною, окремою від російської мови, хоч термін "малоруське наріччя" ще довго тримався в науковій практиці. Персонально оборонцями української мови були такі видатні учені, як: Шляйхер, Міклошич, Шафарик, Копітар, Ягіч, Срезневський, Шахматов та ін.

Найбільшими оборонцями української мови є провідці української культури, науки і письменства. В минулому високо тримали прапор української мови, української мовознавчої науки такі видатні українські вчені, як: Огоновський, Потебня, Житецький, Михальчук, Ст. Смаль-Стоцький, Колесса, Сімович, Тимченко, Синявський та ін., з них особливо визначився своїми науковими працями Ст. Смаль-Стоцький, який склав першу систематичну наукову граматику української мови. На звуковій, морфологічній, словотворчій і синтаксичній системі він доказав повну самостійність української мови в родині слов'янських мов. Тепер на варті української мови стоять такі відомі українські вчені, як: Митрополит Іларіон (І. Огієнко), К. Кисілевський, Р. Смаль-Стоцький, Ю. Шевельов, В. Лев, Я. Рудницький, О. Горбач, В. Чапленко та ін.

Представниками української літературної мови на арені світової літератури є такі видатні українські поети і письменники, як: Шевченко, Марко Вовчок, Коцюбинський, Леся Українка, Франко, Кобилянська та ін. Серед них окреме місце займає великий національний поет, геній українського народу Тарас Шевченко. Вийшовши сам із народу, він дав високої художньої ваги творі; а свою рідну мову, звичайну просту українську мову, він поставив в рівень з літературними мовами інших європейських народів.

§ 3. ЛІТЕРАТУРНА МОВА І ДІАЛЕКТИ

Мовознавча наука встановила закон, що всі сучасні європейські мови розвинулись з праїндоевропейської мови, переживши перед тим стадію окремих (більших) мовних родин - слов'янської, германської, романської та ін. Кожне з цих мовних розгалужень, зокрема слов'янське розгалуження становило собою на ранній стадії великий діалект, що містив у собі окремі групи говорів, як суцільних мовних одиниць, що з них потім розвинулись сучасні етнічні слов'янські мови - українська, російська, білоруська, польська, чеська, сербська та ін.

На основі цього закону всі літературні мови, як культурні мови націй, виникли на базі того чи іншого діалекту більш розвинутої в культурному відношенні території. Піднявшись до ролі офіційної й спільної мови, цей діалект приймає елементи з інших діалектів і шораз більше ускладнюється, зберігаючи й свої первісні риси, поширюючи їх на всю національну територію, стаючи загальним.

Українська літературна мова виникла на базі південно-східного діалекту і на основі цього діалекту й нині розвивається, всмоктуючи елементи (переважно лексичні, зрідка морфологічні й синтаксичні) з інших діалектів і говорів. Але не всі ці особливості інших діалектів і говорів увійшли до складу української літературної мови: одні вже пришилися, другі - ще ні, залишаючись своєрідною прикрасою говору і чекаючи слушного часу, щоб і собі потрапити в скарбницю літературної мови. Тому хай нас не дивує, що деякі рідні нам елементи нашого діалекту або говірки не потрапили до літературної мови, хоч вони видаються нам суб'єктивно може й кращими за інші.

Українська літературна мова дуже тісно зв'язана з територіальними діалектами, на основі яких вона розвивається. Вся сукупність українських говорів поділяється на три діалектні групи, чи діалекти: північний, південно-західний і південно-східний.

Північний діалект об'єднує територіяльні говори, якими говорить населення Чернігівської, північної частини Сумської, північної частини Київської, Житомирської, Ровенської та Волинської областей. Цей діалект відзначається такими особливостями, як: існування дифтонгів або монофтонгів типу *у, и*, що бувають тільки в наголошеній позиції (*ку^онь, кун^у, кин^ь; при^юос, ші^єсть, ді^єд*), твердість *р* в усіх позиціях (*з^ора, пис^ар, гов^ору, веч^єраю*) та ін.

Південно-західний діалект об'єднує територіяльні говори, якими говорить населення Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, частини Одеської, частини Ізмаїльської, Чернівецької, Станіславської, Львівської, Дрогобицької та Закарпатської областей. Цей діалект відзначається такими особливостями, як: зміна давніх *о, е, ъ* незалежно від наголосу в *і* (*кін^ь, ніч, піч; літо, сіно*), вимова ненаголошеного *о* як *у* (*ку^ужух, убі^д*), закінчення іменників II. відміни в давальному відмінку *-ови, -єви* (*бать^окови, кон^єєви*), вживання займенникової форми *ся* перед дієсловами (*він^ь ся див^{ит}, я се^юлю*) та ін.

Південно-східний діалект об'єднує територіяльні говори, якими говорить населення Луганської, Донецької, Харківської, південної частини Сумської, Полтавської, південної частини Київської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської, більшої частини Одеської та Ізмаїльської областей. Цей діалект відзначається тим, що має найбільше схожих рис з літературною мовою. Це пояснюється тим, що сучасна українська літературна мова історично виникла на базі говірок цього діалекта. Він також має деякі особливості, як: вживання *і* на місці давніх *о, е, ъ* (*стіл, ніс, хліб*), змішування у вимові ненаголошених *е, и* (*ве^ези, не^иси, се^ило*), вимова ненаголошеного *о* з наближенням до *у* (*ко^ужух, со^убі, то^убі*), здебільшого м'яка вимова *р* (*з^оря, р^ятувати*).

Ці три територіяльні діалекти обслуговують місцеве населення, маючи свій лексичний фонд, відмінний від літературної мови, свою граматичну будову та фонетичні особливості. Ці діалекти в системі мови являють собою залишки попередніх мовних формувань, які в силу історичних умов не змогли розвинути до рівня літературної (національної) мови.

§ 4. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Українська літературна мова в своєму розвитку пережила дуже складні ситуації. Був час, коли на Україні навіть рід-

ної літературної мови не було, бо її заступала мова старо-болгарська (старослов'янська), і саме в такій мірі, що один із українських патріотів кінця XVI ст. Іван Вишенський принципово стояв за вживання саме цієї мови. Був час, коли українська літературна мова підпала великому впливові білоруської мови, а в XVI ст. - польської мови, в XVII ст. - російської мови.

Де ж були перші зародки української літературної мови і як дійшла вона в своєму розвитку до сучасного стану?

Коли в IX ст. заснована була Київська держава й почалось історичне життя східнослов'янських племен (полян, деревлян, волинян, бужан, дулібів, лучан, улічів, тиверців та северян), що об'єднались уже в один народ, неминуче виникла потреба мати свою спільну державну мову. Такою мовою не могла ще тоді стати мова цих племен, а тільки мова того народу, що приніс на Україну початки писемності разом з християнством. Через це саме й загальмувався на деякий час природний розвиток племінних мов чи діалектів в одну національну літературну мову Київської держави.

До того ж і старослов'янська мова мала тоді деяку перевагу, що вона своєю трохи українською вимовою не відчувалася як зовсім чужа мова. Не дивно, що мова ця дуже швидко ставала й розмовною мовою освічених верств духівництва, князів, бояр тощо. Візьмімо для прикладу хоч би мову Володимира Мономаха, що написав своє Повчення дітям. У цій мові є чимало елементів живої народної мови української. Напр., форма роз зам. раз: розноличнѣи, розглядати, розбити; форма оро, оло, ере: хоронити, полонѣ, соромѣ, молодѣи, переступити, городѣ, ворожбѣтъ, перепѣздити ("Днемъ есмѣ перепѣзидѣ до вечерни").

Ця тодішня літературна мова з старослов'янською основою відразу ж почала українізуватись, просякатись елементами живої мови народу. Про це свідчать такі найдавніші українські пам'ятки, як: Збірники Святослава, Архангельська євангелія, Несторів літопис, Галицько-Волинський літопис, Галицька євангелія, Слово о полку Ігоревім та ін. Процес українізації старослов'янської мови, як офіційної на Україні літературної мови, розвивався далі, так що в XIV ст. ця мова дуже близько стояла до живої мови народу.

Тільки церковна мова за традицією ще зберігала основи старослов'янської мови. Хоч, правда, й тут жива мова робила свої позначки: вимова її була зукраїнізована. Крім того, пороблені були деякі граматичні й лексичні зміни з метою наблизити її до української мови й зробити її більш зрозумілою українському народові. Але, повторюємо, старі основи все ж таки зберігалися. В 1619 році Мелетій Смотрицький склав на-

віть окрему граматику церковної мови, так що розвиток церковної мови йшов трохи окремим шляхом.

В XVI ст. стався великий злам в розвитку літературної мови. Це період великих культурних зрушень на Україні. В цей час засновуються школи в Острозі, Львові, Вільні, Києві. Історичну роль починає відігравати Київська Могилянська Академія. З'являється нова література, а з нею й нова літературна мова. Ця нова літературна мова розвивається дедалі в меншій залежності від церковної мови, бо церковна мова не могла вже забезпечити тих великих культурних вимог, що їх ставили події часу. Виникла потреба навіть Біблію перекласти з церковної мови на мову українську. Цю роль виконав Франциск Скорина (1517-1519). А слідом за Біблією почали перекладати на українську мову й інші книги Св. Письма: Пересопницьку євангелію 1561 р., Крехівський апостол 1560 р., Новий Заповіт Негалевського 1581 р. та ін.

Літературна мова, таким чином, виходить за межі церковної мови, бо перед нею ставляться нові й широкі завдання: вона повинна була наблизитись до звичайної мови "людей посполітих" і разом стати мовою вищої освіти. Так воно й сталося. Цією мовою вже друкувалися підручники богословських наук, проповідей, підручники історії. Цією мовою пишуть твори такі відомі українські письменники, як: Іван Вишенський, Галятовський, Радивилівський, Самовидець та ін.

Нова українська літературна мова творилася вже на народній основі впродовж XVI, XVII і XVIII ст., саме в ті часи, коли Україна перебувала в культурному і політичному зв'язку з Польщею, коли вся нова західно-європейська культура проходила на Україну через Польщу. Тому українська літературна мова була просякнута долонізмами. В своїй основі нова літературна мова була західно-українська, бо й почалась на західних українських землях. Саме перші організовані канцелярії з живою мовою постали на західно-українських землях.

Спочатку основою були західно-українські говори з домішкою східно-українських рис. Але згодом, з часу приєднання Лівобережної України з Києвом до Москви, починається нова доба - східно-українські риси збільшуються, а західно-українські зменшуються. З'являються ознаки зміни діалектної бази в наслідок більшого впливу південно-східних говорів. Риси цих говорів уже помітні в описах Київського, Черкаського і Канівського замків 1552 р. Але більш виразні риси цього впливу помітні на початку XVII ст. в різних документах, писаних на території Середнього Наддніпров'я.

Таким чином, нова українська літературна мова, що зародилась в XVI ст. на основі західно-українських говорів, не

перетворилась в літературну мову на дійсно народній основі; вона ще мала ознаки діалекту. Замість цього, на Сході України з кінця XVIII ст. нова літературна мова ступила на шлях дальшого розвитку, на іншій діалектній основі, на основі південно-східніх говорів (розмовна мова і фолкльор). Початок цієї мови зв'язаний з розвитком жанрів художньої літератури на основі місцевих говорів південно-східнього діалекту.

I. Котляревський прийняв ту мову, яка існувала вже до нього, якою писані були козацькі думи, вірші Ів. Мазепи, різні вірші поетів-бурсаків тощо. Своїм талантом Котляревський причинився тільки до дальшого розвитку української літературної мови.

Але справжнім представником народної мови в українській літературі був Т. Шевченко. Народність мови Шевченка має інший характер. В основі його мови лежить жива розмовна мова. Саме цим і визначається місце Шевченка в історичному процесі розвитку української літературної мови. Він зблизив поетичну мову з живою розмовною мовою. Основну роль в мові Шевченка відіграла Звенигородська говірка, яка лежить в основі південно-східнього діалекту. Таким чином, Шевченко своєю творчістю цілком завершив початий його попередниками процес творення нової української літературної мови, яка цілком відповідала духові українського народу.

На західно-українських землях давня книжна українська мова ще деякий час не перериває своєї традиції, але пізніше, в XIX ст., ця мова перетворюється в своєрідну суміш староукраїнських, польських і місцевих діалектних елементів. Ця мішана, штучна літературна мова дістала назву "язичія". Це так звана модифікація староукраїнської літературної мови. Але поряд з "язичієм" з 30-х років XIX ст. виникає західно-український (галицький) варіант нової літературної мови. Цей варіант розвивався на місцевій діалектній основі (переважно подністровські говірки) при значному впливі літературної мови Східньої України. А з кінця XIX- і на початку XX ст. західно-український варіант нової української літературної мови став помітно зближатися з літературною мовою Східньої України. В наслідок цього зближення з Галичини ввійшло чимало слів в літературну мову Східньої України, серед них є чимало чехізмів, полонізмів або німецьких слів. Ці слова залишаються й тепер в літературній мові і вважаються елементами культурними, літературними. Напр.: повітря, часопис, читанка, влада, власний, передплата, підручник, освіта, відповідь, рух, підприємство, тривога, уникати, ухилитись, сучасний, відродження, відсоток, співробітник, остаточно, прагнути, збагнути, існувати, пережкода і навіть доценту та ін.

Велику роль в цьому відіграв І. Франко. Він писав: "Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжної традиції, мусів зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусів бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися літературна мова всіх українців". Франко радив літературній молоді вчитися мови з уст народу, з фольклорних і літературних творів Східної України, як зразкових щодо чистоти мови. Франко перший на Західній Україні став на шлях уніфікації української літературної мови. Він своїми теоретичними працями боровся за єдину українську літературну мову. Крім Франка, з інших західно-українських письменників треба назвати О. Федьковича, що, користуючись гуцульською говіркою, разом з тим наслідував стиль Т. Шевченка (в поезії) та Марка Вовчка (в прозі).

Нині українська літературна мова стала на той шлях свого розвитку, яким іде розвиток інших літературних мов світу. Цим самим шляхом вона піде і в дальшому своєму розвитку, живлячись невичерпними джерелами народно-діалектної мови.

§ 5. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

З поняттям національної мови міцно зв'язане поняття літературної мови. Літературна мова, власне, - це та сама національна мова, що своїми спільними, виробленими для всіх однаковими фонетичними, морфологічними й синтаксичними нормами та лексичним складом об'єднує людей в націю. Отже, однією з основних передумов нації є єдина спільна для всієї етнографічної маси літературна мова, зв'язана з єдиною вимовою і єдиним правописом. Цим цілком виправдується відоме гасло: "Для одного народу - одна літературна мова й вимова й один правопис". Повна реалізація цього гасла стає запорукою існування нації.

Національна літературна мова - це мова національного об'єднання. Вона складається з писаної й усної мови освічених шарів суспільства, якщо вона має спільний з писаною мовою тип. Таким чином, літературна мова - це спільний, загально визнаний засіб цілковитого порозуміння між усіма людьми даної національної території - і на письмі, і в усній розмові.

Як писана, так і усна мова мають свої різновиди. Писана мова - це мова державних і громадських установ, мова науки, школи, церкви, мова художньої літератури і преси взагалі, мова театру. Всі ці різновиди мають свої своєрідні стилі, включно з урочистим церковним стилем.

Усна літературна мова має різновиди відповідно до окремих національних територій, до окремих професійних угруповань. Ці різновиди або спливаються з національною мовою, або відрізняються від неї, утворюючи в літературній мові професійне або і провінціалізми, діалектизми.

Звідси випливають практичні завдання вивчення української літературної мови. Вивчаючи літературну мову, треба вивчати не тільки писану мову, але й усну літературну мову. Правильно оволодіти усною мовою – це означає навчитися правильно говорити, правильно вимовляти слова (ортоепія, наголос). Правильно оволодіти писаною мовою – це значить правильно писати, правильно в письмовій формі викладати свої думки (ортографія або правопис).

Якими ж шляхами йти у вивченні української літературної мови? Насамперед шляхом вивчення української граматики, і не тільки граматики елементарної, шкільної, але й наукової, яка багато дечого розкриває нам цікавого, чого не може дати граMATика елементарна. Якщо до основ наукової граматики додати ще й живе слово (розмова та читання українських книжок), тоді й знання української літературної мови справді буде стояти на високому рівні, на рівні культурних вимог.

Українська літературна мова об'єднує собою всю національну українську територію – Наддніпрянщину, Галичину, Буковину та Закарпаття. Нею ж користуються українці, що живуть в інших частинах світу; найбільше в Америці й Канаді.

Українська література – це соборна література, література Шевченка, Коцюбинського, Лесі Українки, Франка, Федьковича та ін. з тією лише різницею, що кожний з письменників має власну історію зростання, своє власне діалектне забарвлення, свій літературний стиль. Те ж саме доводиться говорити й про єдину літературну мову. Ця єдина літературна мова частково забарвлена ще провінціалізмами й діалектизмами, які з плином часу повинні будуть або відпасти, або через загальне вживання цілком засимілюватися з літературною нормою.

§ 6. ЛЕКСИЧНИЙ ФОНД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Українська літературна мова від найдавніших часів зберігає лексичне багатство, що охоплює собою найрізноманітніші поняття з різних галузей життя народу, життя навколишнього світу – неживого й живого. А що український народ не жив тільки своїм самобутнім життям, а завжди мав різні ділові зносини з іншими народами, то й лексичне багатство його мови завжди поповнювалось новими поняттями, новими словами.

Звідси виникає потреба поділу лексичного фонду на дві основні групи: 1) слова з основного фонду, що ними обходився й тепер обходиться народ для позначення життєвих понять, і 2) слова, запозичені з мов інших народів.

А. Основний лексичний фонд української мови розмірно досить великий. Немає ніякої можливості в цьому короткому огляді охопити геть усі слова української мови, але встановити основні лексичні групи річ цілком можлива. Основний лексичний фонд в своїй основі відбиває життя українського народу, виявляє ставлення народу до навколишнього світу тощо. Звідси цілком натуральним буде поділити основний фонд на такі основні групи відповідно до основних галузей життя: 1) природа, 2) матеріальна культура, 3) духовна культура, 4) громадський лад, 5) політичний лад, 6) загальнонавживані слова.

І. П р и р о д а. Слова, що позначають загальні поняття: *природа, істота, існувати, світ* та ін. Окремо не ж и в а природа має лексичні позначення:

а) Суходіл: *земля, ґрунт, камінь, гора, скеля, узвіз, долина, низина, діл, височина, яма, печера, провалля* та ін.

б) Вода: *океан, море, озеро, ріка, став, хвиля, крапля, течія, повідь, глибина, мулина, болото* та ін.

в) Атмосфера і світила: *повітря, теплий, теплота, спека, холодний, холод, мороз, небо, жара, імла; світло, сонце, місяць, планета, зоря, захід, схід, проміння, світити, світити, світанок, темрява* та ін.

г) Категорії часу: *час, день, ніч, ранок, вечір, година, доба, тиждень, місяць, рік, літо, осінь, весна, зима; січень, лютий, березень, квітень, травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, листопад, грудень; неділя, понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота* та ін.

ґ) Явища природи: *ірім, іриміти, блискавка, затемнення (сонця, місяця), опади, дощ, град, сніг, мряка, сльота, погода, буря, землетрус* та ін.

Ж и в а природа має такі лексичні позначення:

а) Рослинний світ: *рослина, дерево, зелень, трава, стебло, корінь, кора, дупло, гілля, лист, квітка, квітнути, цвітти; ліс, гаї, сад, дуб, липа, береза, осика, верба, клен, груша, яблуня, черешня, ягоди, слива, диня, арбуз, морква; овес, пшениця, жито, просо, ячмінь* та ін.

б) Тваринний світ: *тварина, звір, змія, муха, комаха, риба, птах, кінь, вівця, корова, пес, собака, вовк, лев, заяць, тусінь, жаба, миша, курка, півень, левідь, туска, возуля, соловей, галка, сокіл* та ін.

в) Людина: *чоловік, народження, смерть, вік, молодь, мо-*

лодій, старий, старість; обличчя, голова, ніс, губи, вуса, борода, рука; здоровий, хворий, недужий, лікувати; хвилюватись, спочивати, спати, сон, дрімати, будити; радість, горе, сміх, плач, веселіє, сумний, біда, бідувати, плакати, ридати, сміятися, гніватися та ін.

2. Матеріальна культура. Загальні назви окремих галузей матеріальної культури: оселя, житло, їжа, одяг, річ, заняття та ін.

а) Оселя: село, селище, оселитися, місто, вулиця, селянин, міщанин, передмістя та ін.

б) Житло: помешкання, мешкати приміщення, будівля, будинок, дім, хата, двері, вікно, піч, покрівля, дах, ганок, подевіря, комора, кімната та ін.

в) Їжа: обід, вечеря, їсти, сніданок, хліб, борщ, каша, м'ясо, сало, сиром, масло, молоко, олія, мед; пекти, варити, смажити, пріжати та ін.

г) Одяг і взуття: одяга, кожух, свитка, сорочка, штани, чоботи, черевики, одягтися, взутися та ін.

г) Речі домашнього вжитку: стіл, стілець, ослин, ліжко, посуд, відро, діжка, кадка, мішок, ніж, сокира та ін.

д) Заняття: хліборобство, плуг, борона, лопата, орати, сіяти, жати, молотити, молоти; городництво, копати, садити, поливати; садівництво, садівник, квіти, яблука; промисел, бджільництво, пасіка, вулик; скотарство, чабан, кошара, вовна; ловецтво, мисливство, рибальство; ремесло, ткацтво, ткач, прядиво, нитка, основа, снувати, шевство, швець, копит, молоток, дротва, щитина; залізо, олово, срібло, мідь; торгівля, товар, купити, продати, завдаток, гроші та ін.

3. Духовна культура. а) Духовна культура насамперед зв'язана з розумовою діяльністю людини. Звідси їй відповідна лексична група: розум, думка, мисль, думати, мислити, міркувати, мудрувати; пізнати, розуміння, розуміти, розумний, знання, знати, уміти, пам'ять, забути та ін.

б) Людина вступає в соціативні зв'язки з іншою людиною чи людьми за допомогою "слова" або "мови" взагалі. Процес спілкування передається словами: говорити, казати, оповідати, сповістити, повідомити; промова, переговори, порада, нарада; питати, просити, відповісти та ін.

в) Наука і освіта є основною передумовою духовного розвитку людини. Численна наукова термінологія в лексичному фонді української мови виходить далеко за межі основного фонду. Проте, і основний фонд містить у собі чимало наукових термінів, як, наприклад: наука, дослідження, спостереження та ін.

Значна частина термінології стосується освіти, зокрема шкільної освіти: *школа, навчання, учитель, учень, книжка, підручник, зошит, ручка, перо, чорнило, читати, писати, малювати, креслити, повторювати, переказ, перерва* та ін.

г) В галузі мистецтва маємо такі загальноживані слова: *вистава, дія, гра, співи, пісня, малюнок* та ін.

г) Досить численна термінологія від найдавніших часів зберігається в галузі релігії: *Бог, Дух Святий, Трійця, Спаситель, Богородиця, пречистий, пресвятий, премудрість, благи, благословенний, святий, владика, праведний, ірїх, ірїшний, чудо, свято, священик, віра, молитва, храм, свічка, обряд, обідня, вечірня, утрєня* та ін.

Основні риси християнської моралі позначаються термінами: *добро, побожність, покіра, любов, повага, чесність, дружба* та ін. Слова з протилежним значенням: *зло, ворожість, лукавство, зависть, ненависть, гординь* та ін.

4. Г р о м а д с ь к и й л а д. Маємо такі основні групи слів, що позначають поняття громадських відносин:

а) Родина: *шлюб, одруження, весілля, зять, тєсть, молодий, молода, чоловік, дружина, жінка, сват, сваха, син, дочка, мати, батько, брат, сестра, дід, баба, дядько, тітка* та ін.

б) Громада та громадські взаємовідносини: *народ, люди, натовп, зібрання* тощо. Різні диференціяції громади можуть відбуватися на базі різних взаємовідносин: аа) на базі трудових взаємовідносин: *слуга, служити, найматись, господар, пан, пані, працєдавець* та ін.; бб) на базі антагонізму, що виникає через незадоволення одних членів громади діяльністю інших: *повстання, хвилювання, заколот, ворожнєча, боротьба* тощо; вв) на базі матеріальних взаємовідносин: *багатий, бідний, бідняк* тощо; гг) на базі національної або державної приналежності: *українець, німець, тубілець, слов'янин* та ін.

5. П о л і т и ч н и й л а д. Українська мова в своєму лексичному складі має такі термінологічні групи, що позначають основні поняття політичного ладу.

а) Структура і діяльність органів влади: *влада, володіти, держава, область, округ, уряд, голова, провідник, керівник, урядовець, управитель, керманіч; рада, нарада, засідання, постанова, розпорядження* та ін.

б) Повинність населення: *податок, сплачувати, заборгованість, позика* та ін.

в) Суд і юридичні документи: *закон, право, крїст, суд, злочинець, підсудний, крадіжка, вбивство, образа, наклеп, вбивця, допит, свідчення, свідок, засудити, сїрок; договір, заповіт, відизна, матерізна, спадкоємць* та ін.

г) Воєнна справа: *війна, оборона, мир, ворог, військо, вояк, заїм, полк, полковник, сотник; напад, наступ, відступ, біги, полон, стрілянина, поразка, облога, перемога* та ін.

6. Загальноновживані слова. Попередні лексичні групи не вичерпують всього лексичного складу української мови. Значна частина слів виходить за межі цих груп, бо дуже важко встановити для них якусь лексичну класифікацію, виходячи з тих численних понять, що їх вони позначають. В переважній своїй більшості ці слова мають загальне значення, тому й класифікацію їх подаємо за граматичними ознаками.

а) Іменники. Іменники здебільшого мають абстрактне значення, з них: аа) абстрактні іменники дієслівного походження на *-ння*: *виконання, очищення, відвідання, ствердження, пролиття, закінчення, поширення, з'єднання, зміцнення, поліпшення, зменшення, збільшення* та ін.; бб) абстрактні іменники прикметникового походження з суфіксами *-ість, -ота*: *швидкість, більшість, меншість, необережність, випадковість, певність, властивість, складність; краса, доброта, чистота, вигода* та ін.; вв) інші абстрактні іменники: *кофисть, випадок, їзда, біганина, поступ, змога, частина* та ін.

Меншу групу становлять конкретні іменники: *бік, купа, коло, слід, дірка, зад, перед, верх* та ін.

б) Прикметники. Загальноновживані прикметники за категоріями якості можна розкласти на кілька груп. Найбільша з них – це група, що позначає колір: *білий, блідий, вороний, жовтий, зелений, рижий, синій, сірий, чорний* та ін.

Інші прикметники можна розкласти на такі групи:

аа) Поняття розтягlosti в просторі і часі: *просторий, протяжний, широкий, вузький, тонкий, великий, малий, довгий, короткий, тривалий* та ін.

бб) Поняття ваги або складности: *важкий, легкий, складний, зручний, перевантажений* та ін.

вв) Поняття сили або масивности: *густий, частий, рідкий, дужий, твердий, міцний, м'який* та ін.

гг) Поняття зовнішнього або внутрішнього стану речей: *тупий, старий, чистий, брудний, кепський, круглий, рівний, кривий, каламутний* та ін.

гг) Поняття зіставлення речей: *однаковий, різний, різноманітний, однабічний* та ін.

дд) Поняття тривалости в часі: *новий, старий, давній* тощо.

ее) Поняття кількості: *повний, порожній, численний* та ін.

єє) Поняття естетики: *гарний, чудовий, славний* та ін.

в) Дієслова. Дієслово – це часова категорія, тобто категорія, що вказує на зміну речі в часі. Кожна річ перебу-

ває в стані процесу, а всякий процес – постлина активна ознака речі. Отже, основне поняття дієслова – це поняття процесу, тобто переміщення речі в часі (див. § 26). Це переміщення буває неоднаковим саме тому, що в одних випадках річ переміщується тільки в часі (кінь стоїть), в других, крім того, ще й у просторі (кінь біжить). Звідси можливий поділ дієслів на дві групи, залежно від характеру переміщення:

аа) Дієслова із значенням руху (переміщення в просторі): *іхати іти, бігти, летіти; (вести, везти) тягнути* та ін.

бб) Дієслова із значенням процесу (переміщення в часі): *лежати, стояти, тримати, працювати, чекати* та ін.

Б. Крім основного лексичного фонду, який відбиває поняття всіх галузей життя народу, лексичний склад української мови збагачується ще й словами, запозиченими з інших мов. Чужі слова потрапляли до скарбниці української мови поступово, в різні періоди, в міру того, як народ стикався з іншими народами. Ці слова позначають різні поняття: торговельні, воєнні, культурні тощо. Деякі слова так укоренились в українській мові, що тепер уже не усвідомлюються народом як чужі слова, бо в побуті народу замінити їх ніякими іншими словами вже й не можна, як, наприклад: *цукор, крейда, ганок* та ін.

1. В минулому український народ мав зв'язки із численними східними (тюрксько-татарськими) народами, від яких перейняв ряд слів з галузі сільського господарства, воєнної справи, різних розваг тощо: *чабан, отара, товар, лоша, бугай, табун, гарба, аркан, башлик, казан, {очкур,} гарбуз, кавун, тютюн, чумах, козак, бунчук, гайдамака, осавул, булава* та ін.

2. Від греків запозичено багато слів особливо з галузі релігії: *єпископ, митрополит, ангел, апостол, артос, монастир, парафія* та ін. Так само через церкву від греків перейшло багато власних назв людей: *Петро, Пилип, Василь, Степан, Ярина, Олена, Варвара* та ін.

3. Від німців, через Польщу, перейшли слова, що позначають різні поняття торгівлі та ремесла: *крам, цукор, савовна, купити, ринок, рахувати, гатунок, пляшка, верстат, цвях, Флимар, тесляр* або *тесля, майстер, ухмаль, крейда, стільмах, дфчик, корба, клямра, шруба, штаба* та ін.

4. Із інших західних мов – французької, латинської та інших, переважно через польську мову, перейшли на Україну слова державних і громадських установ: *датор, адреса, гімназія, драма, портрет, парламент* та ін. А також різні наукова термінологія: *академія, академік, професор, доцент, студент, філологія, біологія, географія, фізика, медицина* та ін.

5. Везпосередньо з польської мови пришли слова: *міць,*

хлопець, скарфа, тлумачити, обіцяти, доценту, цікавий та ін.

6. З інших європейських мов запозичені такі слова: *хміль* (фін.), *катер* (голянд.), *фашизм, фортеля* (італ.), *бріль* (литов.), *мітинг* (англ.) та ін.

7. Переважно в німецькій оформленні перейшли на Україну такі слова: *аналіза, анекдота, бензина, вазеліна, кляса, папада, фльота, шоколяда, туалета* та ін.

Питання про чужі слова в українській мові досі ще ґрунтовно не досліджене, але й без того можна твердити, що вони кількісно значно поступаються перед словами з основного фонду. Українська мова, як і інші мови Європи, цілком може обходитись основним фондом для задоволення загально-побутових, культурних і державних потреб народу. Досить численні запозичення з інших мов служать тільки великим допоміжним засобом культурних та економічних зв'язків з іншими народами світу. Вони також є тією рушійною силою, що веде український народ шляхом цивілізації разом з іншими народами Європи.

§ 7. ГРАМАТИКА, ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ТА ПОДІЛ

Кожна мова живе своїм бурхливим життям, розвивається за своїми власними законами, відкидаючи дещо старе й непотрібне і набуваючи дечого нового, корисного в її перспективному розвитку. Недарма мову порівнюють з деревом, що губить старе листя й одягається в нове з кожним новим паростком.

Але в наше завдання не входить киче довідуватись, як розвивалась українська мова і яких змін зазнала вона протягом свого історичного життя: це питання вивчає спеціальна наука, що зветься історією мови. Наука, яка вивчає мову, якою вона тепер є, зветься граматиною.

Грамматика – термін грецького походження (гр. *γράμμα* – буква, письмо, письменство). Цей термін виник ще в Олександрійців, які вивчали переважно мову письмових пам'яток. В їх понятті грамматика – це нормативна наука, що вчить правильно писати й говорити. В нашій понятті грамматика має дещо інше значення: це наука, що вивчає будову мови та її закони. Подібно до того, як фізика має справу з законами природи, грамматика розкриває закони мови, виявляє причини мовних явищ: чому ми говоримо або пишемо так, а не інакше. В цьому й полягає весь інтерес вивчення наукової граматики, а не в механічній засвоєнні лише правил, як це часом помилково думають про завдання граматики.

Мова складається з трьох складових частин. Найменша част-

ка усної мови - це звук, а в писаній мові - буква. Із звуків складається слово (усне і писане), а з слів творимо речення (теж усне і писане).

Відповідно до цих окремих завдань вивчення мови і граматики поділяється на три частини:

- 1) фонетика (з гр. φῶνη "звук"), що вивчає звуки;
- 2) морфологія (з гр. μῆρφη "форма" і λόγος "наука", а разом "наука про будову і форму слів"), що вивчає слова;
- 3) синтакса (з гр. σύν "з" і τάξις "порядок", а разом "наука про порядок слів"), що вивчає речення.

ФОНЕТИКА

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 8. ФІЗІОЛОГІЯ ЗВУКІВ

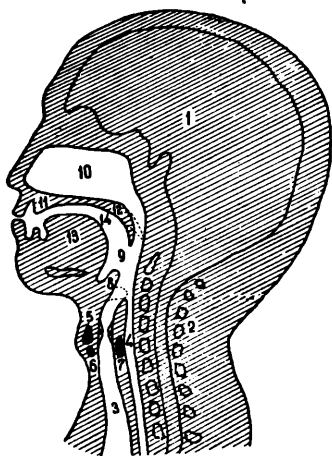
Щоб краще зрозуміти різні фонетичні зміни, конче треба обізнатися з фізіологічними умовами творення звуків: як збудовані органи людської мови (анатомія) та які функції вони виконують в творенні звуків (фізіологія).

Органи людської мови складаються з таких головних частин: 1) з органів дихання (легенів і дихального горла), 2) з ротової порожнини з її органами: язик, піднебіння, зуби й губи, 3) з гортані, 4) з носової порожнини.

1. Органи дихання складаються з легенів і дихального горла. Легені містяться в середині грудної клітки, прилягаючи щільно до її стінок. Дихальне горло міститься вище, закінчуючись вгорі гортанню, а внизу розгалужуючись двома галузями м'язів (тоненьких дудочок, що ними повітря доходить до легенів, а з легенів повертається назад).

Самий процес дихання складається з двох моментів: із вдихання (*inspiratio*) і видихання (*expiratio*). Звуки творяться струменем видихового повітря.

2. Гортань становить верхню частину дихального горла. Вона складається з трьох вкритих м'язами хрясток: обручкової, борлакової і надгортанника, що затуляє отвір гортані при ковтанні. Обручковий хрящ має форму обручки, що ширшою стороною обернена назад. Спереду на ньому міститься борлакова хрястка, що складається під кутом з двох стінок; цей кут зветься борлак або Адамово яблуко. На задній, ширшій частині обручкової хрястки є дві невеличкі черпакуваті (пірамідальні) хрястки. Ці дві хрястки з допомогою окремих м'язів рухаються, сходяться то розходяться. До черпакуватих хрясток одним кінцем прикріплені два голосові м'язи (голосники). Другим кінцем вони прикріплені до борлакового кута. Між обома голосниками є отвір - голосова щілина. Через рухливість черпакуватих хрясток голосники то зближуються до цілковитого стулення, то розходяться, розширюючи голосову щілину так, що повітря може проходити зовсім вільно.

Псевдовинний розріз голови і шиї.

1. Головний мозок.
2. Хребет.
3. Трахея.
4. Стравохід.
5. Щитовий хрящ.
- 6 і 7. Персневий хрящ.
8. Надгортанник (пунктиром зазначено стан надгортанника під час ковтання їжі).
9. Надгортанна порожнина.
10. Носова порожнина.
11. Тверде піднебіння.
12. М'яке піднебіння при вимовлянні носових звуків (пунктиром зазначено стан м'якого піднебіння при вимовлянні неносових звуків).
13. Язик.
14. Ротова порожнина.

3. Простір над гортанню зветься зіва (надгортанна порожнина). Воно сполучається вище з ротовою порожниною, трохи вище - з носовою порожниною (див. мал.).

Ротова і носова порожнини служать резонаторами при творенні звуків. Носовий резонатор незмінний в своїй формі. Ротовий резонатор може змінюватись залежно від рухів його органів: язика, губ, спідньої щелепи, м'якого піднебіння.

Ротова порожнина відокремлена від носової порожнини твердим і м'яким піднебінням. Тверде піднебіння - це костяне склепіння, обмежене спереду і з боків верхніми зубами. Далі за твердим піднебінням міститься м'яке піднебіння. Його особливість та, що воно може підноситись і спускатись: підноситься, воно торкається задньої стінки зіва і не пускає повітря до носової порожнини; спускаючись, воно пускає повітря в носову порожнину. При звичайному диханні м'яке піднебіння займає нормальне положення, і обидві порожнини не ізольовані від себе. Язик - найрухоміший орган мови і найкращий регулятор резонансу. Він може зовсім стикатися з піднебінням на всю свою площину, замикаючи дорогу повітря; він може торкатися піднебіння тільки своїми краями, утворюючи вільний прохід посередині. Залежно від рухів язик ділять на три частини: 1) передня (кінчик язика) - найрухоміша, що стикається з зубами і твердим піднебінням; 2) середня, що підноситься до твердого піднебіння і 3) задня, що підноситься до м'якого піднебіння.

Губи - теж рухомий орган, що надає звукам різної забарв-

лености (лябіялізації). Вони можуть або обидві рухатись, або спідня губа може рухатись до верхніх зубів.

§ 9. ТВОРЕННЯ ЗВУКІВ

Творення звуків починається в легенях. Повітря з легенів проходить через дихальне горло в гортань, де воно далі просувається крізь голосову щілину. Коли голосова щілина відкрита, голосові м'язи слабкі, не натягнуті, то повітря вільно проходить до рота. Це буває тоді, коли ми зовсім не говоримо (ніякий звук не твориться), або при дуже тихій розмові. Якщо ми говоримо тихо або шепчемо, голосові м'язи трохи натягаються, тоді й голосова щілина трохи звужується. Але при нашій нормальній розмові голосові м'язи натягаються, голосова щілина зовсім закривається. Тоді повітря не може вільно проходити крізь голосову щілину, воно з силою виривається з легенів крізь голосові м'язи, утворюючи звук. Процес творення звука зветься фонацією.

Але творення звука цим не обмежується. В ротовій порожнині за участю ротових органів відбуваються ще різні процеси забарвлення звуків. Отже, остаточне завершення творення звуків знаходить місце в ротовій або носовій порожнині. Носова порожнина в основному відіграє роль тільки резонатора. Вона сталий резонатор, а тому ніяких особливих звукових змін в носовій порожнині не відбувається. Та й носових звуків небагато, їх усього два: *н, м*. Правда, й тут можливе деяке забарвлення звуків, якщо повітря при творенні неносових звуків одночасно проходить носом і ротом. Така участь носа в творенні деяких звуків зветься назалізацією, а утворені таким способом звуки зветься назалізованими. Назалізованими можуть бути тільки *о, е*, але не в українській мові, а в французькій і польській мовах (фр. *fin* "фен", *bon* "бон"; польське *dob* "домб", *reka* "ренка", *język* "єнзик").

Ротова порожнина – не сталий резонатор. Вона може мінятися залежно від рухів і положення мовних органів, що в ній містяться, а також залежно від рухів спідньої щелепи. Отже, ротова порожнина разом з своїми органами може надавати звукам найрізноманітніших відтінків. Рух мовних органів, щоб утворювати різноманітні звуки, зветься артикуляцією. Артикулюють тільки: язик, губи, м'яке піднебіння й спідня щелепа. Від них те незчисленне багатство звуків в творенні їх індивідом, бо кожний індивід має свої особливості в артикуляції мовних органів. Літературна мова, літературна вимова обмежує можливості артикуляції; вона призвичає індивідів до

літературних норм вимови. В цім напрямку кожний індивід виробляє свою артикуляційну базу; фонацію звуків він спрямовує в єдине, спільне річище літературної вимови.

Не артикулюють зовсім: зуби, верхні ясна (альвеолі, тобто гнізда, де сидять верхні зуби) та піднебіння. В творенні звуків вони виконують пасивну ролю. Коли ми говоримо про зубну, альвеолярну артикуляцію тощо, то розуміємо тут активну працю язика, власне, тієї його (передньої) частини, що до цих органів наближається або притулюється. Напр., артикуляція при творенні зубних приголосних *д, т, з, с, ц*, які природніше б назвати передньоязиковими. Коли ми говоримо про артикуляцію твердопіднебінних, то ми розуміємо, власне, активну працю спинки язика, що наближається або притулюється до твердого піднебіння. Звідси й назва звуків *е, і, ї* пал'ятальні (від *palatum* "піднебіння"), *дь, ть, нь* пал'яталізовані (тобто не м'які, а пом'якшені, бо основна артикуляція цих приголосних тверда), хоч знову ж таки активну участь у творенні звуків бере язик, а не піднебіння.

§ 10. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗВУКІВ

Фізіологічні умови творення звуків є основою для їх класифікації й характеристики. Щоб краще зрозуміти фонетичні зміни звуків, ми ділимо їх на певні групи, виходячи з їх фізіологічних особливостей, тих умов, за яких вони творяться. Отже, класифікація звуків – не механічний розподіл звуків на групи; вона має свої наукові основи і є необхідною передумовою наукового розуміння фонетичного процесу української літературної мови.

В науці давно вже встановлений критерій поділу звуків на дві основні групи: голосні і приголосні. Цей критерій поділу базується на фізіологічних основах, на більшій чи меншій сонорності (перевага голосу) звуків. Як відомо, сонорність звука визначається силою напруження голосових м'язів: що більше напружені м'язи, що вужча голосова щілина, то більша сонорність звука. Визнано, що таку перевагу сонорності мають голосні звуки. Другим фізіологічним критерієм розмежування цих двох звукових груп є ширший отвір ротової порожнини при творенні голосних звуків і вужчий при творенні приголосних.

Класифікацію звуків української мови подаємо за місцем творення і способом творення.

1. При творенні голосних звуків голос утворюється в гортані. Рот виконує лише функцію резонатора, надаючи звукові деякого забарвлення. Сам же він не творить звука. Причём, роз-

мір резонатора міняється залежно від творення того чи іншого голосного чи групи голосних. В зміні резонатора відіграють ролю кілька різноманітних положень язика, з них одні рухи язика йдуть в горизонтальному напрямі (рух вперед), другі - в вертикальному (рух вверх). Крім того, характер голосного звука визначає також певна участь губ в творенні звука (лябіалізація): в одних випадках губи закруглюються (о), в других - витягаються вперед (у).

Всі голосні звуки української літературної мови за місцем творення поділяються на три групи або ряди:

1) Заднього ряду: а, о, у. Задня частина спинки язика артикулює (рухається) у напрямі до м'якого піднебіння.

2) Середнього ряду: и. Спинка язика артикулює у напрямі до середнього піднебіння.

3) Переднього ряду: е, і. Передня частина спинки язика артикулює у напрямі до переднього піднебіння.

За способом творення всі голосні теж поділяються на три групи з характером піднесення:

1) Низького піднесення (низькі): а. При творенні звука язик займає низьке (нормальне) положення.

2) Середнього піднесення (середні): о, е. Язик займає середнє положення, трохи вище від нормального.

3) Високого піднесення (високі): у, и, і. Язик займає високе положення.

Обидві класифікації можна звести в такій таблиці:

Голосні фонемі української мови

Ряди Піднесення	Передній	Середній	Задній	
	нелабіалізовані		нелабіалізовані	лабіалізовані
високе	<i>і</i>			<i>у</i>
середнє	<i>е</i>	<i>и</i>		<i>о</i>
низьке			<i>а</i>	

В способі творення звуків української мови, крім язика, беруть активну участь спідня щелепа й губи. Найбільше розкритість рота при творенні звуків низького піднесення, наймен-

ше - при творенні звуків високого піднесення. З цього погляду всі голосні звуки можна розкласти в такому порядку:

Що далі вгору, то менший отвір рота, тим менший резонатор і тим вищий звук. З переходом від а до і губи приймають форму шілини і подаються назад, а з переходом від а до у - форму кола і подаються вперед.

2. Якщо при творенні голосних звуків повітря, що проходить крізь голосову шілину, ніяких, власне, перешкод в ротовій порожнині не зустрічає, то при творенні приголосних ці перешкоди існують. Саме ці перешкоди й сприяють тому, що замість голосу ми чуємо різні шелести, які утворюються мовними органами в ротовій порожнині або в гортані.

Але не всі приголосні мають перевагу шелесту над голосом. Є приголосні, де голос переважає над шелестом. Отже, більша чи менша участь голосу в творенні звука дає підставу поділити всі приголосні на дві групи:

1) Дзвінкі: б, в, г, ґ, д, ж, дж, з, дз, й, л, м, н, р.

2) Глухі: к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш.

Більшість дзвінких звуків твориться з тією ж самою артикуляцією мовних органів, що й глухі. Різниця тільки в перевазі голосу, яка залежить від більшого дрижання голосових м'язів. З цього погляду маємо парні відповідності: б-п, в-ф, г-х, ґ-к, д-т, ж-ш, дж-ч, з-с, дз-ц. Дзвінкі й, л, м, н, р не мають відповідних глухих.

Дальшу класифікацію приголосних звуків провадимо за способом творення і місцем творення.

При творенні приголосних звуків голосова шілина для проходу повітря може бути або вузька, або зовсім замкнена. Повітря, яке проходить крізь звужену голосову шілину, утворює своїм тертям безперервний або протиснений шелест (напр. х). Повітря, яке потрапляє в замкнену шілину, з силою проривається й утворює проривний звук. З огляду на ці два способи артикуляції всі приголосні звуки можна поділити на дві групи: протиснені або фрикативні (від лат. fricare "тертя") і проривні.

1) Протиснені: в, г, ж, з, ї, л, р, с, ф, х, ш.

2) Проривні: б, г, д, к, м, н, п, т.

Окрему групу щодо способу творення становлять звуки *ч, ц, дж, дз*, звуки особливого творення, як наслідок стягнення двох звуків: *ч(тш), ц(тс), дж, дз*. При творенні цих звуків зливаються в одну дві артикуляції: проривна і фрикативна. Звідси й назва цих звуків: проривно-протиснені (або: проривно-фрикативні) чи аффрикати.

Місце творення приголосних звуків - це місце перепони для вільного проходження повітря. Цю перепону утворює один із активних органів - зуби, язик, голосові м'язи. З огляду на місце творення маємо новий поділ приголосних звуків на групи: 1) гортанний, 2) задньоязикові, 3) середньоязиковий, 4) передньоязикові або зубні, 5) губні.

1) Гортанний: *г*.

Місце творення цього звука - гортань, де через звуження голосової щілини утворюється фрикативний (протиснений) звук.

2) Задньоязикові: *г, к, х*.

Місце творення - задня частина спинки язика, що наближається до м'якого піднебіння (звідси ще й інша назва: велярні або м'якопіднебінні), утворюючи фрикативний *х*, або притулюється до нього, утворюючи проривні *г, к*.

3) Середньоязиковий: *й*.

Місце творення - середня частина язика, яка підноситься високо до піднебіння й цілком зближується з ним.

4) Передньоязикові: *д, т, з, дз, с, ц, р, л, н, ж, дж, ч, ш*.

Місце творення - кінчик язика, що наближається або до верхніх зубів (звідси ще й назва: зубні), утворюючи фрикативні *з, с, л*, проривні *д, т, н*, аффрикати *дз, ц*, або доясен, утворюючи фрикативні яснові *ж, ш, р* і аффрикати *дж, ч*. До передньоязикових належать пом'якшені (пал'яталізовані) *дъ, тъ, зъ, дзъ, сь, цъ, ръ, ль, нь*.

5) Губні: *б, п, в, м, ф*.

Місце творення - губи, що притулюються одна до одної, утворюючи проривні губно-губні *б, п, в, м*; а також спідня губа і верхні зуби, що зближуються, утворюючи фрикативний губно-зубний *ф*.

Класифікацію приголосних можна подати в такій таблиці:

Приголосні фонеми української мови

Спосіб творення		Протиснені		Проривні		Проривно- протиснені	
		дзвінкі	глухі	дзвінкі	глухі	дзвінкі	глухі
Гортанний		г					
Задньоязикові			х	г	к		
Середньоязиковий		й					
Передньоязикові	зубні	з, л	с	д, н	т	дз	ц
	яснові	ж, р	ш			дж	ч
	твердо- підне- бінні	д ^в , з ^в л ^в , р ^в	т ^в , с ^в	н ^в		дз ^в	ц ^в
Губні	губно- губні	в		б, м	п		
	губно- зубний		ф				

§ 11. ЗВУКИ (ФОНЕМИ) І БУКВИ

1. Людина своїм мовним апаратом може утворювати незчисленну кількість звуків. З них кожна мова використовує тільки незначну кількість звуків, тісно зв'язаних в одну систему. Українська літературна мова, як і кожна мова, використовує тільки ті звуки, що мають певне значення. Хоч самі по собі звуки значення не мають, проте в словах це значення звуків

виразно виступає. Напр., в словах: *ліс* і *лис* або *ліс* і *ліз* звуки *і* - *и*, *с* - *з* виразно диференціюють значення слів. Але в словах: *колесо* і *коле^uсо* звуки *е* - *е^u* не диференціюють значення, бо *е^u* - тільки різновид (варіант) основного *е*.

Отже, ті звуки, що мають властивість розрізняти значення слів та їх форм, звуться звуковими типами, або фонемами.

Фонема відрізняється від звуків не тільки тим, що мають властивість розрізняти значення, але ще й тим, що вони є елементами соціальної мови, тоді як звуки властиві мовній діяльності окремої людини. Мені байдуже, як я вимовляю: *ґанок* чи *ганок* - це моя індивідуальна справа, але коли я хочу зберегти традиційну вимову мого колективу, моєї нації, я примушений це слово вимовити з повноцінним збереженням фонему *ґ*: *ґанок*. Фонема можуть мати свої варіанти, але ці варіанти лише забарвлюють мову індивіда.

Українська літературна мова в своєму складі має такі голосні і приголосні фонему:

а) голосні: *а, о, у, и, е, і;*

б) приголосні: *б, в, г, ґ, д, дь, ж, дж, з, зь, дз, дзь, ї, к, л, ль, м, н, нь, п, р, рь, с, сь, т, ть, ф, х, ц, ць, ч, ш.*

До складу фонем не належать *є, ю, я, ї, щ*, бо вони є лише знаками, що позначають подвійні фонему: *є* - *йє*, *ю* - *йю*, *я* - *йа*, *ї* - *йї*, *щ* - *шч*. Див. далі.

Деякий сумнів щодо фонематичного значення викликає звук *ґ*, який до певної міри може бути варіантом фонему *г*. Здавалось би, окремого фонематичного значення цей звук не має; однак во можна сказати без зміни значення: *лудзик* і *гудзик*, *ґава* і *гава*. Українські вчені навіть довго вагались, чи є будь-яка рація вводити до абетки окрему букву цього звука. Та з усім тим ми все ж таки маємо деякі підстави звук *ґ* вважати окремою фонемою. Поперше, в українській мові трапляються слова, де *ґ* надає слову цілком окремого значення, як напр.: *ґрати* і *ґрати*; подруге, чимала група слів в українській мові здавна вкоренила в собі звук *ґ*, що в мовній свідомості народу не може мати собі рівновартного звука: *ґаблі*, *ґава*, *ґазда*, *ґанок*, *ґанч*, *ґвалт*, *ґила*, *ґрунт*, *ґудзик*, *ґудзь*, *ґуральня* і т. д.; потретьє, в українській мові є багато запозичених слів з інших мов, переважно з європейських, де українське *ґ* є доконечною передумовою зберегти первісний сенс слова: *ґафаж*, *ґардероба*, *ґарнізон*, *ґувернер*, *ґуляш* та ін.

З перелічених вище фонем бачимо, що голосних фонем дуже обмежена кількість, тоді як приголосні фонему переважають

кількість значків (букв), що їх має абетка. Це пояснюється тим, що частина приголосних фонем має м'який різновид з самостійним значенням, а саме від фонем: *д, т, з, дз, с, ц, л, н, р* можуть творитися відповідні м'які фонemi: *дь, ть, зь, дзь, сь, ць, ль, нь, рь*. Всі м'які приголосні фонemi мають окреме значення: *повід* - *повідь*, *пут* (род. від *путо*) - *путь*, *ліз* (мин. час) - *лізь* (наказ. сп.), *гудз* (зав'язь) - *гудзь* (*гудзик*), *ос* (род. мн. від *оса*) - *ось* (частка), *цукати* - *цукати*, *сіл* (від *село*) - *сіль*, *кін* - *кінь*, *рядити* - *рядити*.

Фонemi *б, п, в, м, ф; ж, дж, ч, ш, ь, ґ, к, х* не мають відповідних м'яких; вони завжди тверді, а тому й м'якого знака після них ніколи не пишемо. Навпаки, фонема *й* завжди м'яка і дуже часто після приголосних заступає м'який знак.

2. Фонemi на письмі передаємо буквами. В українській мові здебільшого одній фонемі відповідає одна буква. Напр.; *а, о, у...*, *б, в, ь...* Але буває часто й так, що двом фонемам відповідає одна буква або, навпаки, одна фонема позначається двома, а то й трьома буквами.

Так, напр., букви *е, ю, я, ї* позначають дві фонemi *йе, йу, йа, йі* і вживаються на початку слова або складу: *юрба - йурба, їжа - йїжа, моя - мойа, край - крайі*. Після м'яких приголосних ці букви (крім *ї*) позначають *е, у, а*: *трете - третє, ірбля - ірбля, Івасю - Івасю*. Але після твердих приголосних зберігається вимова *йе, йу, йа, йі*, що відділяються від приголосних апострофом (*з'їзд, ім'я, подвір'я, на узгір'ї*).

Буква *ї* вживається виключно з метою м'якшення голосної фонemi *і*; після приголосних, що мають властивість зм'якшуватись, ніколи не вживається. Функцію м'якшення попередньої приголосної виконує фонема *і* залежно від її походження (див. § 12).

Букви *е, ю, я, ї* мають лише правописне значення. При фонетичному записі вживаємо відповідно *йе, йу, йа, йі*, а після м'яких приголосних - *ье, уу, яа* або позначаємо цю м'якість скісною рисою над буквою (*пісна, рад, сиґе, лох, землґу, коґа, поґа*).

Буква *щ*, як ми вже говорили раніше, позначає дві приголосні фонemi *ш* і *ч*: *дощ* (*дошч*).

Одна приголосна фонема позначається двома і трьома буквами: *дж, дз, дзь, дь, сь, ть, ль, нь, ць, рь*. З них *дж, дз, дзь* вимовляються як один звук; *бджола, дзвін, гудзь*. В певних випадках ці сполучення зберігають роздільну вимову окре-

мих фонем, якщо перша частина закінчує, а друга починає склад: *підживитись, відзначити*.

Крім цих букв, в українській абетці вживається ще й буква *ъ*, що давно вже втратила своє звукове значення і тепер вживається виключно для пом'якшення попередніх приголосних.

Таким чином, українська абетка складається з таких 33 букв: *Аа, Бб, Вв, Гг, Гг, Дд, Ее, Ее, Жж, Зз, Ии, Іі, Іі, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Юю, Яя, Ъъ*.

До абетки не належать ні *дж, дз*, ні сполучення букв для позначення м'яких фонем, бо всі вони складаються з умішених уже в абетці букв.

Крім букв, що входять до складу абетки, на письмі вживаємо ще двох додаткових значків: апострофа (') і знака наголосу (').

Апостроф зберігає роздільну вимову приголосних з наступними м'якими голосними. Значення апострофа в українській мові незаперечне: він не тільки зберігає роздільну вимову, але й сприяє збереженню м'якості голосних і твердості приголосних; коли б не ставити апострофа, м'які голосні, як уже вказувалось вище, втратили б м'якість, передавши її попереднім приголосним, які теж повинні були б втратити твердість. Ось чому апостроф пишемо тільки після постійно твердих приголосних (*б, п, в, м, ф, к: б'ю, п'ю, кроваю, ім'я, Лук'ян, саб'ян*) і після тих приголосних, що зберігають свою твердість (*бур'ян, з'їсти, з'єднати*). На цій підставі апостроф пишеться і в іншомовних словах: *суб'єкт, об'єкт, ад'ютант, д'Анжунціо, д'Акосто* та ін.

Там же, де є потреба пом'якшити попередню приголосну, тоді апострофа не ставимо: *ряд, бур'ян, уряд* та ін. В скремих випадках навіть губна приголосна зливається у вимові з наступною м'якою голосною, якщо перед губною стоїть приголосна, яка не належить до приростка; ця приголосна сприяє до злиття губної з наступною м'якою голосною: *свято, цвях*. А в іншомовних словах, щоб зберегти вимову, губна зливається з наступною м'якою голосною і без попередньої приголосної: *бюро, бклетень, бюст, Мюллер* та ін.

Отже, вживання апострофа залежить від того, чи після твердої приголосної стоїть м'яка голосна. Тоді голосна зберігає свою м'якість, а приголосна – твердість. Якщо після твердої приголосної стоїть тверда голосна, тоді й потреби немає ставити апостроф, бо, будучи в сусідстві з твердою голосною, попередня приголосна й без апострофа зберігає твердість. Тому зрозуміле написання слів: *зорати, зокрема, зекономити, зімрувати* та ін.

Знак наголосу ставимо з метою зберегти правильну вимову якогось сумнівного щодо правильності вимови слова, якщо в ньому більше як один склад (*захворі́в*, а не *захворіє*; *пита́ння*, а не *пита́ння*). Особливо буває потреба ставити наголос тоді, коли від нього залежить зміст слова (функційна роля наголосу): *перевозіти* - *перевозіти*, *дороба* - *дороба́* та ін. В окремих випадках ставимо подвійний наголос, якщо бажаємо зберегти подвійну вимову слова: *завсіди* - *завсіди*, *світмовий* - *світмовий* та ін.

§ 12. ЛІТЕРАТУРНА ВИМОВА

Вище (§ 11) ми встановили фонематичний склад, який є в основі як літературної вимови, так літературного письма. Проте, українська літературна вимова не може вкластися в ті межі, в які вкладається літературне письмо. Коли літературне письмо базується на основних фонемах, то літературна вимова дещо виходить за межі, допускаючи, крім основних фонем, ще й деякі їх відтінки (варіанти) без окремого значення. Які ж саме відтінки фонем допускає літературна вимова і як вимовляються фонемами взагалі? Відповідь на це питання є тією нормою літературної мови, що її встановила українська ортоепія.

Ортоепія - це наука про правильну, чисту вимову слів. Більше того, вона вивчає типову вимову народу, яку ми чуємо в щоденному вжитку державного апарату, культурних установ - в театрі, радіо, в школі тощо. Взагалі одноманітна вимова на певній мовній території - це фікція. Але про типову вимову, підпорядковану нормам літературної мови, говорити можна й треба: єдина літературна вимова є в органічному зв'язку з єдиним правописом.

1. Літературна вимова голосних зв'язана переважно з наголошеністю й ненаголошеністю складів. Як відомо, наголошена голосна вимовляється виразно, з повним фонематичним значенням; ненаголошена голосна фонема втрачає ясність вимови, з неповним фонематичним значенням (вимовляються відтінки фонем). Порів.: *весе́лий* - *весе́ло*. В обох словах ненаголошений звук *e* не є окремою фонемою, а тільки відтінком основної фонемі *e*. Таким чином, деякі повнозначні фонемати не під наголосом у вимові втрачають самостійне фонематичне значення, зберігаючи лише відтінки чи варіанти окремих голосних фонем.

а) Фонема *a* в літературній вимові зберігає повне фонематичне значення, тобто вимовляється як звук заднього ряду

низького піднесення, незалежно від наголосу і місця в слові: вода, хата, актор. В деяких українських говорах (особливо в Галичині, на Холмщині, на Вінничині) помітна тенденція після м'яких приголосних а вимовляти як е і навіть як і (незалежно від наголосу): тежко, щесте, хадзеїн, жіль, чіс, світий, девіть, десіть та ін. Отже, представникам цих мовних територій конче треба призвичаїти свою артикуляційну базу до правильної, літературної вимови, перевіряючи в сумнівних випадках за словником. Між літературною вимовою цього звука та його правописом розходжень немає.

б) Фонема о під наголосом зберігає своє основне фонематичне значення, тобто вимовляється як звук заднього ряду середнього піднесення. Але о не під наголосом своєю вимовою наближається до у, утворюючи фонематичний варіант - щось середнє між о і у. Це буває особливо перед складами з у та і: доушу, ноучувати, абсоулютно, чоуловік, оубід та ін. Тільки в окремих словах о міняється на у як у вимові, так на письмі: яблуко (з яблоко), парубок (від кореня роб-), мацуха (з мачоха), а також не під наголосом в суфіксах -ува-, -ува-: частувати, царувати, малювати та ін. (але під наголосом о: частований, царований, мальований). Така ж різна вимова слів з різним значенням: будування (процес) - будовання (наслідок), мурування - муровання, калькування - кількування та ін.

Через уподібнення о наступному а відповідного характеру набирає й вимова в словах: багатий, багатир, багач, калач (з колач від коло), качан, качан, гарячий, ганяти, ламати, хазяїн, гаразд, халіява, шкаралупа, ганчар (з гончар від горно), паламар та ін. (див. § 17). Але там, де о під наголосом або де немає умов уподібнення, воно зберігає свою власну вимову: ломити, гонити, вимоді.

в) Фонема е під наголосом зберігає свою власну вимову як звук переднього ряду середнього піднесення. Але ненаголошене е вимовою наближається до и, причім, в одних випадках може переважати елемент е, в других - и. Це залежить від голосної фонемі, що в наступному складі.

Перед складом з наголошеним е ненаголошене е вимовляється близько до и з перевагою елемента е: бе^ере, не^есе, пле^ете.

Перед складом з наголошеним и ненаголошене е вимовляється близько до и з перевагою елемента и: ни^еси, би^ери, пли^ети.

Перевага того чи другого елемента (е чи и) пояснюється частковим уподібненням ненаголошеного е наступному наголошеному е або и.

В інших випадках, тобто перед складом з наголошеним о, у тощо ненаголошене е вимовляється як середній звук між е та и.

Майже повністю зберігається е(е) в ненаголошених закінчен-

нях дієслів та іменників і прикметників середнього роду й ін. з метою уникнути відриву від таких же форм з наголошеним закінченням: *пише, читає, буде, море*, бо рядом існують: *несе, бере, кладе, яїце, синє* та ін.

г) фонема *у* так само, як і фонема *е*, під наголосом зберігає свою основну вимову як звук середній високого піднесення. Але не під наголосом вона наближається до *е* - то з перевагою елементу *е*, коли в наступному складі наголошене *е*, то з перевагою елементу *у*, коли в наступному складі наголошене *у*: *стре^уже, ве^улежуватися; стри^ежи, ки^еслиця, ти^ериг*. В інших випадках вимова *у* зберігається: *лиман, цибуля* та ін.

г) фонема *і* здебільшого зберігає свою основну вимову як звук переднього ряду високого піднесення. Тільки в окремих випадках вона наближається вимовою до *и*.

Так, на початку слів, переважно народних, *і* вимовляється як *и* (хоч пишеться *і*): *иншиї, иноді, искра, ирод, индик*. Хоч можлива й вимова з *і*: *Іван, іноді, інакше* та ін.

В закінченнях м'яких прикметників вимовляється *у* подібно до закінчень твердих прикметників: *синийї, безкраийї* та ін.

В деяких словах *і* вимовляється як *йи*: *іноище, покойик, озброїити, Марійин* та ін. Але *і* зберігається (особливо під наголосом) в словах: *Україна, напоїити, стоїить* тшо.

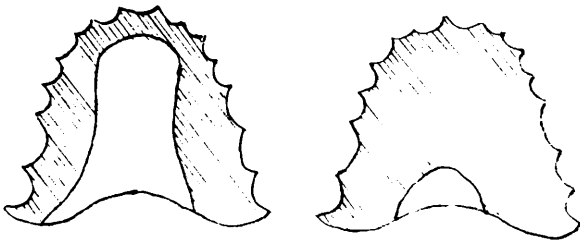
Українська мова милозвучна. Вона уникає будь-яких незручностей у вимові. На цьому ґрунті досить послідовно застосовується в літературній вимові принцип чергування голосних з приголосними. Зокрема фонема *і* чергується з фонемою *й*, якщо попереднє слово кінчається на голосну, а наступне не починається з йотованої голосної: *батько й син*, але: *брат і сестра, весна йде*, але: *осінь іде*. Але й цей закон не є доконечним для літературної вимови, якщо в інтересах ритму, рими або будь-яких інших індивідуальних творчих міркувань поета, промовця, диктора, актора тощо треба зберегти фонематичність звука *і*. Наприклад: *І день іде, і ніч іде, і голову схопиши в руки, дивуєшся, чому не йде апостол правди і науки* (Т. Шевч.).

2. Вимова приголосних фонем визначається переважно власним тоном тих голосних фонем, з якими ці приголосні в'яжуться. Але найбільше вимова приголосних залежить від того сусідства, в якому вони перебувають, тобто від характеру сусідньої приголосної фонемі. В цих випадках великою мірою діє закон уподібнення (асиміляції), на який українська літературна вимова конче повинна зважати. Втрата або збереження дзвінкості або глухості, втрата або збереження м'якості або твердості - це ті основні чинники, які діють в українській вимові приголосних фонем. На ці чинники треба конче зважати,

бо саме тут в найбільшій мірі проявляється розходження літературної вимови з правописом.

Приголосні фонемі в сполученні з голосними в основному приймають звукову якість (власний тон) голосних. Проте, не всі приголосні фонемі можуть приймати звукову якість наступної голосної. Такі приголосні, як і, г, к, х, ж, ч, ш, с, л, в, м, ф, навіть перед м'якими голосними зберігають твердість і для літературної вимови принципового значення не мають. Нашу увагу привертають ті приголосні фонемі, які мають властивість пом'якшуватися: д, т, з, дз, с, ц, л, н, р.

Всі перелічені оце приголосні перед наступними м'якими (йотованими) голосними вимовляються м'яко: *дядько, тютюн, Ізюмов, суди, цяцька, ляпас, лазня, ряд.* Зокрема звертаємо увагу на літературну вимову сполучення *ря*, яке в деяких областях Галичини вимовляється як *р'я (р'яд)*. Отже, треба конче відрізнати м'яку вимову *р* в словах *ряд, уряд, урядити, бурак* та ін. від твердої (роздільної) вимови в словах: *бур'ян, подеір'я, узір'я, пір'я* та ін. Особливо помітною особливістю української літературної вимови є тверда і м'яка вимова приголосних *д, т, л, н*, а також рідше *з, ц, с* в сполученні з *і (ді, ті, лі, ні, зі, ці, сі)*. Тверда і м'яка вимова пояснюється різним походженням *і*: тверда вимова - перед і з о (ніс - носа), м'яка вимова - перед і з е (або з старого ь) (ніс - чесу, хліб з хльбъ). Порів. вимову оцих пар: *тік (току) - тік (тече), ліз (лоза) - ліз (лізти), синів (з -ов) - синів (з -ль), сік (соку) - сік (сікти з ськ-), осів (з -ов) - зілля (з зелье), дідів (перше д м'яке, друге - тверде), лісів (з -ов) - осів (з сьд-) та ін.*

Пал'ятограми

При твердій вимові *ді, ті...* до піднебіння підносимо тільки краї язика, при м'якій вимові - до піднебіння притулюємо майже весь язик. Це ясно видно з пал'ятограми. В першій пал'ятограмі язик тільки краями притулюється, залишаючи середі-

ну некриту, в другій - язик майже всією площиною вкриває піднебіння.

Крім того, тверда вимова *ді, ті...* буває ще в таких випадках: 1) в наз. множ. твердих прикметників: *чорні, білі, тверді, ласі* (від *ласий*), *куці* (від *куций*); 2) в прийменниках та префіксах: *піді мною, підібрати, дістати, підігнати* та ін.

В іншомовних словах переважає м'яка вимова: *стипендія, демократія, комісія, ілюзія* та ін.

Тверда фонема *л* має середню вимову: кінчик язика торкається верхніх ясен (альвеоль). Ця вимова *л* особливо чітко позначається перед *е, и*: *левада, лихо*.

Середнє *л* вимовляється в словах іншомовного походження: 1) в сполученні *ле*: *лекція, електрика, Палермо*; 2) майже в усіх словах грецького походження і в давніх запозиченнях з інших мов в сполученнях *ла, ло, лу*: *атлас, логіка, філологія*, а також у сполученні *ал*: *ідеал, мінерал, інтеграл* та ін.; 3) в англійських словах в кінці складу та перед приголосними: *buldog, Велз, Мілл* та ін.

Фонемі *г, ж, к, х* не пом'якшуються, але мають неоднакову вимову перед *і* та *и*: *загін - загин, кішка - кишка, кіс - кис, гір - ирло, хіп - хитрий* та ін. Тут слухове враження справляє власний тон наступних голосних *і* та *и*.

Фонема *в* після голосної у вимові наближається до *у*, як шось середнє; цю вимову ми позначаємо знаком *ў*: *кроў, любовў, лаўка, діўчина, читаў, поўний* та ін.

Окрему увагу привертає до себе вимова фонем *зь, сь, ць*. Ці фонемі в деяких говорах Галичини вимовляються з наближенням до *ж, ш, ч*: *жілля, шім, шміх, четі; кінеч, хлопчі* та ін. Українська літературна мова такої вимови зовсім не знає, а тому всім, хто звик до такої вимови фонем *зь, сь, ць*, конче треба перезвичаїтись, звернувши пильну увагу на дві відмінні артикуляції фонем: *зь - ж, сь - ш, ць - ч*; перші вимовляються з наближенням кінчика язика до верхніх зубів, і повітря виходить крізь щілину, що утворюється, з свистом; другі вимовляються з притиском країв спинки язика до твердого піднебіння. Отже, треба вимовляти: *зілля, сніг, сміх, сім, кінець, хлопці*, а не *жілля, шніг, шміх, шім, кінеч, хлопчі*.

Приголосні фонемі в сполученні з іншими приголосними здебільшого міняють свою вимову відповідно до вимови наступної приголосної або навіть через спрощення вимови зникають.

Дуже велику силу в українській мові мають дзвінки приголосні, які впливають на вимову глухих приголосних. Так, під впливом дзвінких і глухі в вимові стають дзвінкими в словах: *бородьба* (п'єтємо *боротьба*), *володжба* (п'єтємо *волочба*).

Так само глухі вимовляються як дзвінки в кінці слів, якщо

наступне слово починається дзвінкою: *чоловіг загинув, кі-медзь буде, наж будинок, нідж була темна.*

Дзвінки б, д, ж префіксів і прийменників навіть перед глухими вимовляються дзвінкою: обкла^в, обтрусив, надприродний, перед ним, розпитати, повз хату. Але прийменник за/перед к, п, т, х, ф, с, ц вимовляється як с: с поля, с хати, сфотографувати, ссадити, скласти, спалити, стримати, сцидити.

В кінці слів дзвінки приголосні зберігають свою дзвінку вимову незалежно від характеру звуку наступного складу: *дід прийшов, гріб сіно, почав писати, ліг спати* тощо.

Також і в інших випадках одні звуки у вимові пристосовуються до інших через уподібнення в артикуляції. Так, ж, ч, ш, т перед ц міняються в вимові: ж - з, ч - ц, ш - с, т - ц: запорозьця (зам. запорожця), книзьці (книжці), доцьці (доцці), юсьці (юшці), смісься (смієшся), одягасьця (одягається).

Це ж саме пристосовування у вимові буває й при стикові слів: клиць сюди його (клич сюди його), ліж через тин (лізь через тин), брат частував мене (брат частував мене).

Через збіг кількох приголосних, незручних для вимови, одна з них (середня) зникає. Це буває в групах приголосних жон, зон, стл, стн, зкн, слн: тижня (тиждень), празник, щасливий, існувати, власний, кожний, бризнути (бризки), масний (масло). Але: пестливий (треба вимовляти й писати).

§ 13. ЗРАЗКИ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ

Мої дні те^нчуть се^ре^д ст^епу, се^ре^д до^ліни, наліто^уі зе^леним хль^бом. Я там хо^уджу й шукаю спок^бю. Йду. Ба^чу, як син^не небо надво^йе розтяли крила вор^они. І від то^го - син^ніше^не небо, чо^урніші крила.

На не^бі со^нце^н - се^ре^д нив я. Бі^лше н^як^бго. Ві^те^р на-бива^в ме^ні в^уха ш^матка^ми зву^ків, по^кошля^ним шу^мом. Сте^жки з^мія^нця г^лібо^ко в жі^ты; їх о^ко не^н ба^чить, са^ма л^овить но^га.

Йду да^лы - ус^е пше^ниця та пше^ниця. Ві^жить за ві^тром, не^мов та^бун ли^сиць, і бли^сять на со^нці хви^лясті хре^бті. А я все йду; са^мотний на зе^мл^ьі, як со^нце^н на не^бі. Про^бій ко^лосі^стого мо^ря йде че^рез ме^не^ни куді^{сь} у бе^зві^сть.

Нареш^ты ста^б. Ме^не сп^ни^яє бі^ла пі^на гре^чок, за^паш^на, л^егка, на^че з^бита кри^лами б^джіл. Сто^ю і сл^ухаю.

Півні вуха мають того дивного гомоУну поля, того шелеИсту шівку, того безупинного пеИреИсипання зеИрна. І півні очі сійва соньця, бо кожнеИ стеИбло беИре від нього й назад веИр-таїеИ відбитий від себеИ блиск.

Тихий шепіт плиЕве переИд менеИ. Дихання молодого колбосся збиЕрайеИцьця в блакитну пару. ПоУвітря треИмтіть від спеки, і в срібнім маРеИві танцюють далекі топоблі. Широко, гърно, споУкійно.

2.

(М. Коцюбинський)

І віріс я на чужиЕні
І сівію в чужому краї,
Та одиЕнокоУму меИні
Здаєцьця, кращого неИмаїеИ
Ньічого в Бога, як Днїпрі
Та наша слаўная країна.
Аж бачу, тільки там добрі,
Де нас неИма... В лиху годїну
Якось неИдавно довеИлось
МеИні заїхати в Україну,
У те найкращеИїеИ сеИло,
У те, де маїи повиЕла
МеИне маліго
...ДобреИ, мамо,
Що ти заранї спати лягла,

А то б ти Бога прокляла
За мій талан...
Аж страх погано
У тім хорішоУму сеИльї.
Чорніші чорної зеИмльї
Блукать людиЕ; повсиЕхали
Садї зеИленї; погниЕли
Біленькі хати, повалїались;
Ставі бур'яном порослі;
СеИло неИначеИ поУгоУріло,
НеИначеИ людиЕ поУдурїли -
Ньїмі на паншину ідуть
І дьїточок своУїх веИдуть...
- І я, заплакавши, назад
ПоУїхав знову на чужину.

(Т. Шевченко)

§ 14. ЛІТЕРАТУРНИЙ НАГОЛОС

Питання українського літературного наголосу таке ж важливе, як питання літературної вимови. Тим більше, що дві великі мовні території - східня і західня - дуже різняться наго-

лосом. Отже, говорячи про єдину літературну мову, треба конче говорити й про єдиний, спільний наголос.

На жаль, ми не можемо визначити якихось загальних правил українського літературного наголосу, яким можна було б користуватись геть на всій українській мовній території, бо український наголос вільний, не сталий, як це ми бачимо в деяких інших європейських мовах (напр., у франц. мові наголос на останньому складі, в польській – на передостанньому складі). Різні слова в різних формах можуть мати наголос на різних складах: і на останньому (*маля́ті*), і на передостанньому (*продава́ли*), на третьому від кінця складі (*прóданий*), на першому складі (*у́чень, ла́стівка*) та ін. Навіть ті самі слова можуть мати подвійний наголос: *му́зика – музі́ка, до́лішний – долішні́й, бю́жетовий – оцетбóвий* та ін.

В українській мові наголос не тільки вільний, але й рухомий, тобто він може змінювати своє місце в різних формах слова, напр.: *кни́жка* (наз. одн.) – *книжкі́* (наз. множ.), *сто́рінка – сторінкі́, жі́нка – жінкі́* та ін.

В українській мові є чимало слів з подвійним наголосом, де наголос змінює лексичне значення слів. Ті самі слова відрізняються одно від одного наголосом і позначають різні поняття: *ви́бігати* (багато бігати) – *вибї́гати* (рух з середини), *ви́водити* (довго водити) – *вибóдити* (рух з середини), *ви́возити* (довго возити) – *вибóзвити* (рух з середини), *ви́ганяти* (багато ганяти) – *виганя́ти* (рух з середини), *ви́дати* (дати щось комусь) – *вида́ти* (бачити), *ви́їздити* (багато їздити) – *виїзді́ти* (рух з середини), *ви́кидати* (док. вид) – *викида́ти* (недок. вид), *ви́кликати* (док. вид) – *виклика́ти* (недок. вид), *ви́купатися* (добре скупатися) – *викупáтися* (звільнитись викупом), *ви́лазити* (багато лазити) – *вилáзити* (рух з середини), *ви́носити* (багато носити) – *винóсити* (рух з середини), *ви́рубати* (док. вид) – *вирубáти* (недок. вид), *ви́сипати* (док. вид) – *висипáти* (недок. вид), *ви́слухати* (док. вид) – *вислуха́ти* (недок. вид), *ви́смикати* (док. вид) – *висмикáти* (недок. вид), *ви́щати* (ставати вищим) – *вищáти* (кричати) та ін.

В сучасній українській літературній мові система наголосу сформувалась головню на південно-східній діалектній основі. Лише невелика кількість слів вживається з двома наголосами, тобто з двома варіантами наголосу. Напр.: *ба́йду́же, бе́нкет, брехе́нь* (род. множ.), *буха́льте́рський, Ва́шингтон, ведме́ди́ха, вершкóвий, ви́зволення, ви́со́ко, ви́ра́зно, всьо́бо, іа́рня́е, дія́ло́г, дове́зти, докю́мент, допря́сті, до́свідни́й, Ельбру́с, жа́ліс-ли́вий, за́всіди, зане́сти, за́пашно, за́пінка, зарáзливий, за́п-ну́ти, за́сторно́к, зе́рнятко, зна́длі́вий, користува́ння, ко́рість, летáрїя, ма́ршальський, му́зика, м'я́кушка, м'я́си́во,*

немавсний, перепис, повіном, повіання, полудень, пом'ятти, поперед, по черзі, пристрій, різрізка, середина, похід, фут-бол, черіа та ін.

Звичайно, в різних говорах української мови існують відхилення від літературного наголосу. Напр., в говорах південно-західного діалекту можна спостерігати такі особливості наголосу, які можна чути не раз і в мові інтелігенції: *бать-ко́, діло́, свободо́, письменство́, міжнародний, про́шу, прине́с-ти, взяла, було́* та ін.

Таким чином, обняти геть усі слова української літературної мови й звести їх до певних нормативних груп щодо правильного вживання наголосу ніяк не можливо. Є багато слів, де правильність наголосу можна перевірити тільки за словником, бо не встановлено ще науково таких спільних ознак, що ними можна було б об'єднати ці слова в якісь нормативні групи.

З усім тим українська літературна мова має багато й таких слів, де наголос сталий або, принаймні, з певною тенденцією до того. Якщо не можна говорити про однаковість наголосу в усіх словах, разом узятих, то в окремих рядах або групах слів ця однаковість можна спостерігати. Вільші групи слів ми встановлюємо за частинами мови, менші - за суфіксами, префіксами й формальними ознаками. Про них і будемо говорити у відповідних розділах.

ЗВУКОВІ ЗМІНИ

§ 15. ВСТУПНІ УВАГИ

Мова - живий організм, що розвивається згідно з власними законами, міняється в своїх складових частинах. Розвиток мови найбільше позначається в звукових змінах, що бувають дуже різноманітні й разом з тим досить послідовні, закономірні.

Звукові зміни дуже часто відбуваються на наших очах, але більшість із них заховує в собі коріння далеко минулих часів історії. Через те, вивчаючи закони звукових змін, ми іноді вдаємось до історичних пояснень, одного з джерел, що розкриває нам повну картину сучасного стану української мови, викликає інтерес до усвідомлення мовних явищ, до розуміння їх закономірностей.

Другим джерелом, що викликає найбільше звукових змін, є народна психологія, тобто несвідоме намагання народу полекшити собі вимову, якнайкраще, якнайекономніше пристосувати мову до своїх життєвих потреб. Народна психологія - дуже важ-

ливий чинник в розвитку мови взагалі і звуків зокрема. На цьому ґрунтуються такі закони звукових змін, як: зміна через аналогію, асиміляцію, через появу і спрощення звукових груп.

§ 16. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

1. Найголовніша ознака української мови, що відрізняє її від усіх інших слов'янських мов, — це закон чергування *о, е* з *і*: *стола* — *стіл*, *коня* — *кінь*, *несу* — *ніс*, *кости* — *кістю* та ін. Цей основний звуковий закон української мови полягає в тому, що чергування звуків відбувається в точно визначених умовах: у відкритому складі маємо *о, е*, в закритому — *і*.

Ці чергування відбуваються в різних категоріях і в різних формах слів: *біль* — *болю*, *бії* — *бою*, *цуркіт* — *цуркоту*, *осінь* — *осени*, *лебідь* — *лебедя*, *папір* — *паперу*; *іір* — *іора*, *бджіл* — *бджола*, *кіс* — *коса*, *сіл* — *село*, *слів* — *слово* та ін.; також у багатьох здрібнених словах в закритім складі маємо *і*: *іір-ка*, *ніжка*, *бджілка*, *сілце* та ін.

Послідовність чергування поширюється також і на різні слова, споріднені спільним коренем: *вільний* — *воля*, *ііркий* — *іора*, *дрібний* — *дробити*, *божвільний* — *збожеволіти*, *зілля* — *зелень*, *підніжжя* — *нога*, *пір'я* — *перо* та ін.

На початку слова перед *і* (з *о*) в закритому складі розвинулось т. зв. приставне *е* в словах: *вівця* — *овець*, *віеса* — *овес*, *вітчим* — *отець*, *вічко* — *око*, *вісь* — *осі*; а також: *від*, *вільха*, *віспа* та ін.

Проте, є багато випадків чергування, які не відповідають зазначеним вище вимогам. Напр.: *радости* — *радість*, *міст* — *моста* та ін., де в обох парах слів закриті склади, а тим часом чергування *о, е* з *і* все ж таки відбувається. Цей факт та деякі інші, що з ними доведеться зустрічатись далі, примушують нас вдатись до історичних пояснень, а саме: *о, е* чергуються з *і* в таких закритих складах, які повстали в давній українській мові після зникнення в наступному складі особливих глухих звуків, що позначались знаками ъ, ь.

Таким чином, деяка непослідовність чергування в сучасній українській мові має органічну підставу фонетичного процесу в минулому. Так повстали форми: *кінь* з *конь*, *віл* з *воль*, *міст* з *мостъ*, *піч* з *печь*, *радість* з *радость* (але *радости* з *радости*), *радістю* з *радостью*, *кість* з *костью* (але *кости* з *кост-ти*), *утікци* з *утекъши* (але *утекла* з *утекла*). Так пояснюються й інші форми: *ніс*, *нісци* (але *несла*, *несли*), *ріс*, *рісци* (але *рости*), *пик*, *пикци* (але *пекла*, *пексти*) та ін.

Аналогічний процес зміни *о, е* в *і* відбувся в тих випад-

ках, де в наступному складі було ненаголошене *и*, яке скорочувалось в *й*: *біи* з *бои*, *війна* з *воина*, *теїи* з *теои*.

Але й цими поясненнями не вичерпуються всі випадки чергування *о*, *е* з *і*. Дуже часто в українській мові *о*, *е* в закритому складі не чергуються з *і*. Напр.: *сон*, *день*, *торі*, *смеркає* та ін. Практичні шкільні граматики пояснюють ці факти як винятки. Наукова граMATика не обмежується цим; вона розкриває причини винятків, на підставі історичних даних встановлює закономірність їх розвитку в мові.

Історія української мови свідчить, що не кожне *о*, *е* може чергуватися з *і*, хоч би воно було в закритому складі, а тільки основні *о*, *е*, які споконвіку існували в українській мові і є спільними й для інших слов'янських мов. Ті ж *о*, *е*, які виникли з колишніх глухих *ъ*, *ь* (ненаголошені глухі *ъ*, *ь* зникли, а наголошені переходили в *о*, *е*), не чергуються з *і* навіть в закритому складі. Таких слів, де *о*, *е* виникли з *ъ*, *ь*, є дуже багато в українській мові, через те ми ніколи не міняємо їх на *і*: *сон* (*сънь*), *лоб* (*льбъ*), *рот* (*рътъ*), *день* (*дънь*), *пень* (*пънь*), *весь* (*въсь*), *меч* (*мъчь*) та ін.

Всі слова, де *о*, *е* не чергуються з *і*, за певними ознаками можна поділити на такі групи:

а) Слова з *о*, *е*, відсутніми при зміні слова в інших формах: *сон* - *сну*, *день* - *дня*, *пень* - *пня*, *кінець* - *кінця*, *дerti* - *драти* та ін. Практичні шкільні граматики умовно звуть це явище випаданням *о*, *е* при зміні слова. Насправді ж воно не так: тут випадають не *о*, *е*, а випали колись давно ненаголошені глухі *ъ*, *ь*. Отже, із давніх форм *сънь*, *съну* виникли сучасні *сон*, *сну*, де глухий у першому слові був наголошений і перейшов в *о* (*сон*), в другому - був ненаголошений і тому зник (*сну*). Так пояснюється багато інших випадків: *кілок* - *кілка*, *стіжок* - *стіжка*, *вітер* - *вітру*, *учень* - *учня* та ін.

б) Слова з групами звуків *ор*, *ов*, *ер* та *ро*, *ло*, *ре*, де *о*, *е* так само походять з давніх ненаголошених глухих *ъ*, *ь*: *торі* (*търиъ*), *вовк* (*вълкъ*), *смерть* (*смъртъ*), *кров* (*кръвъ*) та ін.

в) Слова з групами звуків *оро*, *оло*, *ере*, *еле*: *вори*, *молот*, *берег*, *ожеледь*. В усіх цих прикладах кінцеві *о*, *е* в закритім складі не чергуються з *і*, бо вони не є основні, а виникли пізніше в наслідок розвитку повноголосся: *вори* з *вориъ*, *молот* з *молтъ*, *берег* з *беріъ* та ін. Так пояснюється збереження *о*, *е* в закритих складах ще й у таких словах: *веред*, *серед*, *сором*, *поворот*, *колос*, *холод*, *голод*, *вперед*, *жолоб*, *подорож*, *очерет* та ін.

г) Слова, запозичені з інших мов, переважно з новіших: *тон*, *том*, *студент*, *президент*, *абонент* та ін., а також слова, запозичені з інших слов'янських мов і з старослов'янської мо-

ви: закон, словник, завод та ін. В таких словах о, е не можуть чергуватися з і саме тому, що цей закон тепер не поширюється на чужі слова. Відступи ми зустрічаємо в деяких західно-українських говорах: *закін, Віл, мід* та ін., а також у слові: *спасибі* з *спасибіі*. Але в словах давнього запозичення чергування зберігається: *нит - нота, дріт - дроту, табір - табора, хутір - хутора, курінь - куреня* та ін. А також у власних іменнях: *Антін - Антона, Сидір - Сидора, Федір - Федора*.

г) З таких же причин, тобто через відсутність відповідних умов, не буває чергування о, е з і в українських новотворах: *діловод, хлібороб, основний*, а також в словах на *-ення*: *значення, збільшення, збагачення* та ін.

В багатьох випадках в чергуванні о, е з і великою мірою діє ще й закон аналогії (уподібнення). Коли основний закон чергування або нечергування о, е з і ґрунтується на історичній основі (зникнення глухих ъ, ь та їх перетворення в о, е), то закон аналогії ґрунтується на основі народної психології. В наслідок діяннн цього закону порушуються основні правила чергування: о, е чергуються з і там, де цього не повинно бути, і, навпаки, вони не чергуються там, де чергування саме потрібне.

Під впливом таких слів, де і в закритому складі згідно з правилом (*кінця, кілка, візка, корінця* та ін.), воно залишається і в відкритих складах всупереч правилу: *кінець, кілок, візок, корінець, стілець* та ін.

На цій же підставі від деяких здрібнілих слів, де і в закритому складі (*ніжка, бджілка, гірка, перепілка* та ін.) повстали інші здрібнілі форми з і в відкритому складі: *ніженька, бджілонька, перепілонька* та ін.

Цей вплив (аналогія) поширився й на інші здрібнілі форми з групами оро, оло, де за правилом не повинно б бути і: голієка і голівонька, доріжка і доріженька, корівка і корівонька та ін. А також на слова з групами ро, ло, ле (з старих ръ, ль), де о так само не могло перейти в і: крівця, брівця і брівоньки, слізка і слізоньки, блішка та ін.

Форми родового множини: доріі, борід, голіє, сліз, бліх, бріє тощо виникли під впливом відповідних форм іншої групи слів: гір, слів, кіз тощо, де і в закритому складі згідно з правилом. Цьому сприяє й рухомість наголосу: борід - борода, сторін - сторона; але (наголос сталий): колід - колода, софок - софюка, сторож - сторожа та ін. Так пояснюються й дієслівні форми минулого часу: беріі - берегла, стеріі - стерегла; але (наголос сталий): колів - колола, молів - моліла, побороів - поборола та іч.

Такі форми, як: роздоріжжя, запоріжжя, підборіддя тощо

виникли за аналогією від слів: підніжя, перенісся, узір'я, подвір'я тощо, де *i* з *o* в закритому складі.

Так само в деяких дієслівних формах: зберіи, стеріи, виволі тощо (з групами оро, оло, ебе) виникли за аналогією від форм: переміи, ліи, приніс тощо, де *i* в закритому складі згідно з правилом.

Навпаки, основні *o, e* не чергуються з *i* в закритих складах за аналогією від тих форм, де *o, e* не чергуються з *i*. Так пояснюються форми: почну, побратися (зам. очікуваних: пичну, пібратися, бо старі форми: почьну, побьратися, де *o* перед ненаголошеним *ь* повинно було перейти в *i*).

Форми жалоб (але жалібний), вод, приюд, істот, сухот, мед, народ тощо з основними *o, e*, які повинні перейти в *i*, зберігаються, проте, під впливом форм родового відмінку з неосновними *o, e*: вікон, весел тощо.

Нарешті, треба знати й такі випадки, де *i* не може чергуватися з *o, e* через те, що виникло воно з ь (ять). Це *i* вживається в закритих і відкритих складах і вимовляється трохи м'яко: ліс - лісу, дід - діда, хліб - хліба та ін. Старі форми: лєсь - лєса, дьдє - дьда, хльбь - хльба.

Крім того, в українській мові зрідка вживається *i* замість у (з *): заміх, діброва. Порів. ст.-сл. дѣбрава, мѣхъ.

Існують ще й іншого типу чергування: *o, e* в сполученнях ро, ло, ре чергуються з *и* в постійно відкритих складах в сполученнях ри, ли (де *и* виникло замість *ь, ъ* в сполученнях рѣ, рѣ, лѣ, лѣ): кров - кривавий, брова - чорнобривий, хрест - христитися та ін. Але таке чергування не зовсім послідовне в літературній мові і більш послідовне в деяких говорах, особливо в західних: блѣх - блиха, дрѣв - дрива, яблѣко.

2. Закон чергування *e* з *o* також має свої історичні основи. Колись у давнину *e* не чергувалось з *o*, аж трохи згодом у певних умовах *e* стало мінятися в *o*, і тепер для цього чергування склались такі остаточні умови: *e* чергується з *o* після ж, ч, ш, щ, дж, ї, якщо далі йде тверда приголосна або склад з *a, o, u, та и* (з старого *ы*). Напр.: гачок, бджола, чою, жолудь, пою. Але через відсутність вказаних вище умов чергування немає в таких словах: вечеря, ожеледь, кашель та ін.

Закономірність цього явища послідовно проявляється навіть в словах того самого кореня: чорний - чернець, пшоно - пшениця, вечера - вечеря, чотири - четвертий, жонатий - оженився та ін.

Але закон аналогії й тут порушує основний закон чергування *e* з *o*.

а) Так, за аналогією від вечора, де *e* перед складом з *o, a*,

и з и, утворилась форма вечорниці, від чорний - чорніти, чорнявий та ін.

б) В іменниках жін. роду творчости, більшости тощо о виникло за аналогією від таких іменників, як: молодости, відомости, можливости та ін.

в) В дієприкметниках і прикметниках так само через вирівняння суфіксів завжди маємо форму -ений: оточений, смажений, відроджений, угноєний тощо подібно до таких, як: зморений, утворений, варений, голений та ін.

г) Так само і в прикметниках на -евий під наголосом: рожевий, бовеий, грошевий подібно до таких, як: вишневий, кеїтневий. Але не під наголосом маємо -овий: бойовий, грошовий.

г) Дуже послідовно процес вирівнювання форм проходить в дієсловах жену, чешу та ін., де е не чергується з о під впливом таких форм, як: женеш, чешеш та ін., де е не має умов для чергування. А також у формах відмінків: чолб - на чолб, пшонб - в пшоні, щоба - на щоби, де о в других словах з наступним м'яким складом зберігається за аналогією від о в перших словах з наступним твердим складом.

3. Закон чергування звуків і - ї, у - в ґрунтується на принципі милозвучности в вимові, а в зв'язку з вимовою й на письмі зберігається це чергування. Чергування зазначених голосних з приголосними проходить досить послідовно і в визначених умовах, а саме тоді, коли попереднє слово кінчається на голосну. Якщо ж попереднє слово кінчається на приголосну, тоді чергування не буває. Напр.: батько йде, дочка ї син; сестра взяла книжку й почала читати. Але чергування немає: брат їде, він ї вона, студент узяв олівець і почав писати.

За цим же принципом чергування вживаємо часто паралельних форм, залежно від умов: увесь - ввесь, увійти - ввійти, увісні - ввісні та ін.

Але часто буває порушення цього закону, якщо вимоги ритму або павви, або міна значення слова не дозволяють міняти голосну на приголосну там, де треба зберегти власне голосну. Це порушення найчастіше буває в таких випадках:

а) В віршованій мові для збереження ритму:

Вітер в гаї нагинає

Лозу і тополю (Т. Шрвченко).

Пташки у ірїї одлітають (О. Олесь).

б) В словах з певним значенням, яке залежить тільки від у або від в. Отже, одні слова вживаються тільки з у, другі - з в: управа, уряд, але: вправа, влада та ін.

в) Сполучник і, не чергується з ї, де треба зберегти пав- зу, надто в заголовках книжок, статей тощо: природа і люди, батьки і діти та ін.

г) Чергування не буває через збіг приголосних у наступнім слові: вони пішли у стрільці.

4. В українській мові дуже поширене іншого типу чергування голосних звуків. Це чергування, що виникло за певних фонетичних умов, дуже давнього походження, може з праслов'янської доби або ще раніше. Тепер воно в українській мові виконує ту саму функцію, що й словотворчі суфікси й префікси, тобто служить для творення нових слів з іншим значенням. Так, напр., чергування е з і надає дієслову значення довготривалости дії: летіти - літати; чергування и з о та її з і міняє значення стану й значення дії: гнити - гноїти, висіти - вішати, чергування о з у перетворює дієслово в прикметник: сохнути - сухий; чергування о з и перетворює іменник в дієслово: сон - засипати. Маємо такі основні чергування:

- а) Чергування е - і: летіти - літати, мести - замітати, текти - витікати, пекти - випікати, плести - заплітати, шептати - нашіптувати, гребти - вигрібати, брехати - набріхувати, чекати - очікувати, застерегти - застерігати, стрелити - стріляти, волокти - виволікати, тесати - затісувати та ін.
- б) Чергування е - и: беру (е з ъ) - вибирати, перу - випирати, мерти - умирати, дерти - роздирати, женці - вижинати, клену - проклинати, стелю - вистиляти та ін.
- в) Чергування е - о: нести - носити, вести - водити, везти - возити, брести - бродити, жону - гонити та ін.
- г) Чергування е - а: гребти - граблі, гребу - грабати.
- ґ) Чергування и - і: дитя - діти, сидіти - сісти, висіти - вішати, липнути - ліпити та ін.
- д) Чергування и - ов: рити - рові, крити - покрива. Це и відповідає давньому ы, яке в одних формах збереглося як и, в інших - розклатось на ов (через стадію ъв).
- е) Чергування и - ав(ва): плисти - плавати, киснути - квасити та ін. Це и так само відповідає давньому ы.
- є) Чергування и - о: пити - поїти, гнити - гноїти, бити - бойовище, вити - повію та ін.
- и) Чергування і - а: лізти - лазити, сісти - садити, різкий - різкий та ін.
- і) Чергування о - а: гонити - ганяти, ломити - ламати, мотити - змагатись, котити - качати, скоцити - скакати, вхопити - хапати, вклонятись - кланятись, водити - провадити та ін.
- ї) Чергування о - и: сохнути - висихати, здохнути - здихати, замок - замикати, сон - засипати, посол - посилати.
- к) Чергування о - у: сохнути - сухий, здохнути - дух, душити, душно та ін.
- л) Чергування я - у: трясти - трусити, ірязь - ірязнити.

§ 17. АСИМІЛЯЦІЯ ГОЛОСНИХ

Асиміляція голосних – це пристосовування до дальшого складу попередньої голосної. З таким явищем в українській мові ми дуже часто зустрічаємось, інколи й не помічаючи його. Наприклад, о часто має тенденцію пристосовуватись (асимілюватись) до наступного складу з *у* або *і*, звуками високого піднесення, в наслідок чого о із стану середнього піднесення наближається артикуляцією до стану високого піднесення, тобто до *у*, як звука того самого заднього ряду. Коли зосередити нашу увагу, то в вимові можна почути: *оУкіп*, *поУкіс*, *оУбрік*, а в деяких говірках, особливо південно-західніх, вимовляють навіть *у*: *укіп*, *пукіс*, *убід*, *убрік*, *чулувік*, *гуріх* та ін. А на Холмщині кажуть навіть: *сукіра* (зам. літер. *сокіра*).

Закон асиміляції особливо чітко проявляється там, де о стоїть перед наступним складом з *а*(*я*). Цей закон в українській мові дуже давній. Ще в пам'ятках XI ст. і в пізніших ми зустрічаємо форми: *монастырь*, *богаты*, *афаматы* та ін. замість основних: *монастырь*, *богаты*, *афаматы*.

В сучасній українській літературній мові цей закон уже так міцно діє в окремій групі слів, що явище це ввійшло навіть в норму літературної мови: *багатий*, *багати*, *гарячий*, *гаряэд*, *кажан*, *калач*, *хазяїн*, *халява*, *ганчар*, *паламар* та ін. (див. § 12).

§ 18. ВІДПАДАННЯ І ВИПАДАННЯ ГОЛОСНИХ

Відпаданя і випадання голосних може мати історичні основи, може також відбуватися й тепер, на наших очах, якщо цього вимагають інтереси ритму, рими або якщо цьому сприяють якісь фізіологічні причини, зв'язані з милозвучністю мови. Напр., в таких словах, як: *мати*, *ірати*, *голка*, *Сидір*, *Гнат*, *це* та ін. відпаданя голосної на початку слова явище унормоване в українській мові. Тільки на підставі даних історії української мови ми довідуємось, що колись усі ці слова починались голосною, яка згодом відпала: *имати*, *играти*, *Исидорь*, *иголка*, *еще*. З другого боку, такі форми, як: *щоб* – *щоби*, *більш* – *більше* тощо – явище змінне в сучасній українській мові: кінцева голосна може відпадати залежно від указаних вище причин. Подамо ще кілька прикладів на відпаданя і випадання:

а) Відпаданя: нема, щоб, більш, менш, не руш, хоч, чом та ін. В усіх цих випадках маємо слова без кінцевої голосної

здебільшого залежно від нашого уподобання, якщо це не віршована мова, де цього вимагають інтереси ритму або рими. Але вживати в літературній мові відрубних дієслівних форм, як напр.: *зна* (зам. *знає*), *гуля* (зам. *гуляє*) тощо, ми б не рекомендували, за винятком тих випадків, де віршована мова цього вимагає. Порів. в О. Олеса:

*В проваллі темнім, десь на дні
Сосна чорніє на граніті...
Хікто з живих не зна її,
Не зна її вона нікого в світі.*

На тій же підставі поет уживає відрубних форм інфінітива на -ть замість унормованих уже в літературній мові повних форм інфінітива на -ти:

*І гай нам зашумить,
Озветься солов'ями
І стане нам курить
Пахучі фіміями...*

Але там, де потрібно за вимогами ритму і рими, поет чергує повні форми з відрубними:

*Вийди, щоб сонце стрівати,
Вдосвіта зорі гасить,
Скуті серця розкувати,
З ранком їх радісно злить.*

Іноді о випадас через збіг двох голосних. Напр., в пісні: "що ти *д мене в оконце втікаєш до *тиця-матері.

Тодо часток *же, би*, то поява *е, и* нормується за таким правилом: після голосних - ж, б, а після приголосних - *же, би*: знай *же*, ходив *би*, але: вони ж знали, пішли б самі.

б) Випадання голосних: *мого* (зам. *молого*), *твого* (зам. *твоюого*), *мому*, *твому* (хоч в літературній мові унормованою є форма *моєму, твоєму*), *цей* (але *цієї*) тощо.

§ 19. РОЗВІЙ НОВИХ ГОЛОСНИХ

Розвій нових голосних так само може мати історичні основи й може бути змінним явищем сучасного стану мови. Як свідчить історія, тепер в українській мові уже вкоренилась міцно голосча там, де її раніше зовсім не було. Так, в наслідок зникнення ненаголошених глухих звуків *ъ, ь* в кінці слів, між двома приголосними через незручність вимови розвинулися нові голосні *о, е* в словах: *вогонь* (з *огнь*), *вузол*, *мозок*, *вихор*, *журавель*, *вікоч*, *земель* (з *земль*), *іскоф* та ін. Так само ви-

никло о після префіксів: безодня (з бездъна) та ін. В дієслівних основах перед суфіксом -ну- (після г, к, х, б, п, с, з) розвинувся звук о, що надає цим дієсловом значення раптовості: гукнути (з гукнути), стукнути, тупнути, схвобнути, стусоннути та ін. В усіх цих випадках розвій голосних має уже сталий характер. В інших випадках голосні можуть розвиватися ще й тепер і мають змінний характер, а саме:

а) Розвій голосних на початку слів: мла - імла, знемогтися - ізнемогтися (Ізнеміся, товаришу. Т. Шевченко), злякати - ізлякати (Підкралися, щоб ізлякати. Т. Шевченко). В деяких словах з'являється о, набуваючи навіть сталого характеру: Одарка (з Дарка), Оксана, оселедець, окрім і крім, отакій і такій. В окремих випадках з'являється звук у, особливо при применникові: уві сні, ув Оксани (але: в хаті, в Оксани); також: увесь - весь.

В 2 особі множини дієслів наказового способу після голосних розвивається звук е: ідите, беріте. Також друга голосна в закінченнях прикметників: чорная, білая, сумніі. Таке відтворення старих повних форм закінчень має стилістичне значення, надаючи мові відтінку урочистості:

*Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропите (Т. Шевченко).
Не всі тії та сади цвітуть (Нар. пісня).*

В поезіях повні прикметникові форми потрібні бувають для збереження ритму:

*Вечір... Навколо зима...
Стомлене серце болить і дрима...
Сняться йому голубії простори,
Сині степи і озера, і гори... (О. Олесь).*

б) Розвій голосних в середині слів має здебільшого сталий характер: відьом, сосон, сестер, молитов тощо.

§ 20. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

1. Чергування г - ж - з / к - ч - ц / х - ш - с. Закон чергування задньоязикових з передньоязиковими дуже давній. Він ґрунтується на тому, що задньоязикові к, х і гортанний г в позиції перед е, у, ь (що потім перейшов в е або зник) перетворились в яснові ж, ч, ш, а перед і перетворились в з, ц, с.

Цей давній процес звукозмін відбився в сучасній українській мові в формі чергування звуків. Напр.: книга - книжечка (тут *е* з *ь*), книжка (тут після *ж* був *ь*) - в книзі; яблуко - яблучко (з яслучько) - на яблуці; муха - мушка (з мушька) - мусі; Ольга - Ольжин - Ользі; Чаталка - Чаталчин - Чаталці. Те саме і в дієсловах: пекти - печу, текти - течу, могти - могу, берегти - бережу.

Але ще перед кожним *і* та *и* відбуваються ці чергування, а лише перед *и* (з *и*, а не з *ы*) та перед *і* (з *ь*, а не з *о*, *е*). Цим і пояснюється те, що в багатьох випадках такого чергування не буває. Напр.: *руки, ноги, тонкий* (з *рукы, ногы, тонкый*); *кіт, гість* (з *коть, гость*). Також: *тонкі* (з *тонкые*), *глухе* (з *глухое*) та ін.

2. Чергування *д - дж(ж), т - ч, з - ж, с - ш, ц - ч*. Чергування зубних *д, т, з, с* з ясовими *дж, ж, ч, ш* - явище так само давнє в українській мові. Умовою цього чергування була позиція *д, т, з, с* перед *ј*. Це й спричинило пом'якшення зубних та зміну їх на ясові. Напр.: *ходить - ходжу* (з *ходју*), *хотіти - хочу* (з *хотју*), *світити - свічу* (з *світју*), *свіча* (з *світја*), *возити - вожу* (з *возју*), *носити - ношу* (з *носју*).

Потім того уже за аналогією зміна ця переходила й на ті форми, де не було відповідних умов для цього: *судити - судженийі, платити - плаченийі, носити - ношенийі*.

Причін, *дж* виникло не відразу, а пізніше (за пам'ятками з XVI ст.) з потреб милозвучності, щоб підсилити звуком *д* основний звук *ж* (*водити - вожу - воджу*).

Щодо *щ*, яке чергується іноді з *т* поряд з *ч* (*святити - свячу, свяченийі, священнийі* тощо), то воно пояснюється впливом церковнослов'янської мови, відповідно до старослов'янського *шт* (порів. *свѣшта, свѣща*). Воно може чергуватися тільки в словах з церковнослов'янської мови (*священик, священство*).

З другого боку, *ц* чергується з *ч* в позиції перед відповідними голосними: *кінець - кінчити, хлопець - хлопчина, хлопце; вівця - овечка, вівар* та ін.

3. Чергування *д, т* з *с*. Закон чергування *д, т* з *с* характеризується тим, що звуки *д, т* міняються на *с* не перед м'якими голосними, а перед приголосними. Умовою такого чергування *с* позиція *д, т* перед *т*. Напр.: *веду - вести, плету - плести, мету - мети, їда - їсти*. Такого ж типу чергування і в словах: *нападати - напасти, падати - пасти, накладати - накласти, пропадати - пропасти, сяду - сісти* та ін.

Такого типу чергування, де зміна приголосної перед наступною приголосною, близько межує з асиміляцією приголосних, що відбувається за тих же самих умов (див. § 21). Але все ж таки не чергування асиміляцією назвати не можна, бо тоді *т*

перед наступним *т* не змінилось би, а *д* змінилось би в *т* (*веду* - *ведти*, *плету* - *плетти*). Тут можна вбачати два процеси: спочатку асиміляція (*веду* - *ведти* - *ветти*, *плету* - *плетти*), а потім дисиміляція чи розподібнення, тобто зміна *т* в *с* (*ветти* - *вести*, *плетти* - *пести*).

§ 21. АСИМІЛЯЦІЯ І ДИСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

Якщо два приголосних звуки різної фонації й артикуляції стикаються один з одним, тоді вони стають подібними або в фонації, або в артикуляції, або в тім і другім разом. Коли ми вимовляємо звуки різної фонації, які стоять поряд, як наприклад, глухий і дзвінкий, то або глухий стає дзвінким, або дзвінкий - глухим: *бородьба* (пишемо: *боротьба*), *ложка* (пишемо: *ложка*). В українській мові глухий завжди перед дзвінким стає дзвінким, але рідше дзвінкий стає глухим. Так само й шодо звуків різної артикуляції: зубні перед твердopіднебінними стають твердopіднебінними: *Наталка* - *Чатальці* (пишемо: *Чаталці*). А може бути в однім слові подвійне уподібнення: в артикуляції (*ложка* - *лозьці*) і в фонації (*лозьці* - *лосьці*).

Таке уподібнення зветься асиміляцією.

Але буває й так, що через збіг однакової фонації або однакової артикуляції звуків утворюється незручне положення для вимови деяких звуків. Тоді мова шукає виходу в протилежнім процесі, в розподібненні. Цим пояснюється поява груп: *шч* (з *шч*) в слові *рушник*, *кч* (з *тч*) в слові *жовкнутти* та ін.

Таке розподібнення звуків зветься дисиміляцією.

Асиміляція й дисиміляція дуже поширені в українській мові, особливо перша; вони сягають далекої давнини життя української мови, часів зникнення глухих *ъ*, *ь*, коли в наслідок цього почали утворюватися штучні для вимови групи приголосних звуків. Напр., через асиміляцію виникла прийменникова форма *од* (з давн. *отъ*): звук *д* виник спочатку перед наступним дзвінким після зникнення глухого *ъ*, що відділяв глухий *т* від наступного дзвінкого (*отъ Бога*), а далі вже з'явився й там, де після *от* був приголосний, який не вимагав переходу *т* в *д*. Через дисиміляцію виникла форма *хто* (з *къто*), де в наслідок зникнення глухого *ъ* стався незручний для вимови стик двох проривних приголосних (*кто*), через що один з них (*к*) дисимілювався в фрикативний *х*.

Через асиміляцію й дисиміляцію відбулось в українській мові багато різних змін, з них найголовніші такі:

а) Група *ск* змінилась в *щ* (*шч*): *плескіт* - *плещу*, *тріск* - *тріщати*, *віск* - *вощина*, *Онисько* - *Онищук*, *прискати* - *прищипи*

ти, блискати - блищати та ін. В усіх цих і багатьох інших подібних випадках відбувся такий процес: звук *к* змінився в *ч* згідно з законом чергування (плескіт - плесчу), а далі с через асиміляцію з наступним *ч* змінилось в *ш* (плесчу - плещу), а звуки *шч* позначаються літерою *щ* (плещу).

б) Група *ст* змінилась в *шч(щ)*: пустити - пушту, мостити - мощу, оповістити - оповіщу; мастити - мащу та ін. Тут відбувся такий процес змін: звук *т* змінився в *ч* згідно з законом чергування (пустити - пусчу), звук *с* перед *ч* асимілювався в *ш* (пушчу), звідси *щ* (пущу).

в) Група *эд* змінилась в *ждж*: їздити - їжджу, їніздити - їніжджу та ін. Звук *д* змінився в *дж* згідно з законом чергування (їздити - їдджу), звук *з* перед *дж* асимілювався в *ж*, звідки й виникла форма *їжджу*.

Крім того, відбулись ще такі зміни через асиміляцію або дисиміляцію:

1) Перед *ч* змінилися:

ї, з - в *ж*: Водолага - Водолажченко, показати - показчик, брякати - бряжчати та ін.

к, ц - в *ч*: козак - козаччина, турок - Туреччина, німець - Німецьчина, чумак - чумацьчина та ін.

х, с - в *ш*: волох - Волощина (згляд. Волощина), ліс - ліщина, колесо - коліща, пісок - піщаний, миска - мищина, Оdesa - Одещина, Черкаси - Черкащина тощо. Так виникло *щ* в словах: щастя (з давн. счастье), щасливий, нащадок тощо.

2) Перед *н* змінилися:

к, ц - в *ч*: безпека - безпечний, дяка - вдячний, пшениця - пшеничний, місяць - місячний, око - наочний, поміч - помічний (кореневе *ч* так і зберігається), кінець - доконечно та ін. Але в ряді інших слів *к* замість *ч* дисимілювалось в *ш*: ружник (зам. ружник), ружниця, сояжник і соняжник, сердешний та в усіх прислівникових прикметниках: еранці - еранішній, торік - торішній, тутешки - тутешній та ін.

3) В вищому ступені прикметників (прислівників) *ї, ж, з, с* перед суфіксом *ш* через асиміляцію й дисиміляцію змінилися разом з *ш* в *жч* і *шч(щ)*: дорогий - дорожий (через стадію: дорожий - дорожший - дорошій - дорожчий), низький - низчий (через стадію: низький - низчий - низчий), високий - вищий.

4) Через асиміляцію буває дуже близький перехід до стягнення або скорочення форм, якщо збігаються два однакові звуки. Таке стягнення форм відбувається в словотворенні з допомогою суфіксів *-ський, -ство*, якщо корінь кінчається на: *ї, ж, з; к, ц, ц; х, ш, с*.

ї, ж, з + *-ський, -ство* дають *-зький, -зтво*: Прага - празький (через стадію: прайський - празський - празький),

Гамбург - гамбурзький, убогий - убогство (з убогство), Запоріжжя - запорізький (з запоріжський), боягуз - боягузство.

к, ч, ц + -ський, -ство дають -цький, -цтво: козак - козацький (з козакський), козацтво (з козакство); ткач - ткацький, ткацтво; купець - купецький, купецтво; німець - німецький та ін.

х, ш, с + -ський, -ство дають -ський, -ство: волох - волохський (з волохський), товариш - товариський, Одеса - одеський та ін.

Інші приголосні в сполученні з тими ж суфіксами не змінюються: студент - студентський, студентство; брат - братський, братство та ін.

5) Через асиміляцію виникло подвоєння приголосних в іменниках і дієсловах: знання (із знан'я) - через асиміляцію *ж* з попередньою м'якою приголосною; причім, *е* замінилось на *я* за аналогією від слів типу "теля". Сюди ж: подружжя, ключчя, безвішшя та ін.

За тим же принципом виникло подвоєння в орудному відмінку іменників жіночого роду 3-ої відміни: мазю (з маз'ю), нічю, пічю, сіллю, міддю та ін. Те саме і в дієсловах: ллю (з лью), ллеш (з льеш), лле (з лье) та ін.

6) Окреме місце займають губні приголосні б, п, в, м, ф, ђ та к, які через втрату властивості пом'якшуватися (частково, крім к) не підлягають закону асиміляції й не подвоюються: безхліб'я, цівір'я, пір'я (див. § 11). Не буває подвоєння і в тих випадках, де через збіг двох приголосних закон асиміляції не міг проявитися: щастя, листя та ін.

§ 22. М'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

До звукових змін належить також м'якшення приголосних, що має в своїй основі дуже давнє історичне коріння. Де тепер вживається знак м'якшення (ь), там колись після приголосної стояв м'який глухий, що своєю невиразною вимовою наближався до *і*. Пізніше глухий зник, залишивши по собі м'якість попередньої приголосної, якщо ця приголосна мала властивість пом'якшуватися. М'якшення приголосних відіграло навіть певну роль в творенні нових фонем, в наслідок чого утворився м'який різновид фонем (див. § 11).

Після інших приголосних, які не мали властивості пом'якшуватися, глухий ь зовсім зник, не залишивши по собі ніяких слідів. Зовсім ствердлі й ніколи не пом'якшуються такі приголосні звуки: *б, в, г, ж, дж, к, м, н, ф, х, ч, ш*.

Тільки губні пережили своєрідний процес м'якшення з допо-
могою *ль* перед *я, є, ю*. Губні приголосні - взагалі тверді
звуки, бо в їх артикуляції беруть участь губи, а не язик,
через те самі по собі вони не пом'якшуються, бо місце їх ар-
тикуляції не можна пересунути до піднебіння, а лише через *ль*:
*любити - люблю, спати - сплю, грабити - граблю, димити - дим-
лю, ловити - ловлю* та ін.

Таке м'якшення зветься неперехідним або першого сту-
пеня. Але в українській мові від найдавніших часів засвідчене
іншого типу м'якшення - перехідне або м'якшення другого
ступення. Через перехідне м'якшення один звук змінюється в
другий: *г - ж - з, к - ч - ц, х - ш - с, д - дж, т - ч, з -
ш, с - ш* та ін. (див. § 20).

§ 23. ВІДПАДАННЯ І ВИПАДАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Асиміляція приголосних може спричинити їх остаточне зник-
нення. Масові явища відпаданя й випадання приголосних, що
їх знає історія мови з найдавніших часів, здебільшого є наслідком
асиміляції. Основною причиною відпаданя й випадання
приголосних є асиміляція в артикуляції. Так, напр., такі ук-
раїнські форми, як: *м'яко* (з *м'яко*), *ніде* (з *ніде*), *де* (з
іде), *тоді* (з *тогьди*), *четвер* (з *четверь*) та ін. втратили
давнє *г* через артикуляційно незручне сполучення приголосних
в наслідок зникнення глухих *ъ, ь*: звук *г* артикуляційно ут-
руднює в вимові перехід від *м'я* до *ко* в слові "м'яко", від
ні до *де* в слові "ніде" та ін.

В українській мові найчастіше випадаять такі приголосні
звуки: *б, п, г, д, т, к, л, р*.

а) *д, т* випадаять залежно від таких умов:

Перед *л* (що в чоловічому роді змінилось у *в*) в дієсловах
минулого часу: *вів* (з *ведль*), *сів* (з *спдль*), *заплів* (з *зап-
летль*; але в інших формах *л* перед голосною не змінилось у *в*:
вела (з *ведла*), *сіла*, *заплела*, а також: *в'ялий* (з *вядльї*),
в'ялити (з *вядлити*) та ін. В групі *стл*: *щасливий*, *зависливий*,
злосливий та ін. Але *д, т* зберігаються в словах: *пабло*, *жит-
ло*, *світло*, *кістлявий* та ін.

Перед *н*, переважно в творенні дієслів з суфіксом *-ну-*:
в'янути (з *вяднути*), *глянути* (*глядіти*), *свиснути* (*свистати*),
кинути (*кидати*), *полиннути* (*летіти*), *горнути* (*загортати*), *вер-
нути* (*вертати*) та ін.

В групах *ждн, здн, стн, скн*: *тижня* (*тиждень*), *празник*,
чесний (*честь*), *радісний* (*радість*), *існувати* (*істота*), *сер-
це* (*сердечний*), *кожний* і *кожиді* (тут *д* і *н* випали), *лиснить*
(*лиск*) та ін.

б) Губні *б, п* випадають перед *н*: *иннути* (погибати), *заснути* (засипати) та ін.

в) Гортанний *г* і задньоязиковий *к* випадають перед *н* в дієсловах з суфіксом *-ну-*: *бризннути* (бризкати з *бризи-*), *пирскнути* (пирскати) та ін. Але *г* зберігається в словах: *двигнути*, *плигнути* тощо.

В деяких складних словах *г* відпадає: *далебі*, *пробі*, *помагатибі*, *спасибі*, *бознащо* (зам. *Бог знає що*).

г) Після приголосних *б, г, к, з, с, р* в формах минулого часу дієслів звук *л* відпав у чоловічому роді: *гріб* (з *гребль*), *міг* (з *могль*), *пек* (з *пекль*), *віз* (з *везль*), *ніс* (з *несль*), *мер* (з *умерль*) та ін. Але в жіночому й середньому роді, а також у множині перед наступною голосною *л* зберігається: *гребла*, *гребло*, *гребли*; *могла*, *могло*, *могли*; *пекла*, *пекло*, *пекли*; *взяла*, *взяло*, *взяли* та ін.

В інших словах *л* випадає: 1) перед *в*: *мова* (з *молева*), *мовити* (з *молевити*), *золиця* (з *золевиця*); 2) між двома приголосними: *сонце* (з *солце*), *срібний* (з *срібло*) та ін.

г) Так само випадає й *р* в сполученнях трьох приголосних: *чечня* (з *чернець*), *гирчар* (з *горчар*) та ін.

§ 24. РОЗВІЙ НОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Розвій нових приголосних в українській мові не можна розцінювати як явище, що йде всупереч намаганням українського консонантизму в інтересах милозвучності уникнути зайвих приголосних звуків. Навпаки, розвій нових приголосних зв'язаний з намаганням уникнути незручних для вимови звуків і звукосполучень, хоч вони й відповідають законам розвитку мови.

Цим пояснюється розвій придихових, приставних звуків *в, г, й* на початку деяких слів з надзвучковою голосною. Так, в наслідок зміни *о* в *і* в закритому складі на початку слова розвинувся перед *г* приголосний *в*: *отець* - *вітця*, *овець* - *вівця*, *око* - *вічко*, а також: *від*, *він*, а звідси й у відкритих складах: *вона*, *вони*; а крім того, ще й: *вулиця*, *вуж*, *вулик*, *вогонь*, *вуса* тощо.

В багатьох словах з надзвучковим голосним розвивається придихове *г*: *Ганна* (з *Анна*), *Гумань*, *гармата* (з *армата*), *гострий* (з *острий*), *горіх* (з *оріх*) та ін.

Українська літературна мова майже не знає придихового *й*, крім деяких слів (*ягода* з *агода*). Зате в деяких діалектах, надто в західніх, і в цих випадках розвивається придиховість: *йулиця*, *йорати*, *йовес*, *йосика*, *йотець* тощо.

Крім придихових звуків, в українській мові здавна розви-

вались приголосні звуки також і в середині деяких слів. Історія мови свідчить, що в деяких словах, де тепер існують групи з трьох приголосних, в старовину ці групи складались тільки з двох приголосних. І взагалі в ряді слів з'явилися приголосні в тих сполученнях, де їх раніше не було. Так з'явилися *д, т* в словах: зустріти, зустрічати (з *срътати*), вздріти (з *зръти*), заздрити, Кіндрат (з *Конрад*) тощо.

З'явилися *й, ч* в префіксованих дієсловах і займенниках: прийняти (з *прияти*), найняти, здійняти, до нього, з ним.

З'явилось *р* перед *с і ч*: вистарчить і вистачить, мерщій (з *мещій*), жорстокий (з *жесток-*), жорства та ін.

§ 25. ПЕРЕМІЩЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Переміщення приголосних (метатеза) відоме всім мовам, серед них і українська мова займає не останнє місце. Коріння цього своєрідного явища безсумніву глибоко заховується в народній психології. Це особливо стосується слів, запозичених з інших мов. Ці слова сприймаються часто з іншим розташуванням звуків, відповідно до своїх мовних звичок. Напр.: *шавлія* (*salvia*), *бондар* і *боднар* (*Bötschar*) та ін.

Таке ж переміщення приголосних буває в окремих українських словах: *ведмідь* (з *медвідь*), *ведмежий*, *суворий* (з *суровий*), *тверезий* (з *трезвий*), *капость* (*пакость*), *капосний*.

МОРФОЛОГІЯ

§ 26. ГРАМАТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ СЛІВ

Наша мова складається з окремих мовних одиниць, що висловлюють окремі закінчені думки і зветься реченнями. Речення складається з слів, граматично (синтаксично) зв'язаних між собою. Не всі слова виконують однакову функцію (бувають членами) в реченні: одні з них позначають певне поняття і мають самостійне значення, тому вони можуть бути членами речення, інші - поняття не позначають і самостійного значення не мають, тому й членами речення не можуть бути; в реченні вони виконують тільки помічну функцію, показуючи стосунки між самостійними словами й реченнями або надаючи самостійним словам різних відтінків.

Отже, слова за їх функцією в реченні діляться на дві групи: слова самостійні й помічні. Напр.: Думки летять на Україну. І день іде, і ніч іде... Він не мав вільної години. О, коли б швидше ранок.

Тут самостійні слова (*думки, летять, вільної...*) означають поняття речей, прикмет, дій тощо. Помічні слова (*на, і, не, б*) сприяють кращому впорядкуванню самостійних слів, чіткішому висловленню думки.

Всі самостійні й помічні слова за своїм значенням і формою поділяються на граматичні категорії, що мають традиційну назву частин мови: іменник, дієслово, прикметник, прислівник, числівник, займенник, прийменник, сполучник, частка, вигук.

Який же принцип лежить в основі поділу слів на граматичні категорії?

Наше оточення (об'єктивний світ) складається з двох основних категорій - категорій просторової і часової. Ці дві категорії є виразником двох окремих понять - поняття речі (поняття розтягlosti в просторі) і поняття чинності або стану (поняття тривання в часі). Ці два поняття перебувають в органічному зв'язку, бо кожне поняття речі існує тільки в часі; навпаки, кожне поняття чинності може мислитись тільки залежно від поняття речі, поза річчю нема чинності.

В нашій мовній системі ці дві основні категорії об'єктивного світу (простір і час) знаходять собі вислів у двох основних граматичних категоріях: категорія, що означає поняття

простору або речі, має назву іменник (речівник); категорія, що означає поняття чинности або стану, має назву дієслово.

Отже, іменник і дієслово – це дві основні граматичні категорії, що об'єднують собою дві основні групи слів. А від них залежать уже інші категорії.

Кожна річ складається з безлічі пасивних ознак або прикмет. Інакше кажучи, кожна річ – комплекс пасивних ознак. Так впливає категорія поняття пасивної ознаки, що органічно залежить від категорії речі. В мовній системі категорія поняття ознаки пасивної зветься прикметник.

Як кожна річ – комплекс пасивних ознак, та і кожна чинність – комплекс активних ознак, з огляду на різноманітний характер чинности (*він пише швидко, дрібно, гарно* тощо). Кожна чинність може мати ту чи іншу свою активну ознаку. Так впливає нова категорія поняття активної ознаки, що органічно залежить від категорії чинности. В мовній системі категорія поняття активної ознаки зветься прислівник.

Таким чином, прикметник і прислівник в нашій мовній системі не цілком самостійні: вони залежать від двох перших – прикметник від іменника, прислівник від дієслова. В реченні ні прикметник не може існувати без іменника, ні прислівник – без дієслова. Не можна сказати "чорний", бо невідомо, що саме, як і не можна сказати "швидко", бо невідомо, яка саме дія так відбувається.

Проте, з огляду на ступінь ознаки, яка може бути властива в більшій чи меншій мірі, прислівники можуть стояти і при прикметниках і при утворених від них прислівниках. Напр.: *День дуже теплий. Робота виконана дуже добре.*

Кожна річ, існуючи в якості, існує в той же час і в кількості. В зв'язку з цим впливає категорія поняття кількості, що в мовній системі має назву числівник. Числівник – не іменник, а ознака іменника з огляду на його кількість. Числівник, як і прикметник, тому й в'яжеться завжди з своїм означуваним кількісно іменем. Напр.: *два оливиці*. Не можна сказати тільки "два". В реченні "Семеро одного не ждуть" числівники "семеро", "одного" стоять без іменників тому, що вони самі вже стали іменниками (субстантивізувались).

Своєрідне значення в мові має займенник, що граматичною категорією може бути названий тільки умовно, бо він ні з якої іншої категорії не впливає й органічно не в'яжеться, а лише вказує відповідно до своєї граматичної форми на інші категорії (іменники, прикметники), цілком заступаючи їх місце. Отже, будучи різні граматичною формою (*я, ти, він*), займенники зберігають спільне вказівне значення.

Щодо помічних слів (прийменники, сполучники, частки), то

вони, як уже сказано, ніяких понять не висловлюють і ніякого самостійного значення не мають.

Прийменники й сполучники правлять у мові як засоби зв'язку в різних сполученнях інших категорій, показують стосунок між цими категоріями. Так, прийменники в'яжуться з іменниками, вказуючи на їх відмінковий стосунок, сполучники в'яжуть собою окремі категорії в вищі категорії - речення, а ці останні ще в вищі - в складне речення.

Категорія часток (хай, нехай, най, би, не, бодай, щоб, чи, ах, же, ж, отже, бо, що) в'яжуться з іншими категоріями слів з тим, щоб підсилити їх значення в реченні.

Окреме місце в мові займає категорія вигуків. Вони не в'яжуться з іншими словами в реченні, бо мають самостійне значення для вияву душевних переживань та слухових вражень, зв'язаних з різними окликами, покликами тощо. Напр.: ах, ох, ой, гей, чабе та ін.

Поділ слів на граматичні категорії не остаточний. Граматика, розкриваючи й висвітлюючи основні закони мовної системи, угруповує слова ще й у межах окремих категорій - або за їх змістом, або за формою.

1. ІМЕННИКИ. До категорії іменників входять не тільки слова, що означають річ, яку ми можемо бачити (*стіл, кинь, ліс, книжка*), але й слова, що означають речі, яких ми не бачимо, а тільки уявляємо як річ (*слава, чесність, краса*).

Так іменники поділяються на дві великі групи: іменники наочні (конкретні) та іменники уявні (абстрактні).

Таким чином, категорія іменників значно збільшується за рахунок уявних іменників, які в значній своїй більшості походять від інших граматичних категорій (прикметників, дієслів тощо), прибравши форму іменника (*білизна, розповідь*). Більше того, в реченні часто, залежно від синтаксичної функції, інші граматичні категорії набувають значення іменника, зберігаючи навіть свою стару категоріальну форму. Напр.: сидить голодного не розуміє, лікар оглядає хворого, читати корисно, де підкреслені слова (*сидить, голодного, хворого, читати*) за своєю синтаксичною функцією підмета або додатка змінили своє категоріальне значення прикметника і дієслова на категоріальне значення іменника. Процес переходу інших категорій в категорію іменника зветься субстантивізацією.

За іншими значеннями іменники поділяються ще на чотири великі групи:

а) Імена власні - назви окремих осіб, держав, міст тощо, щоб відрізнити їх від інших. Напр.: *Петро, Галина, Україна, Київ, Карпати, Манітоба* та ін.

б) Імена рядові - назви осіб, тварин і речей того самого

ряду. Напр.: *чоловік, кінь, птах, собака, будинок* та ін.

в) Імена збірні – назви осіб і речей в збірному стані. Причём, окремі особи й речі мають інші назви. Напр.: *ліс, військо, натовп, череда, народ* та ін.

г) Імена матерій – назви тих речей, що їх частина іменується тим самим словом. Напр.: *золото, срібло, вода, повітря*.

Між іменами власними й рядовими може бути взаємне переміщення, залежно від функціонального значення слова. Так, наприклад, звичайні рядові слова *підкова, гонта, сковорода* за функцією можуть перетворюватись на власні назви: *Підкова, Гонта, Сковорода*. І навпаки, імена власні з тих же причин можуть мінятися на рядові. Напр.: *Чичиков, Плюшкин* – назви людей з тими ж самими властивостями: *чичиков, плюшкин* та ін. З другого боку, можуть набирати збірного значення деякі власні імена в виразах: *воявати з Китаїцем, Введом* тощо.

2. ПРИКМЕТНИКИ. Прикметники за своїм значенням поділяються на дві групи: якісні й відносні.

Якісні прикметники позначають таку ознаку речі, яка може проявлятися в більшій або в меншій мірі. Напр.: *крам дорогий*, але він може бути й дорожчий; *кава солодка*, але вона може бути й менш і більш солодка і т. д.

Відносні прикметники показують відношення однієї речі, від назви якої утворений прикметник, до іншої. Найчастіше відносні прикметники вказують на матеріал, що з нього зроблена річ (*дубовий стіл, залізне ліжко*), на призначення речі (*театральна студія, шевська майстерня*), на відношення речі до місця, особи тощо (*Львівські вісті, літня спека, Шевченківські дні* та ін.).

В переносному значенні деякі відносні прикметники набувають значення якісних. Напр.: *залізний дах* (відносний), але: *залізна воля* (якісний).

До відносних прикметників належить окрема група присвійних прикметників, що вказують на приналежність речі якійсь особі. Напр.: *батькова лялька, сестрина хустка*.

Присвійні прикметники творяться від іменників чоловічого роду з допомогою суфіксів: -ів, -ова, -ове та -їв, -єва, -єве (*братів, братова, братове; Мусіїв, Мусієва, Мусієве*) і від іменників жіночого й чоловічого роду з допомогою суфіксів -ин, -ина, -ине та -їн, -їна, -їне (*сестрин, сестрина, сестрине; Миколин, Миколина, Миколине; Маріїн, Марїїна, Марїїне*).

В реченні відносними й присвійними прикметниками можуть бути й форми іменникові, якщо вони вжиті в значенні прикметника (в синтаксичній функції означення) і відповідають на питання який? чий? Напр.: *Стіл із дуба (який?), Твори*

Шевченка (чий?). Ці форми своїм значенням дорівнюють формам: Стіл дубовий, Твори Шевченкові.

Якісні прикметники з-поміж себе виділяють окрему групу прикметників із значенням вишого й найвишого ступеня. При порівнянні якоїсь однієї якості в двох речах виявляється, що ця якість в одній речі проявляється в більшій мірі, ніж у другій; або що цієї якості в одній речі найбільше, ніж в усіх інших.

Прикметники вишого ступеня утворюються з допомогою суфіксів -іш-, -ш-. Напр.: добрий - добріший, ясний - ясніший, дешевий - дешевіший. Прикметники з суфіксами -ок-, -к-, -ек- при творенні вишого ступеня втрачають ці суфікси: глибокий - глибший, далекий - дальший, швидкий - швидший.

Якщо корінь прикметників закінчується на и, ж, з, с, то при утворенні вишого ступеня відбуваються такі звукові зміни шляхом асиміляції й дисиміляції (див. § 17): и, ж, з разом з ш змінюються в жи (дорогий - дорожчий, дужий - дужчий), ни змінюється в нижчий, с разом з ш змінюється в шч, тобто ш (високий - вищий).

Не від усіх прикметників можна творити вищий ступінь, і тому доводиться вдаватися до інших основ: великий - більший, гарний - кращий, поганий - гірший, малий - менший.

Прикметники найвишого ступеня утворюються від прикметників вишого ступеня з допомогою префіксів най-, щонай-, якнай-: найбільший, щонайкращий, якнайгірший.

Крім того, прикметники найвишого ступеня можуть творитися від звичайних прикметників з допомогою префіксів пре-, все-: предобрий, прегарний, премилий, прездоровий, прекрасний, всемогутній та ін.

Так само значення вищої міри якості надає суфікс -ісінк-: чорнісінький, голісінький, білісінький та ін.

3. ЧИСЛІВНИКИ. Числівники в реченні виконують подвійну функцію: вони вказують на кількість або за порядком показують місце в ряді осіб або речей. Тому всі числівники діляться на дві групи: кількісні (один, два, три, чотири, п'ять, шість, десять, п'ятнадцять, шістнадцять, двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, дев'яносто (дев'яносто), сто, двісті, п'ятсот, тисяча, мільйон) і рядові (перший, другий, десятий, двадцятий, дев'яностий, сотий, п'ятсотий, тисячний, мільйоновий і мільйонний).

До кількісних числівників належать: збірні числівники (четверо, десятеро) і дробові числівники (одна третя, п'ять шостих, вісім п'ятнадцятих).

Існує окрема група т. зв. невизначених числівників, які не визначають точно числа речей: багато, мало, досить, кіль-

канадцять, кількадесят, кількясот, кількатисяч.

До невизначених числівників належать також слова: кожний, увесь, ніхто, жаден та ін., якщо вони стоять при іменниках або займенниках: Всі люди (скільки їх було) вийшли з хати. Ніхто з людей (скільки їх було) не залишився. Жадного карбованця (скільки їх було) не витратив. Але коли ці слова стоять самі, замість іменників, тоді вони мають значення займенників: Всі зійшлись. Ніхто не спізнився.

Такі слова, як: одинка, двійка, трійка, четвірка, п'ятка, сотка, тисяча - мають значення іменника, бо в реченні вони існують як окремі члени речення. Напр.: На столі лежить сотка. Поїшла четвірка, а за нею йде одинка (про трамвай).

Так само іменниками є слова: половина, третина, десятина, які своїм значенням нагадують дробові числівники, але такими не можуть бути, бо вживаються в реченні цілком самостійно як окремі члени речення. Напр.: З десятинали тільки третина залишилась. Він узяв тільки половину.

4. ЗАЙМЕННИКИ. Займенники, як вказівні слова, в реченні заступають інші граматичні категорії (іменники, прикметники) і поділяються на відповідні групи:

а) Займенники іменникові: Я, ти, він (вона, воно), себе; хто, що; ніхто, ніщо, щось та ін.

б) Займенники прикметникові: мій, твій, свій; наш, ваш; чий, котрий, який; цей, той; сам, самий, всякий, інший, кожний, жаден, увесь, такий, ніякий та ін.

Всі ці займенники, відповідно до того, яку граматичну категорію вони заступають, можуть виконувати різні синтаксичні функції: підмета (Я сиджу), додатка (Його шанують), означення (мій брат, увесь день).

За своїм значенням займенники поділяються на такі групи:

1) Займенники особові. Вони заступають імена осіб: Я, ти, він (вона, воно), ми, ви, вони. Напр.: Я працюю. Ти читаєш. Він любить свій народ. Особові займенники узагальнюють поняття окремих осіб там, де немає потреби їх називати, бо про них раніше вже відомо, і цим самим звільняють мову від нагромодження зайвих понять.

2) Займенник зворотний або особово-зворотний. Він заступає особу, що на неї звернена її власна чинність. Напр.: В години розпачу умій себе стримати (М. Зеров).

3) Займенники присвійні. Вони заступають присвійні прикметники. Кожна особа має окрему форму займенника: мій, моя, моє, мої; твій, твоя, твоє, твої; наш, наша, наше, наші; ваш, ваша, ваше, ваші; свій, своя, своє, свої. Тільки третя особа не має окремої форми займенника: його місце заступає

форма родового відмінка особових займенників *він, вона, воно, вони*. Напр.: *Його дочка, її син, їх внук*.

4) Займенники вказівні. Вони вказують на особу або річ і формально в реченні заступають прикметники: *той, та, те; цей, ця, це; такий (-а, -е), сам, самий* та ін. Напр.: *Цей олівець краще пише. Такий теплий був вечір* (Марко Вовчок). *Він сам себе обслуговує*.

5) Займенники питальні. Ними ми питаємо за особу або річ, прикмету. Вони заступають іменники й прикметники: *хто? що? який, -а, -е? котрий, -а, -е? чий, -я, е?* - Напр.: *Хто ж виконає тонку, гнучку в степу погубати?* (Т. Шевченко). *Який же то козак править цоном?* (Марко Вовчок).

6) Займенники відносні. Ті ж самі питальні займенники можуть стати відносними займенниками, якщо їх вживати без запитання для зв'язку окремих речень. В реченні вони набувають значення сполучних слів. Напр.: *Василько підійшов до батька, що сидів на лаві* (М. Коцюбинський). *Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок* (Там же).

7) Займенники означальні. Вони вказують на те, що дія або ознака, про яку говориться, стосується до більшої кількості осіб, речей чи їх ознак: *увесь, всякий, кожний*. Напр.: *Весь степ, і лиман, і озеро, і море - все закуталось в якийсь чарівний, тихий світ* (І. Н.-Левицький). *Всякі були в нього перстені* (М. Вовчок). *Кожний день ніс якусь новину* (М. Коцюбинський).

8) Займенники неозначені. Вони вказують на загальну ознаку особи або речі та їх прикмети, але ближче ці ознаки не визначені: *хтось, щось, дехто, хтонебудь, щонебудь, чийсь, якийсь*. Напр.: *Я щось маю розпитати, дещо розказати* (Т. Шевченко). *Якесь знесилля опанувало його* (М. Коцюбинський).

9) Займенники заперечні. Вони заперечують наявність особи або речі чи прикмети: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий*. Напр.: *Ніхто не чує од неї ні пісні, ні жарту* (І. Нечуй-Левицький).

5. ДІЄСЛОВА. Дієслова - це граматична категорія, що означає чинність або стан; саме характер чинності або стану залежить від чинної особи, речі. Основний закон природи полягає в тому, що кожна річ, як поняття просторове, перебуває в чинному стані, з тією тільки різницею, що в одних випадках чинність обмежується самою чинною особою або річчю (*я сиджу, стіл стоїть*), в других - вона виключно спрямовується на інші речі (*я пишу листа, хвилі б'ють об берег*). Відповідно до цього дієслова поділяються на дві великі групи:

Підметові: *горіти, гнати, сидіти, лежати, стояти, їхати, хворіти, надіятись, сміятись* та ін.

Додаткові: годувати, класти, кидати, робити, бити, малювати, брати, читати, різати, рубати та ін.

Підметові дієслова за змістом і формою поділяються на дві групи, теж досить поширені:

Середні: лежати, дрімати, спати, сидіти, стояти, відпочивати, рости, в'янути та ін.

Зворотні. Сюди належать як ті дієслова, що мають зворотне значення (одягатися, вмиватися), так і ті, що первісне зворотне значення вже втратили, набувши інших відтінків значення: стану (хвилюватися, сміятися, вештатися), взаємодії (битися, змагатися), пасивності стану (будуватися, виконуватися, листуватися), безособовості (смеркатися, не сидіться, не спиться, не годиться).

Додаткові дієслова теж поділяються на дві групи:

Перехідні. Чинність спрямовується на іншу річ, висловлену формою знахідного відмінку без прийменника: читати (часопис), нести, брати, класти, зробити, виконати та ін.

Неперехідні. Чинність спрямовується на іншу річ, висловлену формою інших відмінків, а також знахідного з прийменником: доглядати дитини, пильнувати господарства, дивитися на картину, нарізати дров (але: різати дрова - перехідне).

Ми говоримо про дієслова, які за своєю природою - не перехідні й ні за яких умов не можуть бути перехідними. Цих дієслів не треба змішувати з дієсловами, які можуть бути перехідними й неперехідними, залежно від структури речення. Напр.: Я читаю книжку (перехід.). Учень добре читає (неперехід.).

З другого боку, якщо при перехідних дієсловах стоїть заперечення не, тоді вони можуть мати при собі й форму родового відмінку (зам. знахідного): не читав книжки, не платив грошей та ін. Та ж сама форма родового відмінку при перехідних дієсловах може вживатися й тоді, коли дія переходить не на всю річ, а на частину її: принести води, купити шифр, зв'язати борщу. Це форма т. зв. родового частинного чи партитивного (genitivus partitivus).

Дієслова можна класифікувати ще й з погляду тривання чинності й руху чинності.

З погляду тривання чинності дієслова бувають недоконані і доконані. Недоконані дієслова вказують на те, що чинність почалась, триває й невідомо, чи закінчилась, закінчиться: пишу, писав, писатиму. Доконані дієслова вказують на те, що чинність почалась і закінчилась або закінчиться: написав, напишу; сказав, скажу та ін.

З огляду на рух чинності недоконані дієслова бувають протяжні і повторні або наворотні. Протяжні дієслова по-

казують, що чинність триває (тягнеться) протягом певного часу: нести, вести, везти, їти, летіти та ін. Наворотні дієслова показують, що чинність наворотами повторюється: носити, водити, возити, ходити, літати та ін.

Можливі й деякі дрібніші відтінки тривання чинності. Так, напр., окрема група недоконаних дієслів, що утворилась від прикметників, виступає з відтінком починання чинності: молодіти, сивіти, бліднути, тепліти та ін.

Деякі й доконані дієслова показують раптове виконання чинності, тобто початок і кінець: стрельнути, штовхнути, іривнути, блиснути та ін.

Відтінки тривання чинності найбільше залежать від суфіксів, а ще більше від префіксів (див. §§ 28, 29).

До категорії дієслова належать особливі дієслівні форми: дієприкметники і дієприслівники.

Дієприкметники - це особлива дієслівна форма, що має одночасно ознаки дієслова (час, вид) і прикметника (рід, число, відмінок і властивість виконувати в реченні функцію означення): виконуючий, виконуваний (тепер. час), читаний, написаний (минул. час). Докладніше див. § 40.

Дієприслівники - це особлива дієслівна форма, яка пояснює дієслово в реченні і вказує на додаткову дію. Ця дієслівна форма має одночасно ознаки дієслова (вид, час) і прислівника (незмінну форму і властивість виконувати в реченні функцію обставини): роблячи, пишучи (тепер. час); робивши, писавши (минул. час). Див. § 41.

6. ПРИСЛІВНИКИ. За своїм змістом прислівники поділяються на такі основні групи:

Прислівники способу: добре, приємно, швидко, нішки, тихо, гутом, разом, погано та ін.

Прислівники часу: щодня, вночі, увечері, заздалегідь, зазавда, задня, згодом, змалку та ін.

Прислівники місця: зблизька, здалека, вгорі, внизу, осторонь, праворуч, ліворуч та ін.

Прислівники причини: згарячу, зозла, спросоння, знічев'я, зопалу та ін.

Прислівники мети: наамисне, умисне, нізачим та ін.

Всі ці та інші прислівники в реченні виконують функцію обставин (див. § 54).

7. ВИГУКИ. Вигуки, як самостійні слова в реченні для висловлення різних переживань та слухових вражень, за змістом даються поділити їх на чотири основні групи:

Вигуки на виявлення різних психічних переживань (радості, горя, болю, зневаги тощо): Ой горе тій долечці небозі (Нар.

пісня). *О, думи мої! О, славо злая!* (Т. Шевченко). *Ху, душно як* (Леся Українка). *Гей, степи, поля, розкіш моя* (М. Коцюбинський) та ін.

Вигуки-оклики або перекличні слова на привернення чиеїсь уваги: *Та гей, бики, чого ж ви стали* (С. Руданський). *Цить, не плач, дасть мати калач* (Народ.). *Ой гилля-гилля, гусоньки, на став* (Нар. пісня) та ін.

Вигуки-слова звуконаслідні, що ними намагаються віддати звуки різних тварин та ін.: *Собака за ним гав-гав-гав* (Народ.). *Туп-туп ніженьками, дзень-дзень підкієками* (Народ.). а також: *дзюр! трісь! бабах!* та ін.

Вигуки на означення швидких рухів: *брик! циб! скік! стриб! гоп! пли! хап! лап! хватъ! фиц! сіп! штовх! кив! шморі! чмиг! кліп* (очима)! *блись* (світло)! та ін.

Ці останні в реченні мають значення дієслівних присудків, і тому вони можуть належати й до дієслівних форм.

СЛОВОТВОРЕННЯ

§ 27. СТРУКТУРА СЛОВА

Процес словотворення - це один із найважливіших процесів розвитку мови. Щоб зрозуміти цей процес, щоб цілком усвідомити закон словотворення взагалі, конче потрібно вивчити структуру слова, усвідомити функціональне значення складових частин слова.

1. Вище (§ 26) ми вказали на те, що слова за їх функцією в реченні поділяються на самостійні й помічні. Кожне самостійне слово відповідно до своєї структури має два значення: основне (лексичне) і формальне. Основне значення або лексема слова - це його зміст, певне поняття. Формальне значення слова - це його граматична форма (форма роду, відмінку, числа, особи тощо). Таким чином, кожне самостійне слово, незалежно від характеру його структури, одночасно містить у собі два значення: основне і формально-граматичне.

Відповідно до цих двох значень слово ділиться на дві частини: основа і закінчення. Напр.: *рук-а, біл-иї, пиш-у*.

Як бачимо, закінчення в більшості слів дається відокремити його від основи. Більше того, воно ще й має властивість мінятися (*рук-а, рук-и, рук-у; добр-иї, добр-ого, добр-ому; пиш-у, пиш-еш, пиш-е*).

Але є й такі слова або форми слів, де формальне значення сливається з основним (лексичним) значенням. Тоді закінчення не відокремлюється від основи, бо основа спадається в

одній формі з закінченням (*чоловік, ніч*). Такі слова не мають закінчення, але цілком зберігають, як і кожне слово, свою граматичну форму (*чоловік* - форма назив. відмінку).

Отже, кожне слово має формальне значення, а значить і граматичну форму, незалежно від того, чи є закінчення, чи немає. Навіть такі незмінні слова, як прислівники (*тепло, далеко, по-доброму*), не маючи закінчення по своїй граматичній природі, зберігають, проте, граматичну форму, яку ми звемо формою прислівника.

2. Основи бувають двох родів: прості (або невивідні) і складні (або вивідні). Прості основи висловлюють просте, не складне поняття (*вод-а, голов-а*). Складні основи висловлюють складне поняття, яке складається з основного значення основи і додаткового (*вод-ичк-а, за-пис-а-ти*). Звідси маємо поділ складних основ на дві головні частини: частина основи, що містить в собі головне значення, зветься корінь. Частина основи, що містить додаткове значення, - афікс. Причём, якщо афікс стоїть після кореня, тоді він зветься суфікс, якщо - перед коренем - префікс. Напр.: *хат-к-а, за-плат-и-ти, за-пиш-у, червон-еньк-ий* та ін.

Проста основа своїм значенням дорівнює кореневі, бо вона містить у собі тільки одно головне значення. Напр.: *рук-а, ног-а, вод-а, ходж-у, біл-ий* та ін.

3. Афікси - це префікси, суфікси і закінчення. Префікси і суфікси звуться словотворчими афіксами. Вони й відіграють головну роль в словотворенні.

В словотворенні афікси мають подвійне значення: в одних випадках вони своїм додатковим значенням вносять в головне значення основи певний семантичний відтінок, не міняючи змісту слова. Напр.: *стіл - стол-ик, голова - голів-к-а, їхати - про-їхати, кликати - за-кликати*; в других випадках вони зовсім міняють значення слова, утворюючи своїм додатковим значенням нове поняття. Напр.: *хачи - хачи-ївч-я, лежати - ліж-к-о, стати - за-стати, дуб - дуб-і-ти* та ін.

В словотворенні українська мова не обмежується поодинокими афіксами. Дуже часто афікси вносять подвійне, а то й потрійне і навіть більше додаткових значень. Слова можуть мати по кілька афіксів: суфіксів або префіксів, або суфіксів і префіксів разом. Напр.: *хат-ин-а, пере-роз-по-діл-и-ти, по-на-ви-бир-а-ти* та ін.

Зокрема суфікси в українській мові особливо велике мають значення в творенні різних здрібнелих і пестливих форм. Ні один слов'янський народ не може зрівнятися з українцями в творенні такого багатства форм, яким передаються найрізноманітніші й найтонші почуття й переживання народу. Майже всі

граматичні категорії мають здрібнілі форми: *Галля, Галь-к-а, Гал-оч-к-а, Гал-ень-к-а, Гал-юсень-к-а, Гал-юсен-оч-к-а; милій, мил-ень-к-ий, мил-есень-к-ий; сам, сам-ень-к-ий, сам-есень-к-ий, одн-ень-к-ий; тут, тут-ечк-и, тут-онь-к-и, тут-к-и; трохи, трош-к-и, трош-ечк-и; давно, давн-еньк-о, не-давн-ечк-о; спати, спат-к-и, спат-оньк-и, спат-очк-и, спат-ус-і, спат-усень-к-и* та ін.

Українська мова віддавна зберігає чимало афіксованих слів, де суфікс або префікс цілком лексикалізувався і не мислиться нами вже як окремий елемент слова. Напр.: *понеділок, прізвище, хлопець* та ін. В усіх цих словах ми не відчуваємо ніяких словотворчих елементів. Тільки з огляду на їх історичне минуле можна було б розкласти на такі складові елементи: *по-не-діл-ок, прі-зв-ищ-е, хлоп-ець*.

Такого типу слова ми можемо аналізувати, тільки знаючи їх історію, інакше можна натрапити на великі труднощі і наробити помилок. Закон словотворення має свою силу, яка віками зберігається в словах, з тією тільки різницею, що в одних словах сила закону чітко виступає, в других через лексикалізацію додаткових елементів слова ця сила протягом часу затемнюється, бо слово містить у собі якесь нове неподільне поняття. Так сталося з словом "достойний", яке утворилося з первісного кореня *-стой-*, префікса *до-* (стояти близько до якоїсь вищої особи), суфікса *-к-* і прикметникового закінчення *-ий*. Слово стало виконувати функцію епітета. Воно набуло зовсім нового значення, зберігаючи тільки в ідеї своє первісне значення, що його містить у собі корінь *стой-*.

Далі ми розглянемо творення окремих груп слів, визначивши значення в українській мові їх словотворчих елементів - суфіксів і префіксів.

§ 28. СУФІКСИ

Суфікси в українському словотворенні відіграють величезну роль. Хоч суфіксів не так багато (всього налічуємо понад сто суфіксів), але ними витворюються тисячі форм, тисячі нових понять. Ці нові форми, нові поняття творяться здебільшого несвідомо, цілком природно, і завданням наукової граматики є встановити закони словотворення, щоб можна було, вивчаючи літературну мову, цілком свідомо користуватися й словотворчими засобами мови.

Суфіксальне словотворення належить майже до всіх основних граматичних категорій. Але найбільш типові щодо значення й багатства семантичних відтінків - це суфікси іменникові, прикметникові й дієслівні

1. Суфікси іменникові - це найбільша група суфіксів, що творять нові слова і з новим значенням від різних основ - іменникових, прикметникових і дієслівних. Всі іменники, за функціональним значенням суфіксів і відповідно до змісту суфіксованих основ, можна поділити на такі групи:

а) Назви носіїв чинності або об'єкта чинності. Слова творяться від дієслівних та іменникових основ з такими суфіксами:

-ак, -як: співак, ходак, письмак, дивак, верстак, мовчак, пияк, вояк, ірняк (робітник)...

-ака, -яка: (з відтінком згрубілості): рубака, вояка, позивака, губ'яка...

-аль, -алья: коваль, прая, шваля...

-ар, -яр: байкар, бляхар, вівчар, кобзар, штукар, тесляр, голяр, писар, скляр, газетяр, книгар, лікар, токар...

-аха, -яха: дбаха, шваха, пряха...

-ач, -яч: грач, копач, орач, шукач, ткач, глядач, слухач, етікач, споживач, перекладач, завідувач, відвідувач, викладач, дописувач, помітач, діяч...

-ець, -єць: жнець, курець, швець, кравець, видавець, промовець, мешканець, бранець, компанієць...

-ир: проводир, поводитир, командир...

-ій: вертій, водій, возій, носій, палій...

-ист(иста), -іст: бандурист (-та), україніст...

-ко: крутько, хвалько, чванько, незнайко...

-ло (з відтінком зневажливості): поганяйло, іржало, міняйло, жтокало, кекало...

-ник, -альник, -єник, -ільник: ірабіжник, кидальник, прибиральник, вартівник, рахівник, волочільник...

-тель: учитель, юнитель, інобитель...

-ун, -уха: брехун, балакун, пустун, літун, шептун, свистун, щебетун, двигун, бігун, моргуха, цокотуха, реготуха...

б) Назви носія прикмети або властивості. Слова творяться від іменникових, прикметникових і дієслівних основ з такими суфіксами:

-ак, -як: простака, свояка, голяка, чудака...

-ака, -яка (з відтінком згрубілості): дебелияка, тверезяка, одчаяка, вузяка, писака...

-ан, -ян: ірубіян, білан, братан, дідуган, молодан...

-ань, -алья, -ань, -аня: носаль і носань, довгаль і довгань, іорбань, іорлань, губань, здоровань, скрипаль, вусань, лисаня, біланя (про корову), шваля, прая...

-ач, -яч: бородач, іривач, іорлач, волохач, кип'яч...

-ик, -ник: молодик, січовик, верховик, бездітник, власник, боровик (гриб)...

-ень: велетень, красень, дурень, учень...

-ець: старець, чернець, удовець, мудрець, sameць...

-ир: багачир...

-ій: бабій, пустій, паксій, скупій, ласій...

-ко: рудько, бровко, білко...

-ух, -юх: змерзюх, сплюх, дрімюх...

в) Назви осіб і тварин за приналежністю. Слова творяться від іменникових основ з такими суфіксами:

-ак, -як: поляк, прусак, подоляк, волиняк,...

-а(т), -я(т), -еня(т): гуся, курча, теля, лоша, кошеня...

-енко: бондаренко, шевченко, вівчаренко...

-ець, -ець: чужинець, німець, українець, полтавець, австрієць, італієць, китаєць, японець...

-ин: русин, турчин, сербин, волошин, болгарин; з попереднім суфіксом -ян(ан): городянин, громадянин, завозянин...

-иха, -їха: ковалиха, Василиха, Дмитриха, солов'їха...

-ич: дідиц, паниц, гетьманич, Максимович...

-івна: бондарівна, Позняківна, Гливенківна...

-иж, -юж, -чук: Федорук, крамарчук, левчук, Данилюк...

г) Назви осіб і тварин відповідно до статі. Слова творяться від іменникових основ з такими суфіксами:

-ак: гусак, лошак, їжак, тетервак...

-иня: княгиня, господиня, туркиня, німкиня...

-иця: лошиця, левиця, телиця, яниця, ослиця...

-ич: павич, лелечич, їжачич...

-ка: акторка, вівчарка, співачка, швачка, багачка, наїмичка, індичка, голубка...

-уля (з відтінком згрубілости): дівуля, глядуля, бридуля, сивуля...

г) Назви знаряддя і місця чинности. Слова творяться від іменникових і дієслівних основ з такими суфіксами:

-ак, -як: стояк, топчак, дзюбак, бияк, різак, держак...

-ач, -яч: сікач, рогач, витирач, натягач, вимикач...

-илно, -ално: грабилно, ціпилно, держално, пужално...

-исько: грабисько, топорисько, вудлисько...

-ище: топорище, граблице, вудлице...

-ло: шило, мило, скресло, кресало, зубило, точило...

-ня, -арня, -альня, -івня: кухня, стаїня, ковбасня, винарня, майстерня, читальня, возівня, волівня...

д) Назви матерії або продукту чинности. Слова творяться від дієслівних і прикметникових основ з такими суфіксами:

-ян, -ян: стусан, штовхан, прочухан...

-во: шитво, питво, іство...

-иво: мливо і меливо, плетиво, мереживо, печиво, вариво...

-ло: масло, білило, чорнило...

-юнок, -юнок: пакунок, малюнок, рахунок...

е) Назви просторових і часових понять. Слова творяться від іменникових і прикметникових основ з такими суфіксами:

-ина, -їна: глибина, величина, височина, долина, бережина, низина, давнина, старовина, країна...

-исько, -ище (-їсько, -їще) (місце дії): бойовисько і бойовище, огнисько і огнище, пасовисько і пасовище, іноїсько і іноїще...

-чина, -щина: Туреччина, Німеччина, Угорщина, Київщина...

є) Назви родів занять. Слова творяться від іменникових і дієслівних основ з такими суфіксами:

-ство, -тво: хліборобство, кравецтво, шевство...

-вання, -ювання: вчителювання, професорування, шевцювання, старцювання...

ж) Назви різних недуг. Слова творяться від іменникових, прикметникових і дієслівних основ з такими суфіксами:

-ак, -як: пістряк, ширяк, боляк, інояк, сліпак...

-ець: гостець, волосець, коstreць, багровець...

-иця: пропасниця, мотилиця, жовтяниця, дихавиця...

-уха, -юха: золотуха, гнітуха, задуха, посміттюха...

з) Назви абстрактних понять. Слова творяться від прикметникових і дієслівних основ з такими суфіксами:

-ба, -оба: боротьба, лічба, молотьба, ганьба, шаньба...

-ва: битва, гонитва...

-изм, -ізм (-ізм): бюрократизм, націоналізм, українізм...

-іж: крадіж, падіж...

-ість, -ощі: радість, старість, мужність, злість, неохайність, більшість, добрість; радощі, любові, хитрощі...

-іт (-ит): брентіт, тупіт, уркіт, регіт, попит...

-ня: брязкотня, гульня, уркотня, метушня, дорожня...

-ота: идота, мерзота, нудота, тіснота, турбота...

-ство, -тво, -тво: багатство, лицарство, убожество, вбивство, душоубство, неучтво...

-унок: грабунок, спробунок, вербунок, рахунок...

и) Назви рослин. Слова творяться від іменникових і прикметникових основ з такими суфіксами:

-як: вишняк, сливняк, сосняк, дубняк, березняк...

-иння (бадилля): бобовиння, картоплиння, бурячиння...

-ій: мишій, деревій, рижій...

і) Назви збірних понять. Слова творяться від іменникових, прикметникових і дієслівних основ з такими суфіксами:

-ва: мишва, жінва, дітва, мужва...

-иво: м'ясиво, печиво, куриво, паливо...

-ина, -изна: телятина, яловичина, садовина, ярина, грабина, дубина, ясенина, білизна...

-ія (з відтінком фамільярности): братія, простолудія...

-ня: салдатня, офіцерня, командня, бурсачня...

-ота (з відтінком зневажливості): золота, дрібнота, сивота, жінота, бісота...

-ство, -цтво: товариство, жіноцтво, дівоцтво, людство...

-я: зілля, ключья, багаття, ганчір'я, насіння, обіддя...

і Назви понять різного змісту. Слова творяться від різних основ з найбільш уживаними суфіксами:

-ець: горобець, холодець, синець, оселедець...

-к (-ок): гудок, жовток, недогрізок, випадок, затишок, початок, затінок, білок...

-ка, -анка, -янка, -алка: веселка, пустака, крашанка, дротянка, маслянка, ковзалька...

Багато з перелічених вище суфіксів та деякі інші в сполученні з іменниками, надто з іменниками живих понять, вносять в основне значення слів відтінки: здрібності, пестливості і згрубілості.

Слова із значенням здрібності творяться від іменникових основ, що позначають неживі й живі поняття (стіл - столик, хлопець - хлопчик) з такими суфіксами:

-енята, -ята (переважно у множині): рученята, ноженята, котятя В однині для творення назв живих істот вживається суфікс -ня: цуценя, козеня, цусеня.

-ець, -ець: баранець, вітрець, камінець, ремінець, Корнівець.

-ик (-ік), -чик: волик, коник, столик, возик, покоїк, іробчик, голубчик, казанчик...

-ина: хлопчина, хатина, хустина, деревина. Часто здрібність поєднана з зневажливістю: вчителіна, бурлачіна, шкатуліна, сорочіна. В слові "дівчина" здрібність втрачена; вона твориться суфіксом -к-і: дівчинка.

-к (-ок): дубок, гайок, горішок, казанок, колосок, божок, горошок, кілок, молоток. Окремі слова втратили вже характер здрібності: мішок, гвіздок, келишок...

-ка: хатка, ручка, річка, стрілка, ніжка, молодичка...

-ко: відерко, телятко, курчатко...

-це: відерце, віконце, зеренце, фильце, деревце...

Від здрібності близький перехід до пестливості. Слова творяться здебільшого від тих іменникових основ, що висловлюють живі поняття (ставлення живого до живого), і рідше від основ, що висловлюють неживі поняття (ставлення до уподобаної неживої речі). Творення пестливих слів відбувається за допомогою таких суфіксів:

-ась, -ася: Мрась, Настася, Домася...

-енько (-а), -ечко (-а): горенько, лишенько, кончененько, татусенько, рученька, мамусенька, кирниченька, батечко, річечка, ліжечко...

-иця: сестриця, водиця, травиця...

-ко: татко, Гнатко, Іванко, Демидко, братко...

-онько(-а), -очок: соколонько, яворонько, рибонька, синочок, місточок, кілочок...

-сь, -ся: Антось, Івась, Марися, Оприся...

-унь, -уньо, -уня: татунь, татуньо, мамуня...

-уць, -уся: дідуць, братуць, Петруць, Марися, Катруся...

Протилежний відтінок вносять в слова суфікси із значенням згрубілости. Слова творяться з іменникових основ з такими суфіксами:

-ака, -яка: вужака, коняка, хвостяка, брехуняка, писака...

-аха, -Яха: грудомаха, костюмаха, гульомаха...

-исько, -ище: хлопчисько, дівчинисько, бабисько і бабище...

-ура, -юра: шматура, носюра, басюра...

-юк, -юка: віслюк, банюка, каменюка, шаблюка...

-яга: хвостяга, паняга...

2. Прикметникові суфікси можуть творити нові прикметники або від інших основ, або від тих самих (прикметникових) основ з новим відтінком значення.

Найчастіше прикметники творяться від іменникових і дієслівних основ, рідше від числівникових (соколовий), займенникових (самітний) і прислівникових (давній) основ. Всі прикметники щодо суфіксації можна поділити на такі групи:

а) Присвійні прикметники із значенням приналежності. Вони творяться від іменникових основ з такими суфіксами:

-ий, -ій, -ій (це звичайна прикметникова флексія, що одночасно виконує функцію суфікса, утворюючи присвійні прикметники з іменникових основ): чоловічий, княжий, орлий, овечий, собачий, ведмежий, безкрайї...

-ин, -ін: сестрин, тітчин, Миколин, Маріїн...

-иний, -іний, -ичий: качиний, горобиний, солов'иний, індициий, лисичий...

-ів, -іє: батьків, Петрів, Андріїв...

-очий, -ячий: жіночий, дівочий, котячий, свинячий...

-ський, -ський, -зький: братський, читацький, запорізький...

-чий: творчий, законодавчий, видавничий...

б) Відносні прикметники на означення матеріалу або речі творяться з такими суфіксами:

-ичний, -ічний (від іншомовних іменникових основ): кубичний, технічний, академічний, музичний...

-ний, -ній: молочний, камінний, залізний, срібний, хатний.

-овий, -евий: паперовий, грушевий, службовий, дощовий...

-аний, -аний: вовняний, гречаний, капустяний, весняний...

в) Прикметники на означення тієї властивості, яку має особа або річ, творяться з такими суфіксами:

-авий, -явий: дулавий, жилавий, дір'явий, кучер'явий, водавий, корост'явий...

-астий, -Астий: гранчастий, гіллястий, головастий...

-атий: бородатий, рогатий, пикатий, зубатий, крилатий, окатий, горбатий, волохатий...

Г) Прикметники на означення властивості, яку містить в собі основа, творяться з такими суфіксами:

-арний (ар - іншомовний суфікс): елементарний, популярний, гуманітарний, вульгарний...

-истий: барвистий, дощистий, багнистий, батожистий...

-кий, -окий: солодкий, стрункий, високий...

-оватий, -овитий: головаший, талановитий, дощовитий...

-уватий, -уватий: піскуватий, свинуватий, калікуватий, забудькуватий, злодійкуватий, глеуватий...

В) Прикметники на означення внутрішньої якості або власності взагалі творяться з такими суфіксами:

-ивий, -ливий: правдивий, мстивий, плаксивий, бунтівливий, журливий, жакливий, дрімливий, пологливий...

-кий: верткий, іовіркий, палкий, гнучкий, липкий, в'язкий, шумкий...

Д) Прикметники на означення чинності або наслідку чинності творяться з такими суфіксами:

-альний, -яльний: діяльний, відповідальний, навчальний...

-ачий, -ячий, -ащий, -ящий: лежачий, незрячий, пропачий, роботячий, трудячий...

-лий: стилій, змарнілий, поживлий...

-ний, -ній: наступний, поживний, незабутній...

-учий, -ючий, -ущий, -ющий: ревучий, заіребущий, злющий...

Суфікси можуть творити прикметники від тих самих основ, збільшуючи або зменшуючи ступінь ознаки. А в окремих випадках, відповідно до суб'єктивного сприймання ознаки, вносять ще й відтінки нестлиивості.

а) Прикметники на означення зменшеної ознаки творяться з такими суфіксами:

-авий, -явий: жовтавий, білявий, чорнявий, круглявий...

-озитий: гордовитий, слабовитий, тямовитий...

-уватий, -уватий: зеленуватий, круглуватий, дурнуватий...

б) Прикметники на означення збільшеного ступеня ознаки творяться з суфіксами:

-астий, -ястий: довіастий, біластий, золотастий, круглястий, зеленастий...

-езний, -елезний, -енний, -евцький, -елецький: величезний, дожевезний, доелезний, дов'єнний, здоровенний, страшенний, здоровецький, довелицький...

-истий, -істий: дрібнистий, багнистий, доцистий, краплистий, барвистий, вибоїстий

-ісінький (дуже збільшений ступінь): білісінький, гарнісінький, чистісінький, здоровісінький...

-іший, -ший, -чий, -чий: чорніший, біліший, старший, ближчий, кращий, вищий...

-учий, -ючий, -ачий, -ячий, -ущий, -ющий, -ощий, -ящий: скупучий, жорсткий, багачий, добрячий, злючий і злощий...

В) Прикметки на означення пестливості творяться з такими суфіксами:

-енький, -есенький: біленький, білесенький, чистенький...

-юсінський, -юсий, -ісіцкый: тонюсінський, малюсінський, манюсий, білюсий, манісіцкый...

З) Дієслівних суфіксів в українській мові не багато. Їх функціональне значення в словотворенні так само подвійне: вони можуть творити дієслова від інших основ і в сполученні з дієслівними основами можуть вносити тільки певний відтінок значення.

Дієслова творяться найчастіше від іменникових, прикметникових і вигуків основ. Ми не враховуємо тут дієслів такого типу, як: купити, робити, мазати тощо, де суфікси -и-, -а- здавна існують і були колись ознакою належності дієслова до певної класи (див. § 39), а тепер уже не усвідомлюються нами як суфікси.

а) Дієслова, утворені від іменників, означають те, хто що робить, ким він є, в якому стані перебуває. Вони творяться з такими суфіксами:

-ати, -яти: вінчати, сідлати, вечеряти, кашляти...

-ити, -іти (-іти): сніжити, солити, диміти, іноїти...

-увати, -ювати: порядкувати, мурувати, учителювати, господарювати, козакувати, дієувати, лікарювати, секретарювати. А також у дієсловах іншомовного походження: нормувати, адресувати, телефонувати...

б) Дієслова, утворені від прикметників, означають перехід від одного стану в другий. Вони творяться з суфіксами:

-ати: більшати (робитися більшим), кращати, дужчати, рідшати, тоншати, білішати, розумнішати...

-ити: біліти, чорнити, зменшити, іршити, солодити, мочити, сушити...

-іти: сивіти, багатіти, зеленіти, біліти, червоніти...

-нути: глухнути, бліднути, киснути, гуснути...

-увати: зменшувати, збільшувати, марнувати...

в) Дієслова, утворені від вигуків, зберігають зміст вигуків. Вони творяться з такими суфіксами:

-ати: ахати, охати, іопати, гамати, квокати...

-кати: балажкати, дзеленькати, ойкати, бабахкати...

-чати: бряжчати, дзеньчати, бреньчати...

В сполученні з дієслівними основами суфікси не міняють значення дієслова, а тільки вносять у видове значення певний відтінок: наворотність, раптовість, ритмічність. Крім того, суфікси відіграють роль недоконаного виду від префіксованих дієслів доконаного виду, а також надають деяким дієсловом характеру пестливості.

а) Так, протяжні дієслова стають наворотними з допомогою таких суфіксів:

-ати, -ити: летіти - літати, сидіти - сідати, нести - носити, брести - бродити, котити - качати, тягти - тягати...

-увати, -ювати: вихваляти - вихвалювати, гайдачати - гайдачувати...

б) Протяжні дієслова стають раптовими з допомогою таких суфіксів:

-нути: кидати - кинути, капати - капнути, усміхатися - усміхнутися, махати - махнути, стукати - стукнути, охати - охнути, тикати - тикнути, гавкати - гавкнути...

-онуті (з відтінком згрубілості): стукати - стуконуті, махати - махонуті, рвати - рвонуті, плияти - плигонуті...

в) Протяжні дієслова набувають значення ритмічності з допомогою таких суфіксів:

-отати, -отіти: стукати - стукотати і стукотіти, гуркати - гуркотати і гуркотіти, брязкати - брязкотати і брязкотіти...

г) Дієслова із значенням недоконаного виду. Дуже багато дієслів через префіксацію набувають не тільки доконаного виду, але й іншого змісту: читати - перечитати (послідовність дії). Через те виникає потреба від префіксованих дієслів доконаного виду утворювати відповідного змісту дієслова недоконаного виду: перечитати - перечитувати. В утворенні таких дієслів основну роль грають такі суфікси:

-вати: застати - заставати, набути - набувати, вимити - вимивати, вилити - виливати, накрити - накривати...

-овувати: вигодувати - вигодовувати, вималювати - вималювувати, викорчувати - викорчовувати...

-увати, -ювати: зарубати - зарубувати, записати - записувати, висидіти - висиджувати, наліпити - наліплювати...

д) Дієслова із значенням пестливості найчастіше вживаються з метою виявити ставлення до малих дітей. Ці дієслова головним чином вживаються в інфінітивних формах і в формах називного способу, а саме з такими суфіксами:

-еньки: дяденьки...

-ки: спатки, питки, купатки...

-оньки: істоньки, спатоньки, питоньки, ходоньки...

-очки: спаточки, купаточки...

-унечки: *статунечки, купусечки...*
-уняї, -унцяї (наказ. сп.): *статуняї, статунцяї...*
-усеньки: *ходусеньки...*

§ 29. ПРЕФІКСИ

Префіксів в українській мові далеко менше, ніж суфіксів: налічуємо всього понад двадцять префіксів. Зате вони дуже продуктивні в словотворенні, надто в творенні дієслів з найрізноманітнішими семантичними відтінками. Префікси, як і суфікси, в словотворенні відіграють подвійну функціональну роль: в сполученні з певними основами вони можуть або творити нові слова з новими поняттями, або вносити в основне значення основи тільки певні відтінки. Звідси цілком натуральним є поділ всіх префіксованих слів на дві групи: 1) слова з префіксами, що вносять нове значення і 2) слова з префіксами, що вносять відтінки значення.

A. Слова з новим значенням творяться з такими префіксами:

без-, безо- разом з суфіксами від різних основ творять нові слова з заперечним значенням: *безладдя, безодня, безгіршя, безкраї, безмовний, безліч, безмалъ...*

до- в прикметниках, утворених з прислівникових сполучень: *довічний* (з "до віку"), *доземний, дообідній, доладний...*

за- в словах, утворених із словосполучень: *загірний* (за горою), *заболотний, Запоріжжя, запорізький, задвірок, запічок, заздоровний...*

на- в словах, утворених від різних основ: *настільний, наголос, насамперед, намордень, налегає, наклеп...*

недо- в іменниках з неповноцінним значенням: *недблюдок, недббиток, недбвірок...*

о- в дієсловах від іменних основ: *овдовіти, осиротіти, остовпіти, одужати, окривіти...*

по- в словах, утворених із словосполучень: *побережний, повільний, поступовий, поборозняк* (жук), *погористий, подвір'я*, а також у словах: *поверх, побратим, поголос*. А крім того, в прислівниках, утворених від різних основ: *побіч, попліч, покотом, подекуди, подвійно, поперше, подруге, пошепки* і в прийменниках: *понад, попід...*

при- в іменниках і прикметниках, утворених від дієслів і прийменникових сполучень: *приказка, присадистий, присадкуватий, прихаток, примурок, приземок, принагідний...*

про- в словах, утворених від іменників і дієслів: *просвіта, протоптом, прбвесна, прблісок, прбзелень...*

су- в словах, утворених від різних основ, із значенням

сукупности: *сусіда, сукраїок, сувії, суспільство, суцільний, сузір'я, сукупний, суміжний...*

у- в дієсловах, утворених від прикметникових основ: *узаконити, унаочнити, ушасливити, усупільнити, ударемнити, усвідомити, упевнити(ся), уяснити...*

Б. Слова з префіксами, що вносять відтінки значення. Ця група слів найбільш численна. Вона обіймає собою переважно дієслова й утворені від них іменники. Було б великою помилкою твердити, що основне значення зокрема дієслівних префіксів - лише творення доконаного виду. Наукою встановлений закон, що основне функціональне значення дієслівних префіксів вносить в основне значення дієслівної основи різні семантичні відтінки (*іти* - рух взагалі, *вийти* рух з середини).

Вище (§ 28) ми вказували навіть на те, що в зв'язку з цим виникає доконечна потреба від префіксованих доконаних дієслів утворювати з тим самим значенням недоконані дієслова. Так, напр., від дієслова недоконаного виду *писати* з допомогою префікса *ви-* утворюється дієслово доконаного виду *виписати*. А що цей префікс, крім доконаності, вніс ще й відтінок значення (рух з середини), то й виникає далі потреба з тим самим значенням утворити нову недоконану форму *виписувати*.

Великою помилкою буде вживати й такого ряду слів: *писати* - *виписати* - *виписувати*, де на одну доконану форму припадає дві недоконаних, чого насправді не може бути. Річ зрозуміла: коли для недоконаної форми *виписувати* буде доконана - *виписати*, то для недоконаної - *писати* буде доконана - *написати*, а не *виписати*, бо ця остання має інше значення, тоді як *написати* має тільки видове значення (доконаний вид). Про це говорить навіть факт неможливості утворити відповідної недоконаної форми (не може бути форми *написувати*).

Отже, в творенні видів з допомогою префіксів треба бути дуже обережним: не кожен префікс у сполученні з недоконаним дієсловом утворює для нього доконану форму.

Слід запам'ятати, що для непрефіксованих недоконаних дієслів значення доконаності можуть вносити тільки деякі префікси і не для всіх дієслів однаково. Напр.: *писати* - *написати*, *читати* - *прочитати*, *класти* - *покласти*, *варити* - *зварити*, *співати* - *проспівати*, *пити* - *напитись...* Живання певного префікса в творенні доконаного виду залежить від того, з якою метою виконується дія. Так, напр., дієслово *колоти* в контексті речення може мати подвійну мету: *колоти* - проколювати якусь річ наскрізь і *колоти* - вбивати тварину. В першому випадку доконана форма - *проколоти*, в другому - *заколоти*. Українська мова, як і кожна мова, дуже примхлива, і в творенні її форм не можна підходити з якоюсь стабільною міркою: треба

зв'язати на зміст слова, а іноді й на зміст цілої фрази.

Відзначаючи факт, що основне функціональне значення префіксів - вносити різні семантичні відтінки, ми встановлюємо далі ті основні семантичні ряди, які утворюються від сполучення кожного префікса з певною групою слів.

1. Ряд з префіксом в-(у-). Основне функціональне значення префікса в-(у-) вказувати напрям дії в середину: в'їхати, ввійти, вбігти, вкласти, вклеїти, вклучити, вмістити. В дієслівних іменниках: вхід, в'їзд, вставка...

2. Ряд з префіксом ви-. Основне функціональне значення префікса ви- вказувати напрям дії з середини: вийти, виїхати, вийняти, викласти, видати, вирізати. В дієслівних іменниках: виїзд, виклад, вирізок. В сполученні з багатьма іншими дієсловами, що не означають руху, префікс ви- вносить ряд інших семантичних відтінків: повноту дії (вигурити цигарку, випалити цеглу, висушити білизну), множинність дії (вигубити, вирішити...).

3. Ряд з префіксом від-. Основне функціональне значення префікса від- вказувати віддалення від точки, відокремлення речі або частини від цілого: відійти, відрізати, відклеїти, відчинити, відубити, відкликати. В дієслівних іменниках: відхід, відрізок, відбитка...

В сполученні з іншими дієсловами, які за своїм реальним змістом допускають тільки віддалення в часі, префікс від- вносить відтінок закінченості дії: відспівати, відсердитись, відхотітись...

Ідея віддалення зберігається в словах, що означають переміщення стану: відродити, відтворити, відобразити. Звідси такі іменникові форми: відродження, відтворення, відображення.

4. Ряд з префіксом до-. Основне функціональне значення префікса до-(ді-) вказувати межу дії, кінцеву точку, до якої спрямована дія: доїхати, дійти, добігти. Кінцева точка в часі: дожити, досидіти, долежати, дочекати...

В сполученні з іншими дієсловами, що означають перехідну дію на якусь річ, префікс до- вносить відтінок закінченості або здійснення обсягу дії: довантажити, добілити, домістити.

Звідси близький перехід до іншого відтінку - збільшення в кількості або в часі: досипати, докупити, доробити, дорізати (дров), доварити (добавити варінням), долежати (більше лежати), догуляти (більше гуляти)...

Звідси й наслідок дії: доїратись, долежатись, доїздитись, догулятись, допрацюватись...

5. Ряд з префіксом з-(с-). Основне функціональне значення префікса з-(с-) вказувати напрям від певної точки: скинути, зсунути, зірвати, з'їхати, зійти, збити, здійснити...

Якщо одночасно відбувається напрям дії від багатьох точок як від периферії до центру, тоді префіксовані дієслова набувають значення зближення, з'єднання; тобто префікс з-(с-) має той самий сенс, що й відповідний прийменник (порів.: *батько з сином, брат із сестрою*): *з'їхатись, зійтись, зблизитись, зговоритись, здружитись...*

Ідея напрямку від точки або зближення породжує ідею повноти дії, якщо дієслова за своїм реальним значенням не створюють можливості вказувати напрям від точки або від периферії до центру: *збити* (бити повністю всюди), *зрізати* (різати всюди, густо порізати), *зімняти, сходити, з'їздити...* Ця ж ідея повноти заховується і в словах типу: *знеславити, зневіритися, знепритомніти, знедолити, зневолити...*

6/ Ряд з префіксом за-. Основне функціональне значення префікса за- показувати напрям за межі нашого зору: *заїхати* (за гору), *зайти, залетіти, захвати, забити...* Звідси й одночасно можливий напрям у середину: *закопати, забити* (кола), *заглибитись...*

В сполученні з іншими дієсловами префікс за- вносить відтінки: початок дії (*заходіти, заспівати, запрацювати, застукотіти, закричати*), повноту дії (*замазати, замалювати, закрити, забілити, зачорнити...* Звідси й прислівникові творення з підсиленням значенням: *задосить, замало, забгато, задово, закоротко...*

7/ Ряд з префіксом між-,межи-. Префікс між (або межи-) сполучається з іменниковими й прикметниковими основами на означення проміжності або спільності: *межигір'я, міжнародний, міжсобичя, межиріччя, межисітка* (висівки)...

8/ Ряд з префіксом на-. Основне функціональне значення префікса на- вказувати напрям дії на поверхню речі або поширення на ній: *наїхати* (на камінь), *найти* (на щось), *натрапити, наскочити, намазати, набити* (обруч)...

Дія може одночасно поширюватись і повністю обіймати поверхню. Звідси новий відтінок значення повнота дії: *навошити* (вулик), *намилити* (бороду), *напалити* (піч), а також повнота множинна: *наварити, напекти, наносити, наламати...*

З повнотою дії близько межує достатність дії, що позначається зворотними формами дієслів: *наїздитись, навеселитись, напрацюватись, насидітись, намучитись, натомитись...*

9/ Ряд з префіксом над-. Основне функціональне значення префікса над- вказувати поширення дії над річчю (або перебування однієї речі над другою): *надбудувати, надписати...* Звідси відповідні іменні творення: *надземний, надмарний, надлюдський, надлюдина, надприродний, надзвичайний...* Слова на означення місця: *надніпрянський, надбережжя...*

Дія може поширюватись над річчю і тільки частково її обіймає. Звідси відтінок частковости: надібрати, надлити, надсипати... А звідси ідея частковости переходить на інші речі: надбити, надкусити (яблуко), надрізати (хліб)...

З ідеєю частковости межує ідея початку дії: надкопати (яму, тобто почати копати), надрізати (поліно), наджати (почати жати поле), надшити (почати шити)...

10/ Ряд з префіксом най-. Префікс най- сполучається з прикметниками на означення найвишого ступеня: найбільший, найдорожчий, найновіший, найкращий, найзручніший...

11/ Ряд з префіксом не-. Осно: не функціональне значення префікса не- надавати слову значення протилежності. Порів.: правда - неправда, гарний - негарний, багато - небагато, висихає - невисихає...

В сполученні з прикметниками він може надавати їм ще й значення помірности: невеликий (але й не малий), недорогий (але й не дешевий), нешвидкий, недалекий...

В сполученні з дієсловами він надає їм значення помірности, недостатности: недосипати, недоїдати, недовіряти...

12/ Ряд з префіксом о-, об-. Основне функціональне значення префікса о-, об- вказувати напрям дії навколо речі: об'їхати, обійти, обкласти, обв'язати, обволочити...

Напрямок дії навколо речі породжує ідею повноти дії: обкидати, оплакати, обіірити, обсипати, обсадити, осміяти, обдарувати (дарувати добре і багатьох)...

13/ Ряд з префіксом пере-. Основне функціональне значення префікса пере- вказувати переміщення в просторі або через річ в просторі: перейти, переїхати, перевезти, переставити, пересипати, перелити... В сполученні з деякими неперехідними дієсловами префікс пере- показує переміщення в часі: пересидіти, переспати, перечекати...

Переміщення через річ в просторі містить в собі ідею поділу речі на частини: перерізати, перервати, перетяти...

Переміщення дії через межу дозволеного викликає відтінок надмірности дії: перевантажити, перегодувати, перекуснути, переїзти, перепектись...

Префікс пере- може надавати значення повторности дії, якщо дія вперше виконувалась недостатньо: переробити, переклеїти, переважити (на вазі), переварити, перефарбувати...

14/ Ряд з префіксом перед-. Префікс перед- сполучається переважно з іменними основами на означення категорії передности: передобідній, передсмертний, передмова, передовсім, передодень, передплатник, передпокій... Але й з дієсловами: передбачити, передплатити, передчувати...

Старослов'янська форма *пред-* зберігається в словах: *представник, предвічний*...

15. Ряд з префіксом *під-*. Основне функціональне значення префікса *під-* вказувати наближення до речі з одночасним збереженням ідеї низу, яку зберігає сама природа цього префікса: *під'їхати, підійти, підбігти, підкратися*... А звідси можливий дальший напрям дії – під річ і вверх: *підкласти, підбити, підклеїти, підмостили; підскочити, піднялись, підважити, піднести, підтягнути*...

Дія може поширюватись під низ речі, охоплювати її тільки частково. Звідси відтінок частковості дії: *зерно підмокло, хліб підгорів, яблука підгнили*... А звідси ця ж ідея переходить і на інші речі, що ідеї низу не містять в собі: *підбилити стелю, підюдувати коней, підточити ніж, підмалювати, підвечеряти, підвечірок*...

16. Ряд з префіксом *по-*. Основне функціональне значення префікса *по-* вказувати на обмеження тривалості дії. Звідси впливає цілий ряд відтінків: початок дії (*поїхати, побігти*), обмеження дії в часі (*походити, побігати, поговорити, посумувати, поюдувати, погадати*), розділовість дії (*покидати, постріляти, позаповняти, попрокидатися, позаходити, пороздавати, поїсти*)...

17. Ряд з префіксом *пра-*. Префікс *пра-* сполучається з іменними основами на означення великої давности: *прадід, прабаба, праліс, прастарий, прамова*...

18. Ряд з префіксом *пре-*. Префікс *пре-* сполучається з різними основами, надто з прикметниковими на означення вишого ступеня: *прегарний, преславний, прекрасний, предивний, преблагий, преблагословенний*...

19. Ряд з префіксом *при-*. Основне функціональне значення префікса *при-* вказувати наближення до точки або близькість взагалі: *приїхати, прийти, привезти, прикласти, приклеїти, прибити, притулити, приєднати*...

З ідеєю наближення до точки межує ідея поширення дії на певну частину речі або часу. Звідси відтінок – неповнота дії: *пригоріти, присмажити, прикрасити, причорнити, припудрити, прилягти, присісти, пригріти, присмалити* (порів.: *засмалити, загоріти* – повнота дії)...

20. Ряд з префіксом *про-*. Основне функціональне значення префікса *про-* вказувати напрям дії вперед через простір або через річ в просторі: *пройти, проїхати, прогнати, пробити, прогнати, проколоти, прорізати*...

Із загальної ідеї напряму вперед впливає конкретна ідея протягу дії в просторі й часі. Об'єкт дії, звичайно, означає

міру: *проїти кілометр, пробігти відстань, прокопати метр, прополоти гектар проса, просидіти ніч...*

Ідея наскрізного проникнення викликає ідею повноти дії: *проварити м'ясо, просолити, продумати, промерзнути...*

21. Ряд з префіксом *роз-*. В протилежність до префікса з- префікс *роз-* надає слову значення напряму від центру до периферії: *роз'їхатись, розійтись, розбігтись, розбити, розбиття, розрізати, розкласти, розклад, розбрат...*

Від напряму до периферії близький перехід до збільшення в обсязі: *роздути, розбухнути, розростись*, а також заперечення протилежної дії з протилежним значенням: *розверстати, розвантажити, розкопати* (порів. з протилежним значенням: *закопати, навантажити*).

§ 30. СКЛАДНІ СЛОВА

Словотворення в українській мові не обмежується засобами суфіксації й префіксації. Значну роль відіграє також словоскладення, як засіб позначення нових, складніших понять. Хоч засіб словотворення через словоскладення не поширений в українській мові в такій мірі, як, напр., в німецькій або старогрецькій мові, від якої ми дістали чимало скалькованих перекладів (*літопис, Богородиця, миротворець, христолюбець, живописець* та ін.), а проте на цю особливість словотворення конче треба зважати й підтримувати її розвиток там, де є потреба в творенні тих нових своєрідних, складних понять, яких не може позначити однокореневе слово. Українська літературна мова віддавна засвідчила в своїх писаних джерелах численні складні імення, назви багатьох відомих історичних осіб: *Святослав, Святополк, Ярослав, Ярополк, Мстислав* та ін. Багато складних іменнів ще зберігається в народі й передається з покоління в покоління, заховуючи в собі якусь первісну ідею словотворення. Напр.: *Леребийніс, Паливода, Баривода, Сивошпка, Лиховид, Скалибог, Убийбатько* та ін. – всі ці імення заховують в собі якусь таємницю свого творення, хоч тепер вони вже не відчуються нами як складні слова, що позначають складні поняття, а швидше як звичайні прості механічні позначення слів.

Нам цікаво буде далі простежити, які саме групи складних слів існують в українській мові, тобто з яких елементів вони складаються і які складні поняття вони позначають.

Складними словами бувають: іменники, прикметники, дієслова і прислівники.

1. Складні іменники складаються з різних основ, а саме:

а) З іменника й дієслова на означення осіб, тварин і речей за їх діяльністю й призначенням: *книгоноська, душолюб, віршомаз, грошолоб, людожер, косториз* (птах), *лицемір, сновида, воевода, землетрус, макоїн, коломазь, книгозбірня...*

Слова на означення загальних абстрактних понять від діяльності осіб: *душолюбство, лиходійство, краєзнавство...*

б) З прикметника (прислівника) й дієслова на означення осіб і речей за певною ознакою: *пішохід, суховій* (вітер), *сухостій* (дерево), *первоствір, далекогляд* (телескоп), *голодранець, новобранець, голочванько...*

в) З прикметника та іменника на означення осіб і речей за їх пасивною ознакою: *біловус, тонконіс* (росл.), *кривоніс, легкодух, косогір, синьоцвіт, біловерба, чорноземля, однодумець, одномовець, криворучка, жовтогрудка...*

г) З числівника та іменника на означення кількості: *п'ятизлотник, тисячоліття, трипілля, дворучка, одноліток, семиліток, тризуб...*

д) З іменника та іменника на означення складних іменних понять: *верболіз, вовконіг, носорожець, кругосвіт, крайнебо, райдерево, буздерево...*

е) З дієслова (наказ. сп.) та іменника на означення здебільшого казкових понять: *паливода, вернигора, дурисвіт, вернидуб, кормилюд* (млин), *перекотиполе, ключдерево, борвітер, голіборода, зазнайбіда...*

ж) З словосполучень на означення рівновартних понять: *добривець, добраніч, жалюїдний, карюїдний...* Причím, якщо менший ступінь зростання слів (наголос на обох складниках), то складні слова пишуться з розділкою: *люби-мене, невір-земля, сон-трава, розрив-трава...*

В поетичній мові, на зразок народно-пісенної традиції, часто вживаються прикладки з метою підсилити значення основного слова: *талан-доля, дівчина-дитина, баба-доля, гори-кручі, громи-гармати, мати-природа, сон-отрута, страдниця-земля, сестри-волошки, кров-лава, Україна-мати...*

2. Складні прикметники теж складаються з різних основ:

а) З прикметника та іменника на означення прикмети, що її має особа, тварина або річ в одній своїй частині: *білозубий, довгов'язий, косоокий, довговійий, короткорогий, великорозумний, кривобедрий, задньопіднебінний, крутоберегий...*

б) З прикметника й дієслова на означення прикмети; причím, прикметник при дієслові набуває значення прислівника: *легковажний, низькорослий, маломовний, кривоствірний...*

в) З іменника й дієслова на означення прикмети, що її має особа або річ від тієї діяльності, яка спрямована на іншу

річ: *словолюбний, муроломний, красотворний, піснотворний, огнепальний, кривожерний...*

В) З іменника та іменника на означення прикмети, що її має особа або річ подібно до іншої особи або речі: *вовкозубий, вітроногий, качконогий...*

Г) З числівника та іменника на означення прикмети, що її має особа або річ з огляду на кількість: *однокінний, двоногий, трикутний, чотирискладовий, п'ятилітній...*

Д) З прикметника й прикметника на означення подвійної прикмети: *жовтоблакитний, темнозелений, славнозвісний...*

3. Складні дієслова дуже рідко трапляються в українській мові. Вони складаються з різних основ: *верховодити, вітрогонити, лихомовити, легковажити, масткословити...*

4. До складних прислівників ми залічуємо тільки ті прислівники, які складаються з двох коренів, що входять до двох різних основ. Це невелика група слів: *босоніж, самопас, ліворуч, праворуч, горілиць, долілиць, очевидячки...*

Інші складні слова див. § 31.

§ 31. ТВОРЕННЯ НЕВІДМІНЮВАНИХ СЛІВ

До невідмінюваних слів ми залічуємо ті категорії слів, які не міняють свої форми в реченні. Такими словами є прислівники, применники і сполучники.

1. Прислівники творяться дуже різноманітними способами від різних основ, різними словотворчими елементами. Найчастіше прислівники творяться від прикметникових та іменникових основ: *гарно, вкупі, догори*. Більшу увагу привертають до себе навіть ці останні: прислівники, що складаються з іменника і применника, в практиці можуть викликати труднощі, надто тоді, коли той самий іменник вживається в реченні як іменник і як складова частина прислівника. Напр.: *Ми живемо вкупі. В купі сіна сторчали вилла. Мандрівники сходили з гори в долину. Згори летється вода.*

а) Прислівники способу дії, причини, міри та інші, тобто всі прислівники, що відповідають на питання *як? яким способом? чому? наскільки?* щодо їх походження можна поділити на дві основні групи: прислівники з відмінюваних слів і прислівники з невідмінюваних слів.

Прислівники з відмінюваних слів складаються з таких словотворчих елементів і форм:

1) З орудного відмінку однини і множини як теперішніх, так і давніх іменникових відмін: *бігом, гутом, разом, нішком, живцем, назирцем, самотою (жити), ходою (іхати), видьма*

(сидіти), рачки, мовчки, завлибшки (закінчення -и - стара форма орудного відмінку множини).

② З родового або знахідного відмінку однини: сторчака, кружка (піти), дуба (стати).

③ З різних відмінків іменних основ у сполученні з прийменниками, що стали префіксами: зопалу, достоту, згорда, за-надто, злязчу, нашеюди, взагалі, поночі, по-моєму, навхрест, навпростець, наосліп, обмаль, поспіль...

✓ 4 З прикметників середнього роду однини з старим закінченням -о і з новим -е: гарно, любо, мило, весело, добре, хороше, гаряче, неминуче, дуже...

Прислівники з невідмінюваних слів: віч-на-віч, босоніж, запанібрата, обабіч, кінець-кінцем...

6) Прислівники місця щодо їх походження так само поділяються на дві групи: прислівники з різних відмінюваних слів і прислівники з невідмінюваних слів.

✓ 1) Прислівники місця з відмінюваних слів, надто з іменників і прикметників, більше префіксованих: здалека, ззаду, спереду, вперед, додолу, донизу, знизу, вниз, догори, спід-споду, побіч, осторонь, попідтинню, назустріч...

2) Прислівники місця з відмінюваних слів, переважно з прикметників та іменників: ліворуч, праворуч, правобіч, голаруч, лівобіч...

3) Прислівники, що творяться з різних основ з доданням прийменників, часток, прислівникових суфіксів: де, ніде, деінде, куди, туди, сюди, усюди, нікуди, подекуди, там, тут...

4) Прислівники місця, що творяться з прислівникових основ з доданням флексії орудного відмінку жіночого роду однини: кудю, сюдою, тудю.

в) Прислівники часу щодо походження також поділяються на дві групи: прислівники з різних відмінюваних слів і прислівники з невідмінюваних слів.

1) Прислівники часу з відмінюваних слів, найбільше з іменників, прикметників, займенників, числівників та ін.: завтра, вранці, рано, ввечері, удень, щодня, щоночі, звечора, зранку, влітку, взимку, восени, вдосвіта, потім, змалку, здавна, завчасу, завжди, згодом, заздалегідь...

2) Прислівники часу з невідмінюваних слів: сьогодні, уторік (торік), позаторік, воднораз, вряди-годи...

3) Прислівники, що творяться з різних основ з доданням прислівникових суфіксів, прийменників, часток: тоді, іноді, завжди, завсіди, доти, досі, інколи...

2) Прийменники щодо свого походження бувають різного ти-

пу, але за своїм складом вони поділяються на дві групи: прості і складні.

а) Прості прийменники повстали різними шляхами: одні завжди існують в українській мові, другі пізніше виникли з іменників або прислівників, які стали виконувати в реченні функцію прийменників, треті виникали через складення іменника з прийменником тощо.

Прості прийменники непохідні, що здавна вживаються в українській мові з різними відмінками: без, біля, для, до, ради, заради, після, серед, к (рідко), проти, крізь, про, через, при, над, перед, під, на, о, об, з, за, між, в(у), по.

Прості прийменники похідні, що походять від інших категорій, найчастіше з іменників і прислівників, коли ці останні перестали вже бути звичайними членами речення і стали виконувати помічну роль, функцію прийменників. Всі ці прийменники вживаються тільки з родовим відмінком: *верх* (дерева), *коло* (хати), *кінець* (столу), *край* (дороги), *кругом* (хати), *просто* (неба) та ін. Але частіше похідні прийменники бувають складені з прийменником: *замість, поверх, підчас, позад, назад, довокола, навкруги, наперед, недалеко, нарізно* (рідко: *Стояв він нарізно всіх П. Мирний*).

б) Складні прийменники найчастіше створюються з простих прийменників з збереженням основного значення другої частини. Складні прийменники дещо підсилюють і конкретизують значення стосунку між словами. В українській літературній мові найбільш уживані такі складні прийменники: *задля, з-за, з-між і з-поміж, з-поперед, з-посеред, з-понад, з-проміж, побіля, повз, поміж, понад, поперед, понад, попри, посеред...*

3. Сполучники, як і прийменники, за своїм складом поділяються на дві групи: прості і складні.

а) Прості сполучники бувають різного походження: одні вже давно сполучають слова й речення і зветься первісні, другі витворились з інших граматичних категорій і зветься похідні.

До первісних належать такі сполучники: а, і, бо, та...

Похідні сполучники мають ту особливість, що вони в реченні виконують подвійну функцію: сполучника і члена речення. Через те звичайні граматиками зветь їх сполучними словами, які здебільшого в'яжуть підрядні речення. Сполучні слова походять здебільшого: з займенників *чим, тим, то, хто, що, чому, кому...*; з дієслів (рідше) *хоч, мов...*

б) Складні сполучники складаються з простих сполучників і часток отже, неначе, немов, щоб, адже, теж, також, ніби, зате, бож, алеж, аніж, аби...

§ 32. НАГОЛОС У СЛОВОТВОРЕННІ

Наголос у словотворенні здебільшого падає на суфікси, префікси, а також залежить від того, як утворились слова, від впливу прийменників тощо.

1. Досить послідовно наголос падає на суфікси в іменниках з такими суфіксами:

-ай, -яї: бород^ай, гуль^тай, ходж^ай; до них близькі значенням слова з суфіксом -ань: голов^ань, здоров^ань, черев^ань...

-ак, -як: спів^ак, ход^ак, письм^ак, бід^ак, бідняк, худ^ак, лів^ак, стояк, дзюб^ак, різ^ак, мал^ак, літ^ак, вояк, поляк, подол^ак, лош^ак, їж^ак, вишн^ак, дубн^ак, боляк, парубч^ак, буд^ак, держ^ак, дряп^ак, верхн^ак...

-ака, -яка: руб^ака, пис^ака, кон^ака, вояка; з цим же значенням і з суфіксом -яга: добр^ага, блуд^ага...

-аля, -аль, -аня, -ань: пр^аля, шв^аля, ков^аль, скрип^аль, довг^ань, вус^ань, крист^аня (капелюх), лис^аня, біл^аня (корова)... Інше значення мають слова з ненаголошеним суфіксом -ань (він означає чинність або наслідок чинності): к^азан^ь, в^ьяз^ь, кол^ьан^ь...

-ан, -ян: (часто, але не послідовно): бу^ан, мовч^ан, трубі^ан, сту^асн, про^ачух^ан, біл^ан...

-ар, -яр: байк^ар, біл^ар, блях^ар, вівч^ар, кобз^ар, шук^ар, дзвон^ар, чобот^ар, плугат^ар, газет^ар, мал^ар..., але: ліка^р, тока^р, піса^р, бондар...

-ася, -ась, -уся, -усь, -уня, -унь, -уньо: наст^ася, гр^ась, Кат^ріус^ь, Пет^ріус^ь, дід^усь, мам^уня, тат^унь, тат^уньо, брат^уньо...

-аха, -яха, -омаха: розум^аха, костюм^аха, сіром^аха, пр^яха...

-ач, -яч: виклад^ач, ет^ік^ач, гляд^ач, слух^ач, баг^ач, шук^ач, коп^ач, спожив^ач, помаг^ач, але залежно від префікса наголос пересувається на корінь: нагл^ядач, пере^клад^ач, підспі^вувач, віде^ідувач...

-ба, -оба: боротьб^а, лічб^а, молотьб^а, журб^а, ганьб^а, сівб^а, гульб^а, хвороб^а, шаноб^а...

-ва: миш^ва, муж^ва, дідов^ва, жін^ва, дит^ва...

-во: пите^во, шите^во, істе^во, жите^во...

-енко (переважно в прізвиськах, якщо вони утворились від слів, що мають не більше як два склади): Тим^ченко (від Тим^чо), Іван^ченко, Мартин^ченко, Степан^ченко, Токар^ченко, Гульж^ченко, Лис^ченко, Бондар^ченко... Але наголос перетягається на корінь в прізвиськах, що утворились від багатоскладових слів: Ів^ас^ьенко (Ів^ас^ько), Вар^іл^ьченко, Сем^єнченко, Вас^іл^ьченко...

-еня: кошен^я, козен^я, цуен^я, левен^я, гусен^я...

-изна: бабізна, дідізна, братовізна, даровізна, матерізна, а також: білізна...

-ієник: вартівнік, іородівнік, рахівнік, царівнік...

-ільник: волоцільник, іородільник, кладільник, золільник.

-илно: ірабілно, заступілно, ціпілно...

-ича: бобіча, вівсіча, вербіча, цибуліча, цегліча, частіча, третіча, четвертіча, половича, десятича..., але: височи́на, широчи́на, глибини́, давнини́, старовини́, однини́...

-ичня: бобовічня, бурячичня, іарбузічня, жабурічня, картоплічня, маковічня...

-ичя: бойкічя, ірекічя, туркічя, німкічя (і німкєчя)...

-ир: баіатір, костір, проводір, лускір, бобір...

-ист, -иста, -іст: бандуірист (і бандуіриста), цимбаліст (і цимбаліста), україніст, букинїст...

-изм, -ізм: бюрократізм, націоналізм, українізм...

-ієна: бондарієна, Шевцієна, Гливенкієна...

-ій: бабіій, крутіій, плаксіій, вертіій, водіій, возіій, носіій, паліій, мишіій, деревіій, ріжіій...

-ня (на означення інтенсивности дії): колотня, гульня, іуркотня, метушня, бряэкотня..., але з іншим значенням: стаїня, ковбасня, ласня...

-ота (в збірному значенні): жінота, іолота, дрібнота, бісота, свінота,.. Не послідовні з іншим значенням: іидбота, нудота, турбота..., але: ілухота, самота...

-ук, -ук: селіук, берестіук, масліук, Бобріук, Даниліук, Федоріук..., а також -чук: писарчіук, ковальчіук...

-уля: дієуля, товстюля, козуля, сивуля...

-ує: брехує, балажує, бііує, іздун, шептує, літує...

-уєнок: рахуєнок, вербуєнок, іштуєнок, малюєнок, даруєнок, поцілуєнок, спробуєнок, пакуєнок...

-ух, -ух: кожіух, змерзліух, смітіух, чистіух...

-уха: брехуха, цокотуха, реіотуха, хитріуха, задуха, золотуха, свекріуха, братуха, варенуха...

-юга: катюга, злодіюга, волоціюга, п'янюга...

-юка: баінюка, каменюка, шабліюка, скаженюка...

-яга: добряга, блудяга, паняга...

Ми навели тут приклади з тими суфіксами, де наголос або завжди падає на суфікс, або дуже часто. Щодо іменників з іншими суфіксами, то в них наголос буває на суфіксах непослідовно, тому й перелічування їх вважаємо тут зайвим: це справа словникова.

2. Досить часто наголос перетягається й на префікс, а саме в таких словах:

а) В іменниках чоловічого роду: бєзлад (але безладдя), вїдомін, вїбіій (але вибііна), вїмолот, дбїит, дбїовїр, зб-

клик, за́спів, за́хід, за́їзд, за́говор, за́колот, на́мір, на́зва, біля́д, по́слух, по́мста, пере́гляд, пере́рва, пере́ляк (і пере́ляк), пере́спів, пере́дсвіт, по́хорон, по́голос, ро́зголос...

З префіксом не-: не́лад, не́люб, не́люд, не́христ, не́стям (але не́стяма)...

б) Часто в іменниках з суфіксами -ок, -ень: за́тишок, на́росток, на́прямок, не́добіток, не́добітурок, не́добіробок, ро́звиток, пробісок, підсвинок, пере́гарок, на́мордень, на́ростень, пере́вертень, присмоктень, за́морозень...

в) Двоскладові іменники з префіксом роз- в більшості мають наголос на префіксі: ро́збіг, ро́здвій, ро́зділ, ро́здріб, р́сзад, ро́знач, ро́зпал, ро́зпис, ро́зпуск, ро́зріст, ро́зрух, ро́зсвіт, ро́зсип, ро́зсіє, ро́зслід, ро́зстріл, ро́зсуд, ро́зтин, ро́зтік, ро́зтрус, ро́зтяг, ро́зхил, ро́зцвіт, ро́зчин... Тільки невелика кількість іменників має наголос на корені: ро́збі́й, ро́збі́р, ро́з'ї́зд, ро́зко́л, ро́зр'ї́в, ро́зр'ї́д... А в деяких словах такого типу маємо навіть подвійний наголос: ро́зві́д, ро́зві́з, ро́зко́п, ро́зплі́д тощо.

г) В іменниках жіночого роду на -а, надто коли перед закінченням є група приголосних: ви́бийна (полотно), ви́гадка, зв'я́зка, ро́зв'язка, за́гадочка, за́мазка, за́писка, ро́зписка, за́куска, за́ціпка, на́кидка, на́інка, на́шилка, на́зва, ви́дзва, по́вістка, по́вітка, по́кришка, пі́дпірка, пі́дкладка, пр́орізка, пр́отинка, пере́куска, пере́пічка, пере́тинка...

г) В іменниках жіночого роду на приголосний: на́волоч, не́їд, не́міч, не́сить, не́цисть, не́хить, не́хворощ, зобби́ч...

д) В деяких складних іменниках наголос досить сталий; він майже завжди падає на дієслівну частину слова: водо́теча, ли́цеді́р, книгозбі́рня, морепла́вець, ві́троло́м, грошо́люб, мако́їм, першо́вітр, голодра́нець, пали́вода, покоті́поле, ве́рнігора...

3. В прикметниках наголос те менш сталий, ніж в іменниках. Але всеж ж таки й тут можна встановити деякі групи слів з більш-менш послідовним уживанням наголосу на суфіксах і префіксах прикметників.

а) Більш послідовно наголос падає на такі прикметникові суфікси, а саме:

-авий, -явий: біля́вий, чорня́вий, руся́вий, молодя́вий, кругля́вий, сму́лявий, жовта́вий...

-астий, -ястий: черво́нястий, гра́нча́стий, по́пеля́стий, до́вга́стий, кві́тча́стий...

-езний, -елезний, -енний, -ецький: вели́чезний, до́вже́зний, до́вжелі́зний, здо́рове́нний, здо́рове́цький, стра́шенний...

-есенький: бі́лесе́нький, чи́стесе́нький, ма́лесе́нький, га́рне́сенький, здо́рове́сенький...

-истий (без префіксів): ба́гні́стий, ба́рві́стий, во́гні́стий,

золотістий, пашістий..., але з префіксами: зибобістий, зако-
мистий, завлістий, перекидістий...

-ісінький: білісінький, чорнісінький, чистісінький, гар-
нісінький, однісінький, однаковісінький...

-іший: чорніший, біліший, мліший, спіліший...

-овитий: гордовитий, несамовитий, слабовитий...

-уватий, -уватий: піскуватий, глежватий, ямкуватий, дуп-
луватий, віркуватий..., але: злодійкуватий, забудькуватий,
придуркуватий...

б) З прикметникових префіксів наголошуються тільки префікси
'по-, про-: поєзський, покороткий, полегкий, помалий, по-
товстий, прорідкуватий, проривий... Ці префікси надають
прикметникам значення неповної прикмети.

в) В складних прикметниках наголос завжди падає на осно-
ву другої частини: багатолістий, білобородий, першорядний,
життєздатний, круторігий, жовтозелений...

4. Більш послідовний наголос буває в дієсловах.

А. Послідовно падає наголос:

а) На суфікси -оніти, -отати, -отіти: ірконіти, іуконіти,
махоніти, плиноніти, рваніти, сіпоніти, гуркотіти - гурко-
тіти, бряжкотіти - бряжкотіти, стукотіти - стукотіти, кле-
котіти - клекотіти...

б) В неперехідних дієсловах, утворених від прикметників
другого ступеня, наголос завжди перед -ати: більший - біль-
шати, дужчий - дужчати, біліший - білішати, густіший - гус-
тішати, крбчий - крбчати, рідчий - рідчати...

в) В дієсловах, утворених від вигуків слів, наголос пе-
ред -ати, -кнати: івкати, івкнати, мкати, тьбжати, бйкати,
цвірінкати...

г) В недоконаних дієсловах префіксованих наголос перетя-
гається на суфікс -ати, -яти: вистрибати, розкидати, підслуха-
ти, виміряти, збігати, насипати...

Б. Префікси рідше бувають під наголосом, але значну роль
відіграють у переміщенні наголосу на інший склад.

а) Префікс ви- в доконаних дієсловах завжди під наголо-
сом, а в недоконаних - наголос переміщується на суфікс: ви-
кидати - викидати, вискріпати - вискріпати, виміряти - ви-
міряти, вилетіти - вилітати...

б) Під впливом деяких префіксів наголос з суфіксів -ати,
-ити, -іти переміщується на корінь: носіти - приносити, возі-
ти - переважити, ходити - заходити, водити - виводити, іоні-
ти - вилітати, сидіти - посідати, мовчати - промовчати...

в) Під впливом префіксів в недоконаних дієсловах наголос
переміщується на суфікс -ати, -яти навіть у тих випадках, де

в непрефіксованих він падає на корінь: насіпати (але сіпати), вміряти (але міряти), засіяти (але сіяти)...

г) В префіксованих дієприкметниках наголос здебільшого переміщується на префікс: збранити, зінутити, навчений, обізнаний, проданий, переданий, проіраний..., але: набутити, набитити, умитити, роздёртити...

г) В дієприслівниках теперішнього часу на -чи наголос не однаковий:

Двоскладові дієприслівники мають наголос на кінці: б'ючі, ждучі, жнучі, сплячі, шлючі...

Трискладові дієприслівники теж мають наголос на кінці, якщо вони походять від дієслів з наголошеним закінченням третьої особи множини: несуть - несучі, трясуть - трясучі, кричать - кричачі, бояться - боячись, живуть - живучі...

Дієприслівники можуть бути з наголосом на третьому від кінця складі: сидячи, стоячи, але такі дієприслівники дещо з іншим значенням: вони менш дієслівні і своїм значенням наближаються до прислівників. Порів.: Він сидячи спить і Він спить, сидячі коло столу.

В дієприслівниках наголос може бути й на початку складу, якщо вони походять від дієслів з таким самим наголосом в третій особі множини: бачать - бачачи, гаснуть - гаснучи, дивляться - дивлячись, ходять - ходячи, кажуть - кажучи...

5. В прислівниках наголос досить різноманітний. Характер наголосу часто залежить від того, як утворився той чи інший прислівник.

а) В прислівниках, що утворились від прикметників з суфіксами -авий, -овий, -истий, -енький, -ісінський, -учий тощо, наголос здебільшого буває той самий, що й в прикметниках: кривавий - криваве, раптовий - раптове, веселенький - веселенько, гарнісінький - гарнісінько, нестерпучий - нестерпуче, слискучий - слискуче...

б) В прислівниках, що утворились від прикметників, надто з суфіксами -кий, -ний, помітна тенденція переміщення наголосу на початковий склад: бодякий - бодяко, високий - високо, гарячий - гаряче (і гарячі), іркий - ірко, голосний - іглово, голосний - іглосно, глибокий - глибоко, дорогий - доброго, зелений - зелено, хоробий - хороше...

в) В прислівниках, що утворились від іменних або дієслівних основ, досить послідовно наголос падає на префікс: бсмаль, бкаряч, бєзліч, навхрест, пбспіль, настори, пбіч, пдвєцїр (і пдвєцїр), пдвєцїр (і пдвєцїр), сїсїч (лежати), бсточь...

г) В складних прислівниках помітна подвійна тенденція наголосовання:

1) Наголос падає на дієслівну частину: *доброх^іть, мимоїз-
дом, самоп^ас, живові^ідячки...*

2) Наголос падає на середні склади: *босо^бніж, долі^ілиць,
ліво^бруч, горі^ілиць, нато^бмість...*

3) В інших прислівниках наголос дуже непослідовний: він може падати то на початку слів (*зі^ір^ячу, звіль^іна, зі^ір^да, сід^іма*), то посередні (*відр^азу, попр^осту, наб^ашки, пов^олі*), то на кінці (*нашвид^іку, дзюр^ом, бі^іом, дар^іма*).

6) Прийменники, як не самостійні слова, вимовляються зви-
чайно без наголосу. Навіть у багатоскладових прийменниках
наголос дуже невиразний. Напр.: *серед х^ати, поперед н^обо, через т^ін*. Але часом (хоч рідко) прийменник перетягає на се-
бе наголос наступного іменника: *на ніч, на сміх, на руку, по світу, на зиму, об землю*. Напр.: *Блукав я по світу чимало* (Т. Шевченко).

Крім того, прийменник може впливати на зміну наголосу займенника (див. § 38).

СЛОВОЗМІНА

§ 33. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Українська мова дуже багата на іменникові форми. З метою вивчення мови, опанування її правопису доводиться робити не тільки певні угруповання слів, тобто ділити слова на відміни, але й, крім того, ще вивчати особливості відмінкових закінчень, для яких не завжди можливі якісь тверді правописні норми. До того ж треба знати, що українська мова має свою довгу історію, і багато старих форм тепер уже вийшли з ужитку: відбувся процес уподібнення, вирівнювання форм. Цей процес і досі ще відбувається й відбуватиметься закономірно відповідно до розвитку народної психології, мовної свідомості народу.

Щоб зрозуміти добре всі особливості відмінкових закінчень іменників і взагалі повністю усвідомити всю систему відмінювання іменників у сучасній українській літературній мові, нам конче треба згадати про систему відмінювання іменників з далекого минулого життя української мови. Система відмінювання давнього минулого характеризується тим, що в поділі слів на групи ознакою була не спільність флексій, як тепер, а головно спільність основ. Причём, спільними кінцевими звуками основ прийнято вважати ті звуки, які існували в давніх індо-

європейських мовах і тепер збереглися в деяких мовах балтійських, грецькій і латинській.

Всіх груп або основ у давній системі відмінювання було дев'ять, а саме:

o(ŋo)-основи: *вълкъ, конъ, село, поле* (порів. гр. *λύκος*, лат. *lupus*, лит. *vilkas*).

a(ŋa)-основи: *рука, земля* (порів. лит. *ranká*).

y-основи: *сынъ, медъ* (порів. лит. *supus*, гр. *μέθυ*).

i-основи: *гость, кость* (порів. лат. *hostis*, лит. *akis*).

ы-основи: *кры (кръвь), църкы (църкъвь)* (порів. лат. *scrūtis*, ст.-ірл. *crú* "кров").

н-основи: *камъ (камѣне), стѣна (стѣне)* (порів. лат. *sēmen*, *pōmen*).

с-основи: *небо (небесе), слово (словесе)* (порів. гр. *μένω*, лат. *genus*).

т-основи: *телѣ (телѣте), отрочѣ (отрочѣте)* (з *ent).

р-основи: *мати (матере), дъшти (дъщере)* (порів. лат. *matris*, лит. *motėrs*).

Дальший розвиток цієї системи проходив шляхом злиття форм, взаємного впливу тощо, а саме в таких напрямках: у відмінюванні відбувалося змішування основ, змішування відмінків, зміни в системі чисел і змішування родів.

1. Найпомітнішим явищем в системі відмінювання було змішування (взаємний вплив, аналогія) основ. Так, y-основи, що в давніх пам'ятках виявлені в словах *сынъ, домъ, медъ, вѣрхъ, полъ* та в деяких інших, приймають форми o-основ. Напр., слово *сынъ* прийняло форму *сына* (род. однини), *сынъ* (місц. однини), замість своєї основної форми *сыну* (род. і місц. однини). Але ще більше вплинули y-основи на o-основи, в наслідок чого маємо тепер подвійні форми: в род. однини -а і -у (*воєка, остражу*), навіть у тих самих словах (*стола, до столу*), в дав. однини -ові, -у (*братові, селу*), в род. множини -ів і з чистою основою (*столів, вікон*).

Так само й i-основи чол. роду підпали під вплив o-основ, злившись з ними й прийнявши їх форми. Так, маємо форми: род. однини *гостя, зятя* (з *гости, зяти*); оруд. множини *гостями, зятями* (з *гостьми, зятьми*). З другого боку, i-основи вплинули від себе й на деякі відмінки o-основ; напр. род. множини *грошей, коней* (з *грошь, конь*).

Інші основи, що кінчалися на приголосну, майже цілком втратили своє самостійне існування, злившись частково з o-основами (*камѣнь, каменѣ, каменю; слово, слова, слову*), частково з i-основами (*кров, любов*) або з a-основами (*църкѣа, моркѣа*).

З свого боку o-, y-, i-основи, а також основи на приголосну частково злились з a-основами, прийнявши від них закін-

чення давального, орудного і місцевого відмінків (множини) (*вовками, синами, гостями, каменями, матерями, телятами*).

2. Змішування форм відбулося навіть у межах тих самих груп слів - твердих і м'яких основ. Так, о-основи змішались з ъо-основами, в наслідок чого виникли такі нові форми, як: *на коні* (з *конь*), *в полі* (з *поль*), замість *на кони, в поли*.

Так само а-основи змішались з ѱа-основами, в наслідок чого м'які основи прийняли форми деяких відмінків твердих основ; напр., в дав. і місц. відмінках: *землі* (з *земль*), замість *земли, души* (з *душъ*), замість *души*.

3. В межах однієї основи (так звана внутрішня аналогія) відбувалось змішування форм різних відмінків. Так, напр., в наслідок змішування форм родового і знахідного відмінків виникли такі форми, як: *вовка, коня* (знах. відмінок), замість старих форм знахідного *вовкъ, конь*.

Під впливом форм знахідного відмінку виникли такі форми називного множини в словах о-основ і злитих з ними і-основ: *учителі, гості*, замість *учители, гости*.

4. Зміни в числах позначились у тому, що, замість колишніх однини, двоїни і множини, маємо тепер тільки однину і множину. Двоїна здавна втрачена, від неї збереглись тільки залишки, а так взагалі двоїна злилась з множиною. Так, виникли форми: *два столи*, замість *два стола*; хоч можливі рівнобіжні форми: *дві сторінки і дві сторінці, дві руки і дві руці*.

Б. Нарешті, в наслідок змішування родів виникли такі форми чоловічого роду, як: *запис, підпис, літопис, степ*, замість давніших форм жіночого роду: *запись, підпись, льтопись, степь*.

Таким чином, в наслідок змішування і взаємовпливів різних іменникових форм з колишніх дев'яти основ утворились в сучасній українській мові чотори відміни:

I. відміна складається з слів колишніх а(ѱа)-, ѱ-, р-основ: *рука, земля, кроква, морква, дочка*.

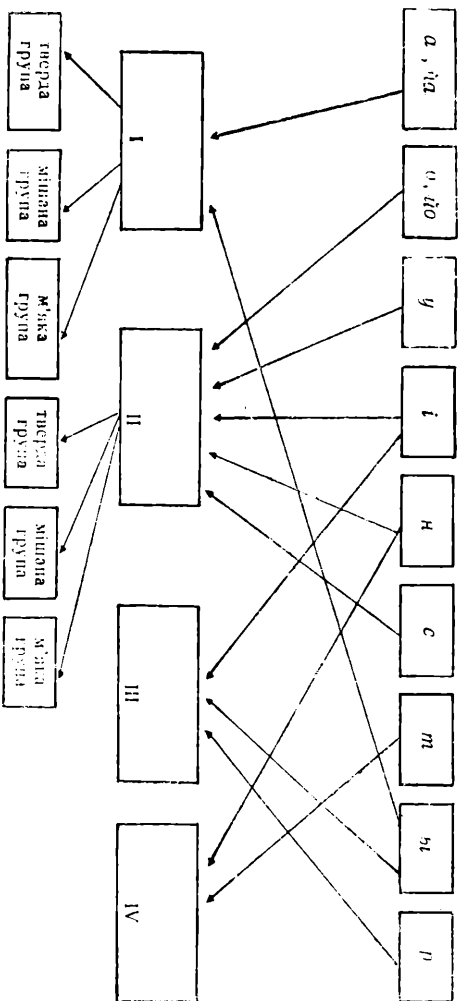
II. відміна складається з слів колишніх о(ѳо)-, у-, і-, н-, с-основ: *вовк, кінь, село, поле, знання, син, кість, камінь, слово, небо*.

III. відміна складається з слів колишніх і-, ѱ-, р-основ: *кість, кров, мати*.

IV. відміна складається з слів колишніх н-, т-основ: *сім'я, ім'я, теля, гуся*.

В деяких відмінках ще й досі маємо по кілька закінчень, особливо в словах II. відміни, що утворилась від кількох основ, що їх сліди і залишилися в різних формах того ж самого відмінку. Напр.: *на столі* (з о-основ), *на ставу* (з у-основ).

С Х Е М А
ЗМІШУВАННЯ ОСНОВ ТА УТВОРЕННЯ СУЧАСНИХ ВІДМІН

І. ПЕРША ВІДМІНА. До першої відміни належать іменники жіночого роду на *-а, -я*, що походять від різних основ (див. вище): *рука, голова, пісня, калюжа, надія, церква, дочка*, а також слова жіночого роду іншомовного походження: *адреса, анекдота, кляса, фльота* та ін. та слова чоловічого роду з закінченням жін. роду *-а, -я*: *староста, вельможа, владица, суддя, Чвітка, Гребінка* та ін. До цієї ж відміни належать слова спільного роду: *субота, каліка, п'яниця, Хмара, Джеря*.

Перша відміна іменників за характером закінчень поділяється ще на групи: *тверду, м'яку і мішану*. Причём, тверда група відповідає колишнім твердим основам, м'яка - м'яким основам. Напр.: *рука* (*а*-основи), *пісня* (*я*-основи). Щодо мішаної групи, яка складається з іменників з основою на *ж, ч, ш*, то вона, власне, виділилась з м'якої після того, як ствердли (диспаляталізувались) *ж, ч, ш*, які спочатку (десь до XV ст.) були м'якими. Напр.: *души* (з *душя*), *круча* (з *кручя*), тощо. Сліди м'якості залишаються ще в деяких відмінках, і через те в системі відмінювання творяться мішані групи.

Вразки відмінювання

Числа	Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
О д н и н а	Н.	нога хата гора	земля колія буря	круча межа душа
	Р.	ноги хати гори	землі колії бурі	кручі межі душі
	Д.	нозі хаті горі	землі колії бурі	кручі межі душі
	З.	ногу хату гору	землю колію бурю	кручу межу душю
	О.	ногою хатою горою	землею колією бурею	кручею межею душею
	М.	[на] нозі хаті горі	землі колії бурі	кручі межі душі
	К.	ного хато горо	земле коліе буре	круче меже душе
М н о ж и н и н а	Н.	ноги хати гори	землі колії бурі	кручі межі душі
	Р.	ніг хат гір	земель колій бур	круч меж душ
	Д.	ногам хатам горам	землям коліям бурям	кручам межам душам
	З.	ноги хати гори	землі колії бурі	кручі межі душі
	О.	ногами хатами горами	землями коліями бурями	кручами межами душами
	М.	ногах хатах горах	землях коліях бурях	кручах межах душях

1. Процес змішування різних відмінкових форм в іменниках I. відміни триває й досі. Правда, з погляду правописного ми натрапляємо на деякі труднощі, але хай нас це не дивує: мова має свої закони, які своєю чинністю можуть іноді виходити за межі граматичних норм. Не дивно, що в основу жіночого роду може іноді потрапити закінчення чоловічого роду (порів.: хат і хатів, баб і бабів), або закінчення III. відміни може потрапити в I. відміну (порів.: меж і мишей). В таких випадках навіть важко встановити якусь норму, якийсь певний принцип практичного вживання тих чи інших відмінкових закінчень.

в) Родовий відмінок однини має закінчення *-и* в твердій групі, *і* (після голосної *-і*) в м'якій і мішаній групах без винятку: буки, землі, нації, душі. Ці закінчення цілком відповідають давнім закінченням *a(va)*-основ (руки, земль, душъ).

в) Давальний відмінок однини в усіх трьох групах має однакове закінчення *-і* (після голосних *-і*): руці, землі, надії, душі. Причём, закінчення твердої групи становить органічний розвиток давньої форми (руцъ), а закінчення м'якої і мішаної груп розвинулось під впливом твердої групи (порів. давні закінчення: земли, души, кручи).

в) Знахідний відмінок однини здавна зберігає основні закінчення *-у* в твердій групі, *-ю* в м'якій: руку, землю. В мішаній групі *-у* виникло з твердої групи в наслідок ствердіння шиплячих: душy (з душю).

г) Орудний відмінок однини здавна зберігає закінчення *-ою* в твердій групі, *-ею* (після голосних *-ею*) в м'якій і мішаній групах: рукою, землею, надією, душею.

г) Місцевий відмінок однини в усіх трьох групах має спільне закінчення *-і* (після голосних *-і*), яке виникло тим же шляхом, що й у давальному.

д) Кличний відмінок однини здавна зберігає закінчення *-о* в твердій групі, *-е* (після голосних *-е*) в м'якій і мішаній групах: руко, земле, душе, Маріє. Пестливі іменники жіночого роду прийняли закінчення під впливом відповідних форм чоловічого роду: доню, матусю, Катрусю, Марусю (але й Марусе).

е) Називний відмінок множини має закінчення *-и* в твердій групі, *-і* (після голосних *-і*) в м'якій і мішаній групах. Всі вони органічно розвинулись з давніх закінчень (порів.: руки, земль, душъ).

ж) Родовий відмінок множини здавна зберігає чисту основу в усіх трьох групах: рук, земель, душ. Також із вставними *о*, *е* між двома кінцевими приголосними: кухонь, сотень, церков, молитовя (але: барв, форм). Деякі іменники приймають (хоч не послідовно) закінчення чоловічого роду *-ів*: хатів, мамів, бабів (але *-и*: хат, мам, баб). Окремі іменники приймають за-

кінчення приголосної відміни жіночого роду *-ей*: *свиней, мишей, вошей, статтей* та ін.

ж) Давальний відмінок множини в твердій і м'якій групах здавна зберігає основні закінчення *-ам, -ям*: *рукам, землям*. В мішаній групі закінчення *-ам* (*душам*) виникло в наслідок ствердіння шиплячих.

з) Знахідний відмінок множини окремих закінчень не має: їх заступають або форми називного або родового. Форма називного вживається переважно в назвах неживих понять: *бачу старі могили, люблю співати пісні*. Форма родового вживається переважно в назвах людей: *Хто ж такі лякає так жінок?* (П. Куліш).

Хоч послідовність не завжди дотримується. Це залежить від стилю. Так, напр., форма називного може вживатись замість родового в такому словосполученні: *хустки на молодиці*. Навпаки, форма родового може бути замість очікуваної форми називного: *співати пісень, пасти корів*, але й: *пасти корови*.

и) Орудний відмінок множини здавна зберігає закінчення *-ами* в твердих основах, *-ями* в м'яких: *руками, землями*. В мішаній групі закінчення *-ами* (зам. *-ями*) виникло в наслідок ствердіння шиплячих: *душами* (зам. *душями*).

Деякі слова під впливом форм приголосної відміни, що походить з колишніх *i*-основ, прийняли закінчення *-ми*: *слізьми* (і *сльозами*), *свиньми*.

і) Місцевий відмінок множини здавна зберігає основні закінчення *-ах* у твердій групі, *-ях* у м'якій: *на руках, на землях*. Мішана група прийняла закінчення *-ах* в наслідок ствердіння шиплячих: *на душах* (зам. *душях*).

2. Не всі іменники I. відміни можуть повністю вкластися в систему відмінювання: деякі з них відмінюються тільки в однині, а деякі - в множині. Окремі слова, крім того, при зміні числа можуть творити форми від інших основ.

Іменники, що означають якусь речовину або щось інше як поняття, що не може мислитись кількісно, вживаються тільки в формах однини: *темрява, курява, рідина, слина, кошачья, собачья, дрібнота, біднота* та ін. Ці іменники відмінюються як звичайні іменники твердої або м'якої групи.

Значно більше трапляється слів із значенням множинності, тобто слів, які в однині не вживаються: *граблі, ножиці, вичорниці, м'ясниці, крупи, ночови, висівки, коноплі, іменини, заручини, сухоти, віжки*, а також власні імення: *Карпати, Лисиничі, Мостиші, Черкаси, Лубні* та ін. Ці іменники відмінюються як звичайні іменники всіх трьох груп.

Такі іменники, як *дівчина, дитина, людина*, при зміні числа з однини на множину творять форми інших основ: *дівчата, діти, люди* тощо. Іменник *дівчата* відмінюється як іменники IV. відміни (*дівчата, дівчат, дівчатам...*), іменники *діти, люди*

відмінюються як іменники III. відміни (діти, дітей, дітям; люди, людей, людям).

II. ДРУГА ВІДМІНА. До другої відміни належать геть усі іменники чоловічого роду, що кінчаються на приголосну, -о, -ї, а також іменники середнього роду, що кінчаються на -о, -е та -я (типу знання): чоловік, ключ, лікар, гай, Петро, село, поле, зілья, узір'я...

Іменники II. відміни за характером закінчень теж поділяються на три групи: тверду, м'яку і мішану. Тверда група відповідає колишнім твердим о-основам, м'яка і мішана - м'яким ю-основам. Мішана група, що кінчається на ж, ч, ш та р, виділилась із м'якої в наслідок ствердіння шиплячих та часткового ствердіння р.

До твердої групи належать іменники чоловічого роду на тверду приголосну і -о (чоловік, Петро) та іменники середнього роду на -о (село, вікно).

До м'якої групи належать іменники чоловічого роду на м'яку приголосну і -ї (край, кінь) та іменники середнього роду на -е, -я (поле, знання, сім'я).

До мішаної групи належать іменники чоловічого й середнього роду з основою на шиплячу (ключ, ніж, плече).

Окремо треба згадати про іменники чоловічого роду на -р, які належать, власне, до всіх трьох груп, залежно від того, чи р цілком зберегло свою м'якість, чи наполовину, чи зовсім ствердло. До твердої групи належать саме такі іменники: хутир, двір, узвар, осокір, а також тверді іменники, що були колись м'якими: звір, комар, твар, базар, хабар та ін.; також іменники, запозичені з інших мов: товар, шнур, мур, майстер, жовнір, номер, комісар, актор, професор, автор, командир, футляр, таляр та ін.

До м'якої групи належать переважно ті іменники на -р, що є в суфіксах -ар, -ир: вівчар, байкар, господар, бляхар, чоботар, кобзар, димар, багачир, проводир та ін., а також давні запозичення з інших мов: віетар, лимар, каламар, паламар, а також новіші запозичення: інвентар, секретар, нотар та ін.

До мішаної групи належать іменники з суфіксом -яр (переважно в назвах професій): маляр, сідляр, голяр, столяр, повістяр, вуляр, газетяр та ін. Але, якщо наголос падає не на закінчення, такі іменники належать до твердої групи: муляр, мулярові..., столяр, столяріві...

1. Друга відміна найбільш різноманітна своїми відмінковими закінченнями, бо складається з найбільшої кількості основ. З них одні цілком засимілювались з іншими, другі ще животіють в окремих відмінкових формах. Між ними ще й тепер то-

Зразки відмінювання

Групи	Відмінки	О д н и н а	М н о ж и н а
Т в е р д а	Н.	стіл степ дядько	столи степи дядьки
	Р.	мотор село	мотори села
	Д.	стола степену дядька	столів степів дядьків
	З.	мотора села	моторів сіл
	О.	столові степені дядькові	столам степам дядькам
	М.	моторові селу	моторам селам
	К.	стіл(а) степ дядька мотор(а) село	столи степи дядьків мотори села
М 'я к а	Н.	столом степом дядьком	столами степами дядьками
	Р.	мотором селом	моторами селами
	Д.	[на] столі степену дядькові	столах степах дядьках
	З.	моторі селі	моторах селах
	О.	столе степену дядьку	
	М.	моторе село	
	К.		
М і ш а н а	Н.	день край нотар	дні краї нотарі
	Р.	море знання	моря знання
	Д.	дня краю нотаря	днів країв нотарів
	З.	моря знання	морів знань
	О.	днів краєві нотареві	дням краям нотарям
	М.	морю знанню	морям знанням
	К.	день край нотаря море знання днем краєм нотарем морем знанням	дні краї нотарів моря знання днями краями нотарями морями знаннями
М і ш а н а	Н.	дні краю нотареві	днях краях нотарях
	Р.	морі знанні	морях знаннях
	Д.	дню краю нотарю	
	З.	море знання	
	О.		
	М.		
	К.		
М і ш а н а	Н.	ключ маляр плече	ключі малярі плечі
	Р.	ключа маляра плеча	ключів малярів плечей
	Д.	ключеві маляреві плечу	ключам малярам плечам
	З.	ключ(а) маляра плече	ключі малярів плечі
	О.	ключем малярем плечем	ключами малярами плечами (і плечима)
	М.	ключі маляреві плечі	ключач малярах плечач
	К.	ключу маляре плече	

читься боротьба з більшою чи меншою перевагою однієї форми над другою.

а) Родовий відмінок однини здавна зберігає два основні за-

кінчення *-а(-я)* та *-у(-ю)*: *вовка, коня, снігу, краю*. Перше з них становить органічний розвиток закінчення родового відмінку колишніх *о(ю)*-основ (*вълка, коня*), друге - походить з *у*-основ (*сьну*). Закінчення *-у(-ю)*, яке колись обіймало невеличку групу слів, тепер дедалі більше поширює свій вплив на інші групи слів. Ми не можемо чітко визначити групи слів, що прийняли це закінчення, бо конкуренція між цими формами ще й досі триває. Можна говорити лише про орієнтовне розмежування форм з цими закінченнями.

Закінчення *-а* вживається в твердій і мішаній групах (*вовка, ножа, вуляра*), закінчення *-я* в м'якій групі (*коня, лікаря*). Це закінчення обіймає собою іменники, що означають точно визначені предмети щодо розміру, форми тощо: *чоловіка, товариша, плуга, каменя, воза, трактора, автомобіля, мотора, листопада, тижня, вієтїрка* та ін., включаючи й власні назви: *Петра, Івана, Петренка, Драгоманова* та ін. і (частково) географічні назви: *Києва, Харкова, Львова, Перемишля, Бідня*.

Закінчення *-а(-я)* приймають геть усі іменники середнього роду: *села, вікна, поля, моря, коліна, яїця, плеча* та ін.

Закінчення *-у(-ю)* вживається в іменниках, що означають переважно неформлені предмети - збірні, речовинні, абстрактні тощо: *снігу, піску, цукту, меду, перцю, народу, люду, кеасу, іною, воіню, льоду, гороху, дьогтю, дощу, морозу, дотепу, страху* та ін., включаючи слова іншомовного походження: *архіву, декрету, інституту, факультету* та ін. Також значна частина географічних назв: *Сибіру, Криму, Кавказу, Уралу, Берліну, Парижу, Вашингтону, Нью-Йорку* тощо.

Деякі слова можуть приймати те й друге закінчення, насамперед слова з гомонімічним значенням: *двора (палац) - двору (подвір'я), замка (що замикає) - замку (палац), листа (писання) - листу (на дереві), стола (річ) - столу (їжа), папєра (документ) - паперу (до писання)* та ін.

Слова, що в іншій контексті набирають збірного значення: *каменя (однина) - каменю (збірн.), листа (один лист з дерева) - листу (багато)* та ін.

Подвійності закінчення сприяє також наголос: *без соромá - без сорому, з двора - з двору, без стидá - без стїду* тощо.

Давальний відмінок однини для іменників чоловічого роду має основні закінчення *-ові* в твердій, *-еві(-еві)* в м'якій і мішаній групах: *вовкові, коневі, малярєві, товаришеві*. Для іменників середнього роду *-у(-ю)* в усіх групах: *селу, вікну, морю, полю, плечу* та ін.

Закінчення *-у* приймають також іменники чоловічого роду на *-ів(-ів)*: *Кивєву, Львову, Петрову, Човалєву, острову* та ін.

Закінчення *-у* може бути і в інших іменниках чоловічого роду

ду, якщо буває збіг кількох однакових закінчень: панові Петрові Маруняку.

Так само в деяких старовинних фразах, а також у віршованій мові: козацькому роду нема переводу.

В словах, що позначають релігійні поняття, можуть бути обидва закінчення: Богові - Богу, Духові - Духу, Господеві - Господу. Напр., у Шевченка: Моліться Богові святому, моліться правді на землі. А я нишком Богу помолюся.

З другого боку, закінчення -ові можуть приймати також деякі іменники середнього роду, що означають назви малих істот на -ю: теляткові, яняткові, дитяткові тощо.

В давній українській мові слова чоловічого й середнього роду, які належали до о(ю)-основ, мали спільне закінчення -у(-ю): вълку, селу, коню, полю. Слова чоловічого роду, які належали до у-основ, мали закінчення -ови(-єви): сьнови. Це закінчення поширилось тепер майже на всі іменники чоловічого роду. В західньо-українських говорах ще й досі існує стара форма -ови, -єви, але в сучасній літературній мові заганувала форма -ові, -єві, де *i* (зам. *u*) виникло за аналогією від інших відмінків з кінцевим *i*.

в) Знахідний відмінок однини в давній українській мові цілком спадався своїми закінченнями з називним (вълкъ, конь, село, поле). В сучасній українській мові деякі іменники в знахідному відмінку приймають закінчення родового, а саме:

1) Всі іменники чоловічого роду, що означають назви істот: бацю чоловіка, коня, зайця; молю Бога, благаю Господа.

2) Деякі іменники чоловічого роду, що означають назви неживих понять, а саме ті, що мають в родовому відмінку закінчення -а(-я). Ці іменники можуть зберігати давню форму знахідного або приймати форму родового. Напр.: купив ніж (і ножа), дістав олівець (і олівця), пишу лист (і листа).

Ті ж іменники чоловічого роду, що означають неформлені предмети, тобто ті, що в родовому відмінку приймають закінчення -у(-ю), в знахідному зберігають стару форму і закінчення родового відмінку ніколи не приймають. Напр.: складаю акт, кінчив університет, читав декрет, складаю новий правопис, читаю літопис та ін.

Всі іменники середнього роду здавна зберігають стару форму: бацю село, море, поле; ріжу зілля.

г) Орудний відмінок однини має закінчення -ом в твердій групі і -ем(-єм) в м'якій і мішаній групах: возком, конем, ножем, гаєм, буревієм. Тільки іменники середнього роду на -я під впливом форм називного і родового однини замінили старе закінчення -ємь на -ям: знанням, життям, зіллям, ключам.

г) Місцевий відмінок однини має три роди закінчень:

1) Закінчення -ові (-еві, -єві) перенесене сюди з давального відмінку і поширюється переважно на іменники чоловічого роду, що означають назви істот: на батькові, хлопцеві, Корнієві, товаришеві. Це закінчення зрідка поширюється й на інші іменники: в рухові (поряд з у русі), в словникові (поряд з у словнику), по Дніпрові (порів. у Шевченка: Іхала Катерина в Канів по Дніпрові); навіть на іменники середнього роду, надто з суфіксом -к-: на теляткові, при дитяткові.

2) Закінчення -і (після голосних -і) – це основне закінчення місцевого відмінку однини, що розвинулось з старого закінчення о(ю)-основ після того, як м'які основи в цьому відмінку злились з твердими основами, прийнявши спільне закінчення -п, що потім розвинулось в -і (порів.: на вълпѣ, на кони).

Це закінчення поширилось тепер на більшість іменників чоловічого і середнього роду, що означають неживі поняття: на дворі, на дубі, березі, столі, возі, стовпі, молочаї, камені, чоботі, злочині, місяці, кожусі; на селі, полі, морі, на плечі, в житті, збіжжі та ін.

3) Закінчення -у(-ю) походить з колишніх у-основ (сыну) і поширюється тепер переважно на іменники чоловічого й середнього роду з суфіксами -к-, -ок-, -ик- та ін.: на конику, в мішку, в ліжку, на Хрищатику та ін., а також – на інші переважно односкладові іменники з наголосом на кінці: в степу, в полку, на ставу, на току, на шляху, в яру.

Те саме закінчення і в деяких іншомовних словах з основою на г, г, к, х: в Цюріху, в Чью-Йорку, при Георгу та ін.

Досить послідовно закінчення -у(-ю) буває в іменниках чоловічого й середнього роду з применником по: по Дніпру, по слову, по олівцю, по яблуку та ін.

Деякі іменники, залежно від наголосу, можуть приймати закінчення -і і -у: в сáді - в садѹ, в гáї - в гаю, на тóрзі - на торгѹ, в віці - на віку.

д) Ключний відмінок однини має закінчення тільки в іменниках чоловічого роду, а саме:

1) Закінчення -е, що здавна зберігається від о-основ (вълче) і поширюється на більшість іменників чоловічого роду, як основне закінчення твердої та м'якої групи на -ець: козаць, хлопць, друже, голубе, Павле, Петре, Антоне та ін. Також в іменниках мішаної групи на -р: вуляре, школяре, маляре, муляре та ін.

2) Закінчення -ю здавна зберігається від ю-основ (коню) і поширюється на іменники м'якої групи (крім іменників на -ець): місяцю, косярю, ковалю, Івасю, Петрусю, князю та ін.

3) Закінчення -у зберігається здавна від у-основ і поширюється на іменники переважно з суфіксами -ик, -ник, -чик, -ук,

-ок, -ко, -енько, -онько, -енко, -ечко. Напр.: *братик, розбітнику, коник, голубчик, синку, батеньку, синоньку, дідусечку.*

В іменниках м'якої і мішаної груп на ї, ж, ч, ш: *товаришу, стофожі, мужу, краю, гаю* та ін.

В інших іменниках чоловічого роду безпрефіксованих: *тату, свату, діду, сину*, а також в іменниках, власних назвах українського та іншомовного походження з основою на и, к, х, які не міняються на ж, ч, ш: *Стаху, Фрідріху, Георгу* та ін.

е) Називний відмінок множини зберігає свої основні закінчення від о(їо)-основ у чоловічому і середньому роді, куди вони були перенесені із знахідного відмінку, а саме: -и, -і (-ї), -а(-я).

1) Закінчення -и приймають такі іменники чоловічого роду твердої групи: *вовки, голоси, брати, народи, актори, директори, професори* та ін.

В назвах народів, що в однині мають суфікс *-ин:* *слов'янин - слов'яни, Болгарин - Болгари, Сербин - Серби*, а також: *селяни, міщани, бережани* та ін.

Подвійні закінчення в словах: *пани - панове* (аналогія від *у-основ: сьнове*), *хазяї - хазяїни, друзи - друзи.*

2) Закінчення -і (-ї) вживається в усіх іменниках м'якої і мішаної груп: *коні, учителі, ножі, лікарі, школярі, гаї, зяті, солов'ї* та ін.

3) Закінчення -а(-я) приймають всі іменники середнього роду: *яблука, вікна, крила, яліця, вуха, пера, значня*, а також множинні слова: *ясла, ворота, вила*, крім двох слів *очі, плечі*, які приймають закінчення *-і* як залишок двоїни.

Це ж саме закінчення, як залишок двоїни, приймають деякі іменники чоловічого роду: *рукава* (але й *рукави*), *вуса, повод*; а за аналогією від них також і інші іменники, що вживаються в збірному значенні: *вієса, хліба, фрукта* та ін.

е) Родовий відмінок множини має дві основні форми: -ів (-їв) і чиста основа, а також пізнішого походження форма -ей.

1) Закінчення -ів (-їв) походить від *у-основ (сьнов)* і поширюється тепер майже на всі іменники чоловічого роду, які раніше цього закінчення не мали: *стенів, стовтів, чоловіків, школярів, меців, дощів, ножів, косарів, учителів, країв, гаїв, солов'їв, лицарів* та ін.

Частково це закінчення поширюється навіть на іменники середнього роду: *морів, полів, подвірів, ослиців* та ін.

2) Чисту основу (без закінчення) здавна зберігають тільки іменники середнього роду: *дерев, гнізд, хутер (хутро), ятем, зягущ, стебел, піль (і полів), значь (і знаннів), оповідань (і оповіданнів)* та ін.

Так само зберігають свою давню форму родового *о(їо)-основ (ялькь, кочь)* і деякі іменники чоловічого роду, надто

при числівниках: *пара чобіт, пара черевик, кілька день* (і *днів*) та ін. А також іменники чоловічого роду з суфіксом *-ин*, який в родовому множині відпадає: *селян, міщан, хуторян, подолян, Болгар* та ін.

3) Незначна частина іменників чоловічого й середнього роду приймає закінчення *-ей*, що походить від *i*-основ (*гостьми, костьми*). Цих слів небагато, а саме: *коней, грошей, очей, гостей, плечей*.

ж) Давальний відмінок множини цілком втратив свої давні закінчення (порів. *вълкомъ, конемъ*) і натомість прийняв для всіх іменників чоловічого й середнього роду закінчення від *a(я)*-основ: *вовкам, коням, селам, полям, лікарям, ножам*.

з) Знахідний відмінок множини, як і в однині, окремого закінчення не має: в назвах неживих понять і тварин знахідний відмінок зберігає форму називного, а в назвах осіб - форму родового: *про столи, коні, ножі, села, моря, поля; про чоловіків, хлопців, гостей* та ін.

и) Орудний відмінок множини, як і давальний множини, теж втратив свої давні закінчення (порів. *вълкъ, селы, кони*), прийнявши закінчення від *a(ѡ)*-основ, тобто закінчення жіночого роду: *вовками, столами, ножами, лікарями, гаями, селами, полями, берегами* та ін.

Окремі іменники чоловічого й середнього роду прийняли інше закінчення від *i*-основ (*гостьми, костьми*): *кіньми, гістьми, чобітьми, ірїшми, колїньми, крильми* та ін.

Деякі іменники в цьому відмінку зберігають стару форму двоїни: *очима, плечима, грошима* та ін.

і) Місцевий відмінок множини, як і давальний і орудний, цілком втратив старі закінчення основ (порів. *вълцьхъ, конихъ*), прийнявши закінчення *-ах(-ях)* від *a(ѡ)*-основ: *на вовках, на конях, лікарях, в селах, на полях, на плечах* та ін.

2. Деякі іменники II. відміни в системі відмінювання можуть мати обмеження в числі: одні з них відмінюються тільки в однині, другі - тільки в множині.

а) Так, є значна група іменників, що означають поняття речовинне або збірне, або абстрактне. Це поняття не можна мислити кількісно, а лише в суцільній масі. Такі іменники відмінюються тільки в однині:

1) Іменники, що означають матеріял або речовину: *золото, срібло, залізо, олово, граніт, дьоготь, цукор, мед* тощо. Якщо треба відзначити різні гатунки, то можуть вживатися і в множині: *мастїва, залїзѡ, медѡ* та ін.

2) Іменники, що означають збірні поняття: *колосся, волосся, листя, каміння, фруктя, збіжжя, братство, рїтаство* та ін.

3) Іменники, що означають абстрактне поняття: *лежання,*

літання, бігання, писання, жах, острах, переляк та ін.

б) Інші деякі іменники вживаються тільки в множині, тобто означають поняття множинності: окуляри, шарафари, обжинки, сходи, штани, а також географічні назви: Броди, Чернівці, Лежяки, Чорнухи та ін.

III. ТРЕТЯ ВІДМІНА. До третьої відміни належать всі іменники жіночого роду на приголосну. Сюди ввійшли всі іменники жіночого роду колишніх *i*-основ (кость, ноць), іменники жіночого роду *ь*-основ (кры, любы) та іменники жіночого роду *р*-основ (мати): кість, ніч, кров, мати.

Зразки відмінювання

Відмінки	О д н и н а			М н о ж и н а		
Н.	вість	тінь	піч	вісті	тіні	печі
Р.	вісти	тіні	печі	вістей	тіней	печей
Д.	вісті	тіні	печі	вістям	тіням	печа́м
З.	вість	тінь	піч	вісті	тіні	печі
О.	вістю	тінню	піччю	вістями	тінями	печа́ми
М.	вісті	тіні	печі	вістях	тінях	печа́х
К.	вісте	тіне	пече			

1. Іменники III. відміни в системі відмінювання майже повністю зберігають старі відмінкові закінчення *i*-основ, з тією тільки різницею, що замість старого *-и* в більшості відмінків вживається *-і*, яке виникло під впливом інших м'яких відмін.

а) Родовий, давальний і місцевий відмінки однини мають спільне закінчення *-і* (замість старого *-и*: *тінни, печи*): *тіні, печі, ночі, подорожі, розкоші, мазі, відповіді, тварі*.

Тільки деякі іменники в родовому однини зберігають стару форму на *-и*, а саме: іменники, що кінчаються на *-ть* з попередньою приголосною: *кості, повісти, смерти, напасти*, а також іменники: *осені, соли, любови, Руси*.

б) Знахідний відмінок однини послідовно зберігає таке ж саме закінчення, як і в називному однини: *кість, ніч, тінь, сіль, жовч, смерть, твар, мазь* та ін.

в) Орудний відмінок однини має закінчення *-ю* з попередньою подвоєною приголосною або з апострофом після губної і *р*: *кістю, ніччю, сіллю, тінню, подорожжю, любов'ю, твар'ю*.

г) Кличний відмінок однини для всіх іменників має спільне закінчення *-е* (замість старого *-и*), що виникло тут під впливом інших відмін: *косте, ноче, молоде* та ін.

ґ) Називний відмінок множини має спільне закінчення *-і* (замість старого *-и*) для всіх іменників: *кості, ночі, печі, тіні, відомості, вісті* та ін.

д) Родовий відмінок множини зберігає давнє закінчення *-ей*, яке здебільшого стоїть під наголосом: *ноч^ей, кост^ей, печ^ей, тін^ей, твар^ей* та ін.

Зрідка іменники III. відміни приймають закінчення іменників II. відміни *-ів*: *подорож^ів, розкош^ів, відповід^ів (і відповідей), твар^ів (і тварей)*.

е) Давальний відмінок множини має закінчення *-ям*, після шиплячих *-ам*, що перенесені сюди з а(їа)-основ: *кост^ям, ноч^ам, печ^ам, тін^ям* та ін.

є) Знахідний відмінок множини цілком спадається з називним множини.

ж) Орудний відмінок множини має закінчення *-ями*, після шиплячих *-ами*, що виникли таким же шляхом, як і в давальному: *кост^ями, печ^ами, тін^ями, віст^ями* та ін.

з) Місцевий відмінок множини має закінчення *-ях*, після шиплячих *-ах*, що виникли тим же шляхом, що й у давальному й орудному множини: *на кост^ях, печ^ах, тін^ях* та ін.

2. До складу іменників III. відміни належить також іменник *мати*, що при відмінюванні приймає суфікс *-ер-(-ір-)* з колишніх *р*-основ: *мат^і, мат^{ері}, мат^{ір}, мат^{ір}ю...* Треба чітко розмежовувати називний *мати* і знахідний *матір*. В родовому множини тепер уже більш звична форма *матерів* замість старої *матерей*. В давальному, орудному і місцевому множини м'які закінчення: *матер^ям, матер^ями, на матер^ях*. В кличному однини форма *мати*.

Відмінювання слова „мати“

Відмінки	О д н и н а	М н о ж и н а
Н.	мати	мат-ер-і
Р.	мат-ер-і	<u>мат-ер-ів</u>
Д.	мат-ер-і	мат-ер-я ^м
З.	мат-ір	<u>мат-ер-ів</u>
О.	мат-ір-ю	мат-ер-я ^{ми}
М.	мат-ер-і	мат-ер-я ^х
К.	мати	

Такі іменники, як: *кров, любов, Русь* вживаються тільки в однині.

Деякі іменники вживаються в множині із збереженням старої форми в орудному множини: *груд^и, груд^{ей}, груд^ям, груд^ьми...*; *двер^і, двер^{ей}, двер^ям, двер^{ми} і двер^{ма} (двоїна)...*; *сін^и, сін^{ей}, сін^ям, сін^ьми...*; *сан^і, сан^{ей}, сан^ям, сан^ьми...*, *ц^у*

си, гусей, гусьми...; кури, курей, курям, курми...; люди, людей, людям, людьми та ін.

IV. ЧЕТВЕРТА ВІДМІНА. Четверта відміна складається з іменників середнього роду на *-я*, після шиплячих *-а*, які походять з колишніх *т*-основ (*теля, лоша*), та іменника середнього роду *ім'я*, що походить з колишніх *н*-основ. Ці іменники при відмінюванні ще й тепер зберігають свої давні основи *-ен, -ят* або *-ат*.

Зразки відмінювання

Відмінки	О д н и н а		М н о ж и н а	
Н.	теля	ім'я	тел-ят-а	іч-ен-а
Р.	тел-ят-и	ім-ен-и	тел-ят	ім-ен
Д.	тел-ят-і	ім-ен-і	тел-ят-ам	ім-ен-ам
З.	теля	ім'я	тел-ят-а	ім-ен-а
О.	телям	ім'ям	тел-ят-ами	ім-ен-ами
М.	тел-ят-і	ім-ен-і	тел-ят-ах	ім-ен-ах
К.	теля	ім'я		

1. Іменники IV. відміни ще здавна підпали під вплив іменників III. відміни (*i*-основ), прийнявши від них деякі закінчення, і разом з ними зазнали впливу іменників I. відміни (*a*-основ), прийнявши від них такі закінчення: *-ам, -ами, -ах*.

а) Родовий відмінок однини, втративши старе закінчення *-е* (*имене, телате*), прийняв закінчення *-и* (від *i*-основ): *теляти, лошати, поросяти, імени* та ін.

б) Давальний і місцевий відмінки однини так само втратили свої старі форми (*телати* дав., *телате* місц.), прийнявши спільне закінчення *-і* від III. відміни: *теляті, лошати, імені*.

в) Знахідний відмінок однини здавна зберігає свою стару форму: *теля, лоша, ім'я* та ін.

г) Орудний відмінок однини втратив свою стару форму (*тельтьмь*), прийнявши спільне закінчення з іменниками середнього роду II. відміни (*знання*): *телям, лошам, ім'ям* (але й також *іменем*).

ґ) Кличний відмінок однини окремої форми не має: її заступає форма називного: *теля, лоша, ім'я*.

д) Називний відмінок множини зберігає давню форму: *телята, лошата* (порів. *отрочата*). Тільки *ім'я* втратило стару форму (*имене*), прийнявши форму іменників середнього роду II. відміни: *імена* (як *села*).

е) Родовий відмінок множини здавна зберігає форму чистої основи: *телят, лошат, імен*.

є) Давальний, орудний і місцевий відмінки множини цілком втратили свої старі форми (*телятъмъ, теляты, телятъхъ*) і прийняли закінчення іменників I. відміни (від а-основ): *телятам, лошатам, іменам; телятами, лошатами, іменами; на телятах, лошатах, іменах*.

2. Вже з попередніх завважень до окремих відмінків видно, що іменники IV. відміни майже цілком втратили стару систему відмінювання, зберігши тільки нарощені основи *-ен, -ят(-ат)*. А деякі й тепер поволі відходять від цієї відміни.

а) Так, іменники *сім'я, тім'я, вим'я, полум'я, плем'я* цілком вийшли до II. відміни (див. вище). Навіть іменник *ім'я* поволі починає переростати в інші форми: *імення* (як *знання*).

б) Деякі іменники вживаються тільки в однині: *дитя, дитя-ти, дитяти...* У множині це поняття позначається іншою основою: *діти, дітей, дітям...*

в) Слово *дівчата* вживається тільки в множині: *дівчат, дівчатам, дівчатами...* В однині відповідною формою є *дівча*, що має інше значення, а відповідно до *дівчата* вживається форма I. відміни *дівчина*.

Інші іменники, що вживаються тільки в множині: *ручєнята, ноженєята, оцєнята, бровєнята, санчата* та ін.

§ 34. НАГОЛОС У ВІДМІНЮВАННІ ІМЕННИКІВ

При відмінюванні іменників наголос часто пересувається на закінчення, але це пересування наголосу буває непослідовне, і через те немає можливості встановити правило для всіх іменників. Лише деякі групи іменників цю послідовність зберігають. Але навіть і в цих випадках не можна говорити про абсолютну вичерпаність слів тієї чи іншої групи.

1. В іменниках чоловічого роду при відмінюванні наголос дуже непослідовний. Деяку послідовність можна встановити лише для невеликих груп.

а) Насамперед слід виділити деякі односкладові слова. В багатьох односкладових словах наголос при відмінюванні переміщується на закінчення. Причём, в одній групі слів переміщення наголосу буває в однині і множині, в другій – тільки в множині.

1) Наголос переміщується в однині і множині: *бунт, бунта - бунті, бунтів; бич, бича... - бичі, бичів; боят, боєта... - боєті, боєтів; борт, борта... - борті, бортів; верх, верхá - верхі, верхів; вуж, вужá... - вужі, вужів* та ін.

До цієї ж групи можна залічити двоскладові й навіть трискладові слова з наголошеним суфіксом *-ок*, які через випа-

дання голосної о зберігають ту ж саму кількість складів і при відмінюванні: *білбк, білб́а...* - *білкі́, білкі́в*; *гачбк, гачб́а...* - *гачкі́, гачкі́в*; *гаїбк, гаїб́а...* - *гаїкі́, гаїкі́в*; *гудбк, гудб́а...* - *гудкі́, гудкі́в*; *шматбк, шматб́а...* - *шматкі́, шматкі́в*; *садбк, садб́а...* - *садкі́, садкі́в* та ін.

2) Наголос переміщується тільки в множині: *бас, б́аса...* - *басі́, басі́в*; *біб, бі́бу...* - *бобі́, бобі́в*; *бок, б́оку...* - *бокі́, бокі́в*; *бор, б́ору...* - *борі́, борі́в*; *брат, б́рата...* - *браті́, браті́в*; *гаї, га́ю...* - *гаї́, гаї́в* та ін.

б) В двоскладових словах найчастіше наголос переміщується тільки в множині: *ба́тько, ба́тька...* - *ба́тькі́, ба́тькі́в*; *бе́рег, бе́рега...* - *берегі́, берегі́в*, *і́луб, і́луба...* - *і́лубі́, і́лубі́в*; *і́лос, і́лосу...* - *і́лосі́, і́лосі́в* та ін.

В окремії групі слів, переважно з наголошеними суфіксами *-ак, -ац*, наголос переміщується на кінець слова в однині і множині: *співа́к, співа́ка...* - *співакі́, співакі́в*; *хроба́к, хроба́ка...* - *хробакі́, хробакі́в*; *дука́ч, дука́ча...* - *дукачі́, дукачі́в*; *ора́ч, ора́ча...* - *орачі́, орачі́в* та ін.

Рідше в двоскладових словах наголос буває нерухомий в обох числах, переважно в словах з здрібнілим суфіксом *-ик* та з ненаголошеними суфіксами *-ець, -ець*: *бра́нець, бра́нця...* - *бра́нці́, бра́нці́в*; *і́рбик, і́рбика...* - *і́рбікі́, і́рбікі́в*; *ду́рень, ду́рня...* - *ду́рні́, ду́рні́в*, а також у словах без суфіксів: *а́ркуш, а́ркуша...* - *а́ркуші́, а́ркуші́в* (про папір), *ві́гін, ві́гону...* - *ві́гони́, ві́гони́в*; *на́рбд, на́рбду...* - *на́рбди́, на́рбді́в*; *товáр, товáру...* - *товáри́, товáрі́в* та ін.

в) В трискладових і більше словах, де в зв'язку з відмінюванням кількість складів ще збільшується, немає тенденції до переміщення наголосу на кінець слова, надто коли в однині він падає на середній склад: *буді́нок, буді́нку...* - *буді́нки́, буді́нки́в*; *і́рбдець, і́рбдя...* - *і́рбді́, і́рбді́в*; *і́лубчик, і́лубчика...* - *і́лубчи́ки, і́лубчи́ків* та ін.

Особливо затримується переміщення наголосу в словах з наголошеними префіксами: *ві́дгомін, ві́дгомону...* - *ві́дгомони́, ві́дгомони́в*; *за́куток, за́кутка...* - *за́кутки́, за́кутки́в*; *на́голос, на́голосу...* - *на́голоси́, на́голосі́в* та ін.

Тільки в окремих словах наголос у множині переміщується на закінчення: *очерéт, очерéту...* - *очереті́, очереті́в*; *товáриш, товáриша...* - *товариші́, товариші́в*; *учи́тель, учи́теля* - *учителі́, учителі́з* та ін.

А в деяких словах з наголосом на закінченні при відмінюванні наголос переміщується на кінець слова в однині і множині: *проводи́р, проводи́ря...* - *проводі́ті́, проводи́рі́в*; *робі́тник, робі́тника...* - *робі́тничі́, робі́тничі́в* та ін.

2. В іменниках жіночого роду на *-а, -я* наголос не сталий,

але в окремих групах слів можна спостерігати деяку послідовність в розміщенні наголосу.

а) Так, в іменниках з наголосом на основі при відмінюванні наголос не переміщується ні в однині, ні в множині, якщо основа закінчується не групою приголосних: *гріша, гріші...* - *гріші, грішам*; *година, години...* - *години, годин*; *ніва, ніви...* - *ніви, нив* та ін.

б) В іменниках з наголосом на закінченні при відмінюванні наголос переміщується на перший склад - у множині в усіх відмінках, в однині - тільки в знахідному: *бородá, бороду...* - *бороди, бородам*; *головá, голову...* - *голову, головам* та ін.

Але й тут немає послідовності: *ногá, ноги, ногу...* - *ноги, ногám*; *рукá, руки, руку...* - *руки, рукám*; *стінá, стіни - стіни, стінам*; *струнá, струни, струну...* - *струни, струнам*.

в) В іменниках з групою приголосних перед закінченням у множині наголос переміщується з кореня або префікса на закінчення: *товірка - товіркі, товірок*; *голка - голкі, голк*; *записка - запискі, записок*; *кніжка - книжки, книжок* та ін.

Але наголос не переміщується в словах: *вишня - вишни, вишень* (і *вишень*); *назва - назви, назв* та ін., а також у деяких здрібнелих іменниках: *ручка - ручки, ручок*; *ніжка - ніжки, ніжок*; *кізка - кізки, кізок* та ін.

3. В іменниках середнього роду наголос досить змінний, і дуже важко встановити якісь більші групи слів з послідовним уживанням наголосу. Річ може йти лише про менші групи слів.

а) Двоскладові іменники середнього роду на -о, -е мають неоднаковий наголос в однині і множині: одні мають в однині наголос на початку, а в множині - на кінці (*море - моря*), другі, навпаки, в однині мають наголос на кінці, а в множині - на початку (*гільце - гільця*).

1) Наголос на початку слів в однині: *масло, масла...* - *маслá, маслám*; *місце, місця...* - *місця, місцям*; *море, моря - моря, морям*; сюди ж належать навіть деякі іменники з подвоєною приголосною на -я: *збіжжя, збіжжю...* - *збіжжя, збіжжям*; *зілля, зілля...* - *зілля, зіллям* та ін.

2) Наголос в кінці слів в однині: *вікно, вікна...* - *вікна, вікон*; *весло, весла...* - *весла, весел* та ін.

б) В трискладових і багатоскладових словах в однині наголос падає на першому або на останньому складі, а в множині - на середньому: *дерево, дерева...* - *дерéва, дерéв*; *джерело, джерелá...* - *джерéла, джерéл*; *долото, долотá...* - *долотá, долот*; *озеро, озера...* - *озéра, озéр* та ін.

Існує окрема група слів, де наголос в однині падає на тому ж самому (середньому) складі, що й у множині: *коліно, коліна...* - *коліна, колін*; *намісто, наміста...* - *наміста, наміст*; *горнятко, горнятка...* - *горнятка, горняток* та ін.

в) Іменники дієслівного походження на *-ння* здебільшого зберігають наголос на тому ж складі, що й у дієсловах у формі інфінітива: *пита́ти - пита́ння, чита́ти - чита́ння, малюва́ти - малюва́ння, ужива́ти - ужива́ння, кида́ти - кида́ння* та ін.

Цього ж типу іменники на *-ення* мають наголос на попередньому складі: *зна́чення, не́сення, уря́дження, закінче́ння, по́бдже́ння, порба́чення, за́пізнє́ння* та ін.

Дієслівні іменники на *-іння* мають наголос на суфіксі й відрізняються від іменників на *-ення* своїм значенням процесу: *зна́чити - значі́ння, ходи́ти - ході́ння, молоти́ти - молоти́ння, гони́ти - гони́ння* та ін.

4. В іменниках, сполучених з числівниками *два, три, чотири*, наголос залишається таким же, як і в родовому однині: *сі́на - два сі́на, ножа́ - три но́жі, верба́ - два верба́, долота́ - два долота́, учи́теля - два учи́телі* та ін.

При числівниках *п'ять, шість, десять...* іменники чоловічого й середнього роду приймають наголос родового множини: *п'ять сто́лів, шість ві́кон, сім лі́жок*. Деякі іменники жіночого роду з однаковим наголосом в однині і множині так само приймають наголос родового множини: *п'ять ко́лб, шість поло́вни́в, п'ять поста́нов* та ін. Іменники жіночого роду, що мають неоднаковий наголос в однині і множині, при названих числівниках приймають наголос однини: *кни́жка - п'ять кни́жок, ла́стівка - шість ла́стівок, ха́тка - сім ха́ток* та ін.

§ 35. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Система відмінювання прикметників в далеку давнину нічим не відрізнялась від системи відмінювання іменників *о(ю)-, а(я)*-основ. Прикметники узгоджувались з іменниками не тільки в роді, числі і відмінку, але й у відмінкових закінченнях. Напр.: *добре́ воля́, добра́ вола́, добру́ волю́* і т. д.

До цих коротких форм прикметників в усіх відмінках приєднувались займенники 3 особи *и, я, є*, що в цій сполученні мали значення родівника; в наслідок цього виникли нові (повні) форми прикметників: *добры́* (звідки згодом: *добры́я, добрий*), *добра́я, добре́*.

Таким чином, в давній українській мові існували два роди прикметників: короткі й повні. Згодом короткі прикметники зовсім зникли, залишивши по собі лише деякі сліди. Повні ж прикметники розвивались далі і, переживши ряд трансформацій, стягнення повних форм в короткі, збереглись тепер в українській мові в родових формах: *добрий, добра́, добре́*.

Але основною прикметою поділу прикметників на відміни бу-

ли не роди, а твердість і м'якість іменних основ, від яких творилися повні прикметники. Якщо вказані вище займенники додавались до твердих основ, тоді творилися тверді прикметники: *добрѣи > добръи > добрийї*. Якщо вони додавались до м'яких основ, тоді творилися м'які прикметники: *синѣи > синиї > синійї* (-ії зам. -иї виникло під впливом займенників - мій). Але в західньо-українських говорах збереглися ще старі форми: *синийї, третийї*.

Так поділяються прикметники на дві відміни - тверду і м'яку, які мають і відповідні ознаки.

Ознакою твердої відміни є закінчення *-ий* (чол. р.), *-а* (жін. р.), *-е* (сер. р.): *чорнийї, чорна, чорне; білийї, біла, біле; добрийї, добра, добре* та ін.

Ознакою м'якої відміни є закінчення *-ійї* (чол. р.), *-я* (жін. р.), *-е* (сер. р.): *синійї, синя, синє; верхнійї, верхня, верхнє; спіднійї, спідня, спіднє* та ін.

І. ТВЕРДА ВІДМІНА ПРИКМЕТНИКІВ. До твердої відміни належать як старі, так і багато нових прикметників, надто з відносним значенням, які пізніше утворились і тепер ще творяться в міру потреби. З них найголючніші такі:

а) Всі прикметники з основою на *г, к, х, ж, ч, ш, щ, ц*: *дофогийї, швидкийї, тихийї, дужийї, гарячийї, пішийї, крашийї, кучийї*.

б) Всі прикметники з основою на *н* з наголосом на закінченні: *значнийї, нічнийї, царівнийї, чуднийї, гучнийї* та багато інших прикметників з цією ж основою з ненаголошеним закінченням: *відповіднийї, наступнийї, природнийї, додатнийї, ріднийї, параднийї, вічнийї, поетичнийї, тогочиннийї, нагрінийї, спільнийї, вірнийї, деннийї, тожонийї, холоднийї* та ін.

в) Всі прикметники з суфіксами *-ів, -иц* (*ів, -ін*): *братів, кравців, Петрів, Корнієв, дочин, Марійн* та ін.

г) Всі інші прикметники з основою на тверду приголосну: *добрыйї, лютыйї, готовыйї, молодийї, малийї* та ін.

Зразки відмінювання

1.

Відмінки	О д н и н а			Множина
	Чол. рід	Жін. рід	Сер. рід	Всі роди
Н.	добрий	добра	добре	добрі
Р.	доброго	доброї	доброго	добрих
Д.	доброму	добрій	доброму	добрим
З.	добрий (-ого)	добрю	добре	добрі (-их)
О.	добрим	доброю	добрим	добрими
М.	добрім (-ому)	добрій	добрім (-ому)	добрих
К.	добрий	добра	добре	добрі

2.

Н.	братів	братова	братове	братові
Р.	сестрин	сестрина	сестрине	сестрині
Д.	братового	братової	братового	братових
З.	сестрино	сестриної	сестрино	сестриних
О.	братовому	братовій	братовому	братовим
М.	сестрин	сестриній	сестрин	сестриним
К.	братів (-ого)	братову	братове	братові (-их)
	сестрин (-ого)	сестрину	сестрине	сестрині (-их)
	братовим	братовою	братовим	братовими
	сестриним	сестриною	сестриним	сестриними
	братовім (-ому)	братовій	братовім (-ому)	братових
	сестринім (-ому)	сестриній	сестринім (-ому)	сестриних
	братів	братова	братове	братові
	сестрин	сестрина	сестрине	сестрині

II. М'ЯКА ВІДМІНА ПРИКМЕТНИКІВ. М'які прикметники не так численні, як тверді. Сюди належать такі найголовніші з них:

а) Всі прикметники з основою на *н* прислівникового творення: *вчорашній, домашній, завтрашній, сьогоднішній, тутешній, долишній, горішній* та ін.

б) Інші прикметники з основою на м'яке *н*: *безодній, братерній, сратній, єудній, великодній, вечірній, всесвітній, досвітній, городній, Господній, давній, дружній, задній, західній, східній, спідній, хатній, осінній, обідній, останній, присутній, середній, ранній, літній* та ін.

в) Прикметники з основою на *л, з, с*: *орлій, козій, песій* (хоч і *козячий, орлячий*).

г) Прикметники з основою на голосну: *безкрайі, довговії, коротковії, довгошії, короткошії* та ін.

Зразки відмінювання

Відмінки	О д н и н а			Множина
	Чол. рід	Жін. рід	Сер. рід	Всі роди
Н.	літній	літня	літне	літні
Р.	безкрайі	безкрая	безкрає	безкраї
Д.	літнього	літньої	літнього	літніх
З.	безкрайого	безкрайої	безкрайого	безкраїх
О.	літньому	літній	літньому	літнім
М.	безкрайому	безкрайі	безкрайому	безкраїм
К.	літній (-ього)	літню	літне	літні (-их)
	безкрайі (-його)	безкраю	безкрає	безкраї (-їх)
	літнім	літньою	літнім	літніми
	безкраїм	безкрайою	безкраїм	безкраїми
	літнім (-ьому)	літній	літнім (-ьому)	літніх
	безкраїм (-йому)	безкрайі	безкраїм (-йому)	безкраїх
	літній	літня	літне	літні
	безкрайі	безкрая	безкрає	безкраї

1. Відмінювання прикметників не викликає труднощів: більшість відмінкових закінчень становить собою фонетичний і морфологічний розвиток давніх прикметникових форм. В розвитку форм велику роль відіграли прикметникові займенники (*мій, той*), які через аналогію передавали своє відмінкове закінчення прикметникам, в наслідок чого й витворилась спільна система відмінювання для прикметників і відповідних займенників (порів. *чорного - того, чорному - тому, чорним - тим*).

а) Родовий відмінок однини в твердій відміні має закінчення *-ого, -ої* (*чорного, чорної*), що виникли під впливом займенників *того, тої* (порів. *того, тої*). Закінчення м'якої відміни *-ього(-його), -ьої(-йої)* (*синього, безкрайого, синьої, безкрайої*) виникли під впливом твердої відміни.

б) Давальний відмінок однини в твердій відміні має закінчення *-ому, -ій* (*чорному, чорній*), що виникли під впливом займенників *тому, тій* (порів. *тому, тої*). Закінчення м'якої відміни *-ьому(-йому), -ьій(-йї)* (*синьому, безкрайому, синій, безкрайї*) виникли під впливом твердої відміни.

в) Знахідний відмінок однини в твердій відміні чоловічого й середнього роду зберігає розвиток давнього закінчення, як і в називному однини: *чорний, синій*. В жіночій формі закінчення *-у(-ю)* (*чорну, синю, безкраю*) є наслідком стягнення повної форми (порів. *добрю, синю*).

г) Орудний відмінок однини в твердій відміні зберігає розвиток старої форми *-им, -ою*: *чорним, чорною* (порів. *добрямъ, доброю*). В м'якій відміні закінчення чоловічого й середнього роду *-ім(-їм)* (*синім, безкраїм*) виникли під впливом займенникових форм (*всім, моїм*), цілком заступивши стару форму м'якої відміни (порів. *синимъ, пшчимъ*). М'яка відміна жіночого роду прирівнялась до твердої відміни: *синьою, безкрайю* (замість *синєю, безкраєю*).

г) Місцевий відмінок однини в обох відмінах прикметників чоловічого й середнього роду має два закінчення: 1) перше (основне), спільне для обох відмін *-ім(їм)* (*на синім, безкраїм*), яке становить собою розвиток старого закінчення (порів. *на добромъ, пшчемъ*); 2) друге *-ому* (в тверд.), *-ьому, -йому* (в м'як.) перенесене сюди з давального відмінку: на чорному, на синьому, в безкрайому. Закінчення жіночого роду має те ж саме пояснення, що й у давальному однини.

д) Називний відмінок множини в сучасній українській мові втратив старі родові закінчення, прийнявши спільне для обох основ закінчення *-і(-ї)* від займенникової відміни (*ті, всі*): *чорні, сині, безкраї*.

е) Родовий і місцевий відмінки множини в твердій відміні мають закінчення *-их* (*чорних, добрих*), яке становить собою

розвиток старого закінчення (порів. *добрыхъ*). В м'якій відміні закінчення *-ix(-іх)* (*синіх, безкраіх*) виникло під впливом займенникової форми *всіх*. В південно-західнім діалекті зберігається ще стара форма: *синих*.

є) Давальний і орудний відмінки множини мають аналогічне пояснення, як і родовий множини або орудний однини: *чорним, добрим; чорними, добрими; синім, безкраім; синими, безкраїми*.

ж) Знахідний відмінок множини, відповідно до старого знахідного, має те ж саме пояснення, що й називний множини.

2. Як видно з попереднього, повні форми прикметників утворились з давніх коротких. Ці повні форми й тепер існують в українській мові, з тією тільки різницею, що прикметники жіночого й середнього роду в називному і знахідному відмінках однини через стягнення повних форм прийняли короткі форми. Це - норма літературної мови.

а) Проте, деякі прикметники жіночого й середнього роду, за вимогами поетичної мови або взагалі урочистості стилю, можуть зберігати давні повні форми. Напр.: *О, чого ти почорніло, зелене поле* (Т. Шевченко). *Золоту тарілочку всі знають давно* (Л. Глібів). *І забудеться срамотня давня година* (Т. Шевченко). *Приплвуть і прилетять зі всього світа святії мученики* (Т. Шевченко).

б) Навпаки, деякі прикметники чоловічого роду з тих же самих причин можуть зберігати стару коротку форму. Такі прикметники вживаються переважно в функції присудка. Напр.: *Я стар був, немощен* (Т. Шевченко). *Коли не жив чорнобривий, зроби, щоб додому не вернулась* (Т. Шевченко). *Як буду, жив, зароблю* (М. Вовчок). *Чи люб він тобі, чи може подождеш кращого* (П. Куліш).

Короткі форми прикметника можуть бути і в функції означення: *Сид сокіл голубоньку спіймає та на галузонці сідає* (Нар. пісня). *Ой, зійди, зійди, ясен місяцю* (Нар. пісня).

Деякі архаїзми, вжиті з стилістичною метою, справляють цілком книжне враження, як, напр., у Шевченка: *... люта зла не дієш без вини нікому* ("Єретик").

Деякі короткі прикметники вживаються тепер постійно як закам'янілі форми, незалежно від вимог стилю чи ритму: *варт, винен, годен, повинен, ладен* тощо.

Ці ж короткі форми треба вбачати і в називному однини чоловічого роду присвійних прикметників: *батьків, жінчин, сестрин*, які в інших відмінках приймають звичайні повні прикметникові закінчення.

Ті ж прикметники, які втратили тепер присвійне значення й перетворились в іменники на означення прізвищ, при відмінюванні більше приймають іменникові закінчення, а саме:

1) Прізвища чоловічого роду на *-ів* в однині відмінюються

як іменники (крім орудного, що має прикметникове закінчення), а в множині – як прикметники (крім називного, що має іменникове закінчення).

Відмінки	О д н и н а		М н о ж и н а	
Н.К.	Глібів	Кравців	Глібови	Кравцеви
Р.	Глібова	Кравцева	Глібових	Кравцевих
Д.	Глібову	Кравцеву	Глібовим	Кравцевим
З.	Глібова	Кравцева	Глібових	Кравцевих
О.	Глібовим	Кравцевим	Глібовими	Кравцевими
М.	Глібові	Кравцеві	Глібових	Кравцевих

2) Прізвиська чоловічого роду на -ин та географічні назви на -ів, -ин відмінюються, як іменники.

Відмінки	О д н и н а		М н о ж и н а	
Н.	Волошин	Київ	Волошини	
Р.	Волошина	Києва	Волошинів	
Д.	Волошинові	Києву	Волошинам	
З.	Волошина	Київ	Волошинів	
О.	Волошином	Києвом	Волошинами	
М.	Волошині(-ові)	Києві	Волошинах	
К.	Волошине	Києве	Волошини	

3) Прізвиська жіночого роду на -ова, -ева, -ина відмінюються, як прикметники (крім називного множини, де закінчення іменникове).

Відмінки	О д н и н а		М н о ж и н а	
Н.К.	Глібова	Кравцева	Глібови	Кравцеви
Р.	Глібової	Волошина	Волошини	
		Кравцевої	Кравцевих	
Д.	Глібовій	Волошиної	Волошиних	
		Кравцевій	Кравцевим	
З.	Глібову	Волошиній	Волошиним	
		Кравцеву	Кравцевих	
О.	Глібовою	Волошину	Волошиних	
		Кравцевою	Кравцевими	
М.	Глібовій	Волошиною	Волошиним	
		Кравцевій	Кравцевих	
		Волошиній	Волошиних	

§ 36. НАГОЛОС У ВІДМІНЮВАННІ ПРИКМЕТНИКІВ

Наголос у прикметниках досить часто (але не послідовно) падає на закінчення: *сухий, живий, німий, золотий, тупий, худий, молодий, старий, дорогий, слабій...*, а також особливо послідовно з суфіксом *-ий*: *бридкий, швидкий, верткий, бержкий, сторожкий, низький, палкий, важкий, баский* та ін.

В префіксованих прикметниках дієслівного походження з суфіксом *-ий* наголос на закінченні: *відкладний, відсипний, забарний, забивний, від'їздний* та ін. Але в прикметниках іменникового походження наголос на корені: *безладний, бездітний, безлюдний, зарічний, забичий* та ін.

В непрефіксованих прикметниках з суфіксом *-ий* буває вагання в наголосі - то на закінченні, то на корені: *брудний, душний, парний, пам'ятний...*, але: *базарний, бідний, буйний, важкий, вінний, збрійний, півний* та ін.

В прикметниках з суфіксом *-овий* наголос падає на закінчення: *родовий, черговий, судовий, цвяховий, крайовий, книжковий, дощовий, життєвий* (але й *життєвий*), *газовий* та ін.

Так само й з суфіксом *-аний(-яний)*: *срібляний* (завод, виробляє срібло), *сім'яний* (завод), *шкіряний* (завод), *дротяний*, *земляний* та ін.

Наголос падає на закінчення в прикметниках і прізвиськах, що походять від назв професій з наголосом на кінці: *бляхарів* (від *бляхар*), *кравців* (від *кравець*) і *Кравців* (прізвище *Кравець*). Так само наголос падає на закінчення в прикметниках і прізвиськах, що походять від хресних імен чоловічого роду з закінченням *-о* чи *-а* під наголосом: *Васьків* (*Васько*), *Марків* (*Марко*), *Петрів* (*Петро*) та ін.

§ 37. ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

Система відмінювання числівників дуже складна. В її основі лежать форми різних основ, чисел, схрещення різних відмінків тощо. Деякі числівники в системі відмінювання зберігають ще родові форми (*один, одна, одно*), а деякі - вже втратили їх (*три, чотири*).

Тільки історичні джерела розкривають нам причини існування деяких форм, які перед тим пережили різні морфологічні процеси (аналогії). Так, числівник *два* відмінювався за іменними основами лише в двоїні (*дѡва, дѡет, дѡѡю, дѡѡма*), числівник *три* відмінювався за *і*-основами в множині (*трѡе, трѡи, трѡмѡ, трѡми, трѡхѡ*), числівник *чотири* відмінювався за при-

голосними основами в множині (*четыре, четыри, четырь, четырьмъ, четырьми, четырьхъ*), числівники *п'ять, шість*... відмінювались за і-основами жіночого роду в однині та приголосними основами в множині і двоїні (*пять, пяти, пятьма; пятие, пять, пятьмъ, пять, пятьхъ*).

Із цих усіх форм давньої системи відмінювання числівників в одних відмінках збереглися форми однини, в других - множини, в третіх - двоїни; одні числівники в тім самім відмінку зберегли одну форму, в другім - другу тощо. Одні з них зберігають давні відмінкові закінчення, другі - прийняли їх від інших форм тощо.

Таким чином, в сучасній українській мові числівники збереглися в формах різних іменникових відмінків. Окреме місце займають числівники *один* та всі рядові числівники, що відмінюються за твердою відміною прикметників.

Звідси можливий поділ числівників на дві відміни: іменникову і прикметникову.

І. ІМЕННИКОВА ВІДМІНА ЧИСЛІВНИКІВ. Система відмінювання числівників іменникової відміни стала тепер значно простішою: тепер уже не розрізняють числівників ні за родами (крім *два, дві* в називному і знахідному відмінках), ані за числами. Числівники мають спільне родове значення, бо при всіх трьох родових формах іменника завжди вживається тільки одна форма числівника (*три чоловіки, жінки, вікна*). Вони зберігають тільки одну числову форму - однину або множину, або одну тільки двоїну. Напр.: *два* (двоїна), *три, чотири* (множина), *п'ять* (однина).

Зразки відмінювання

Н.	два, дві	три	чотири	п'ять
Р.	двох	трьох	чотирьох	п'яти (п'ятьох)
Д.	двом	трьом	чотирьом	п'яти (п'ятьом)
З.	= наз. або род.	= наз. або род.		= наз. або род.
О.	двома	трьома	чотирма	п'ятьма
М.	двох	трьох	чотирьох	п'яти (п'ятьох)

Числівники *десять, двадцять, п'ятдесят, дев'яност* відмінюються, як *п'ять*. Так само відмінюються числівники на означення сотень: *двісті, триста, п'ятсот*..., розпадаючись на дві частини (*двох сот, двом стам*). Хоч при іменниках вони можуть і не відмінюватись: *двісті чоловікам, з триста карбованцями* та ін.

1. Родовий відмінок складається з таких форм:

а) Числівник *двох* складається з старої основи *део-* і за-

кінчення -х, яке перейшло сюди за аналогією від форми *трьох*.

б) Числівники *трьох*, *чотирьох* (зам. старих форм *трии*, *четырь*) прийняли свої форми від місцевого відмінку (порів. *трьохъ*, *четырьохъ*).

в) Числівники *п'яти*, *десяти* зберігають стару форму родового однини (порів. *пяти*). Хоч її місце поволі починає заступати нова форма *п'ятьох*, *десятьох*, що виникла під впливом форм *двох*, *трьох*.

2. Давальний і орудний відмінки складаються з таких форм:

а) Числівники *двом*, *двома* становлять собою розвиток спільної форми двоїни *двѣма*, яка розпалась на дві частини: *двом* (давальн.) і *двома* (оруд.). Закінчення давального -м (*двом*) перейшло сюди під впливом займенника (*тѣмъ*). Стара основа *двѣ* змінилась на *део* під впливом форм родового (*двох*).

б) Числівники *трьом*, *чотирьом*, *п'яти* зберігають розвиток старих форм давального (порів. *трьмъ*, *четырьмъ*, *пяти*). Форма *п'ятьом* розвинулась з старої форми множини *пятьмъ*.

в) форми орудного відмінку *трьома*, *чотирма*, *п'ятьма* є залишками колишньої двоїни (порів. *пятьма*, *десятьма*).

3. Місцевий відмінок складається з таких форм:

а) Числівник *двох* того ж самого походження, що й у родовому.

б) Числівники *трьох*, *чотирьох*, *п'яти* розвинулись фонетичним шляхом із старих форм (порів. *трьохъ*, *четырьохъ*, *пяти*). Причін, форма -ох (замість очікуваної -ех) виникла під впливом *двох*. Друга форма *п'ятьох* (поряд з *п'яти*) – розвиток давньої форми множини (порів. *пятьхъ*).

4. Числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто* при відмінюванні в усіх відмінках (крім називного і знахідного *сорок*) приймають закінчення -а. Хоч в орудному відмінку можлива й стара форма двоїни: *сорокма*, *дев'яностома*, *стома*.

Н.	сорок	сто
Р.	сорока	ста
Д.	сорока	ста
З.	сорок	сто
О.	сорока (сорокма)	ста (стома)
М.	на сорока	ста

Крім того, *сто* в сполученні з іншими числівниками відмінюється за іменниковою відмінкою в множині: *сто*, *сот*, *стам*, *стами*, *стах*.

5. Збірні числівники *двоє*, *обоє*, *трьоє* відмінюються в непрямих відмінках як *два*: *обоє*, *обох*, *обом*...

Числівники *обидва*, *обидві* у непрямих відмінках мають форми *обох*, *обом*, *обома*, *на обох*.

Збірні числівники четверо, п'ятеро... звичайно не відмінюються.

6. Дробові числівники відмінюються так: чисельник відмінюється, як кількісний числівник, а знаменник – як рядовий: *три п'ятих, трьох п'ятих, трьом п'ятим, трьома п'ятими, на трьох п'ятих.*

7. Числівники п'єтора, п'єтори, п'єтораста не відмінюються.

8. У складених числівниках відмінюється тільки останній числівник: двісті тридцять п'яти, двісті тридцять п'ятьма.

II. ПРИКМЕТНИКОВА ВІДМІНА ЧИСЛІВНИКІВ. До прикметникової відміни числівників належать числівники: *один* і всі рядові.

1. Числівник один, зберігаючи родові й числові форми, відмінюється, як прикметники твердої відміни.

	О д н и н а			Множина
	Чол. рід	Жін. рід	Сер. рід	Всі роди
Н.	один	одна	одно (одне)	одні
Р.	одного	одної (однієї)	одного	одних
Д.	одному	одній	одному	одним
З.	один (одного)	одну	одно (одне)	одні (одних)
О.	одним	одною (однією)	одним	одними
М.	на однім (-ому)	на одній	на однім (-ому)	на одних

2. Числівники рядові: *перший, другий, четвертий, п'ятий, десятий, двадцятий, тридцятий, сороковий, п'ятдесятий, сотий, двосотий, трисотий, п'ятсотий, тисячний, мільйонний...* відмінюються, як звичайні прикметники твердої відміни, а числівник *третій* – як прикметник м'якої відміни.

§ 38. ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

Система відмінювання займенників не складна. Ця система збереглась від давніх часів, переживши тільки деякі зміни, переважно внутрішні взаємні впливи. Більше того, вони, як відомо, впливали на творення повних прикметникових форм.

В давній системі відмінювання займенників особливо впадає в око наявність двох родів форм: одні з них наближались до відмінкових форм іменників, інші – до прикметників.

Займенники іменникові кількісно були не великі: до них належали тільки особові займенники *я, ти* і особово-зворотній займенник *себе*.

Займенники прикметникові більш численні: до них нале-

жали не тільки всі займенники, що мають родові форми (*він, вона, воно; той, та, то...*), але й займенники, які родових форм не мали, як, напр., питальні займенники *хто? що?* Ці займенники за своїм змістом належать до групи займенників іменникових, бо вони справді заступають собою іменники і через своє надто узагальнене значення не мають потреби в збереженні родових і навіть числових форм: під запитанням *хто? що?* ми розуміємо особу або річ узагалі, незалежно від роду й числа. Це особливо стосується до невизначених займенників *хтось, щось, хтонебудь, щонебудь* тощо, які своїм змістом нагадують їх іменниковий характер. Проте, з огляду на систему відмінювання, їх місце не в іменниковій, а в прикметниковій групі, як це здавна засвідчено системою їх відмінювання.

Те ж саме треба сказати й про особові займенники *він, вона, воно*, які за змістом належать до іменникових займенників, а за формою відмінювання – до прикметникових займенників, тим більше, що вони самі й лягли в основу творення форм повних прикметників (див. § 35).

Всі ці дані створюють ґрунт для поділу сучасних українських займенників на дві групи: іменникову і прикметникову.

І. ІМЕННИКОВА ВІДМІНА ЗАЙМЕННИКІВ. Як уже було сказано, до іменникової відміни займенників належать тільки особові займенники *я, ти* і особово-зворотний *себе*, які відмінюються так:

Відмінки	О д н и н а			М н о ж и н а	
Н.	я	ти	—	ми	ви
Р.	мене	тебе	себе	нас	вас
Д.	мені	тобі	собі	нам	вам
З.	мене	тебе	себе	нас	вас
О.	мною	тобою	собою	нами	вами
М.	на мені	тобі	собі	на нас	вас

Відмінювання особових і особово-зворотного займенників в сучасній українській мові мало чим відбігає від давньої системи відмінювання.

а) Так, форма називного однини *я*, що виникла з ранішньої *язь*, здавна існує в українській мові. Форма *ти* становить розвиток старої форми *ты*.

б) Форма родового і знахідного відмінків *мене, тебе, себе* без жадних змін збереглась у сучасній українській мові. Старі еклітичні (скорочені) форми в знахідному відмінку *мя, тя, ся*

збереглись тільки в деяких західньо-українських говорах: *Лем ся на мя ірозил. Я тя іоден дати до права.*

в) Давальний і місцевий відмінки так само зберігають свою давню форму із зміною *ь* в *і*: *мені, тобі, собі* (порів. *мьнѣ, тобѣ, собѣ*). Щодо форми *мені* (зам. сподіваної *мні*, де *ь* слабкий мусів зникнути), то *є* тут виникло за аналогією від родового відмінку. А в західньо-українських говорах зберігаються старі енклітики: *Щто они ті іварят. Щто мі ся подобат.*

г) Орудний відмінок однини теж здавна зберігає форми: *мною, тобою, собою*. Тільки форма *мною* втратила слабкий *ь* (порів. *мьнош*). В деяких західньо-українських говорах старий кінцевий носовий звук *ш* сприймається по-різному. Напр., в карпатській говірці: *мнош, тобош, собош*; в долівській говірці: *мнов, тобов, собов*.

г) Множина повністю зберігає стару систему відмінювання: *ми, ви; нас, вас; нам, вам...*

II. ПРИКМЕТНИКОВА ВІДМІНА ЗАЙМЕННИКІВ. До прикметникової відміни займенників належать усі інші займенники: *він, вона, воно, хто, що, мій, твій, свій...* Всі вони поділяються на дві групи: тверду і м'яку. Як зразок твердої групи беремо вказівний займенник *той, та, те*; як зразок м'якої групи беремо вказівний займенник *цей, ця, це* і особовий займенник *він, вона, воно*. Окремою відміною розглянемо питальні займенники *хто? що?*, як займенники, що не мають родових форм і служать зразком відмінювання багатьох неозначених складних займенників: *хтось, щось, хтонебудь, щонебудь, будь-хто, будь-що* та ін.

Зразки відмінювання

1. той, та те; цей, ця, це; він, вона, воно

Відмінки	О д н и н а								
	ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н.	той	те	та	цей	це	ця	він	вона	воно
Р.	того		тієї (тої)	цього		цієї (цеї)	його (нього)		її (неї)
Д.	тому		тій	цьому		цій	йому		їй
З.	Н. або Р. те		ту	Н. або Р. це		цю	його (нього)		її (неї)
О.	тим		тією (тою)	цим		цією (дею)	ним		нею
М.	на тим (тому)		тій	на цім (цьому)		цій	на нім (ньому)		ній

М н о ж и н а

Відм.	Всі роди	Всі роди	Всі роди
Н.	ті	ці	вони
Р.	тих	цих	їх (них)
Д.	тим	цим	їм
З.	ті (тих)	ці (цих)	їх (них)
О.	тими	цими	ними
М.	на тих	на цих	на них

2. хто? що?

Н.	хто?	що?
Р.	кого?	чого?
Д.	кому?	чому?
З.	кого?	що?
О.	ким?	чим?
М.	на кім (кому)?	на чім (чому)?

Займенники прикметникової відміни в своєму розвитку зазнали деяких змін, так що система відмінювання в сучасній українській мові трохи відрізняється від давньої системи відмінювання. Одні відмінкові форми пройшли через фонетичний процес змін, другі - через морфологічний (аналогію).

а) Називний відмінок однини зазнав таких змін:

1) Повна форма чоловічого роду *той*, *цей* виникла з давньої короткої через додання займенника *и* (порів. *тъи*, звідки *той*, далі *той*). Форма *цей*, замість сподіваної *сеї* (порів. *съи*, звідки *сеи*, далі *сеї*), виникла під впливом форми *отсеї*. В західно-українських говорах зберігається стара форма: *сеї*, *ся*, *се*. Поява *ц* зам. *с* в інших відмінках має те ж саме пояснення в науці.

2) Короткі форми займенників жіночого та середнього роду *та*, *те* здавна зберігаються в українській мові, з тією тільки різницею, що форма середнього роду *те* (зам. *то*) виникла під впливом м'якої форми *це*.

3) Повні форми жіночого й середнього роду *тая*, *теє*, які утворились пізніше через додання займенників *я*, *є*, зберігаються тепер тільки в поетичній мові: *Чи се тая криниченька, що я воду брав* (Нар. пісня).

4) Особові форми *він*, *вона*, *воно* становлять розвиток старих форм (порів. *онъ*, *она*, *оно*) через фонетичну зміну *о* в *і* та нарощення *в* в формі чоловічого роду *він* (див. § 16), яке потім за аналогією було перенесене й до форм жіночого та середнього роду: *вона*, *воно*.

б) Родовий відмінок однини пережив такі зміни:

1) Форми чоловічого й середнього роду *того, цього* цілком відповідають давнім формам (порів. *того, сею*), з тією тільки різницею, що *е* (*сею*) змінилось в *о* (*цього*) за аналогією від *того*. Форми жіночого роду *тої, цієї* відповідають давнім формам (*тоь, сєь*, де *ь* фонетично змінилось в *ї*); друга ж форма жіночого роду *тієї, цієї* виникла пізніше за аналогією від іншої форми *моєї*. В сучасній літературній мові переважає форма *тієї, цієї*, а звідси *тесеї, сеої*, а також *твоему, своєму* та ін.

2) Особова форма чоловічого й середнього роду *його* відповідає давній формі (порів. *єю*), з відповідною зміною *є* в *ю* під впливом форми *того*. Особова форма жіночого роду *її* розвинулась з давньої форми *єь* (де *ь* змінилось в *ї*, а с асимілювалось з наступним *ї*).

в) Давальний відмінок однини пережив трохи аналогічні зміни, що й родовий, а саме:

1) Форми чоловічого й середнього роду *тому, цьому, йому* розвинулись тим же шляхом, що й відповідні форми родового.

2) Форми жіночого роду *тії, цієї, її* розвинулись з давніх форм жіночого роду *тои, сеи, еи*, переживши процес редукції (скорочення) кінцевого *и* в *ї*, а далі процес зміни *о, е* в закритому складі в *і*.

г) Знахідний відмінок однини в чоловічому й середньому роді зберігає старі форми знахідного, що розвинулись тим же шляхом, що й у називному (*той, цей, те, це*). Для жіночого роду вказаних займенників є своя питома форма: *ту, цю* (порів. *ту, сю*). Якщо вказується на живе поняття, тоді в чоловічому роді вживається форма родового: *бачу того чоловіка, осідлає того коня*.

Особові форми чоловічого, жіночого й середнього роду в знахідному відмінку однини такі ж самі, як і в родовому: *бачу його, її; дивлюсь на нього, на неї*.

г) Орудний відмінок однини в чоловічому, жіночому й середньому роді зберігає старі займенникові флексії: *-им, -ою, -єю* (*тим, цим, тою, цєю*). В основі, проте, відбулись деякі зміни під взаємним впливом твердої і м'якої відмін. Так, форма *тим* (зам. *тьмь*) виникла за аналогією від *чим* (порів. з давньою формою *сьмь*).

Друга форма жіночого роду *тією, цієїєю* виникла аналогічним шляхом, як і в родовому однини.

д) Місцевий відмінок однини в усіх родах зберігає розвиток старих форм, що пережили фонетичні зміни *о, е* в *і*: *на тім, цім; на тій, цій; на нім, ній* (порів. *томь, тои, сємь, сеи...*).

Друга форма чоловічого й середнього роду на тому, цьому перенесена сюди з давального відмінку.

е) Називний відмінок множини для всіх вказівних займенників має спільне закінчення *-і* (*ті, ці*), для особового займенника *-и* (*єони*). Ці закінчення, в наслідок втрати родових форм, заступають старі родові закінчення.

1) Закінчення *-і* виникло із *ъ*, яке заступило старі родо-ві закінчення називного множини.

2) Особовий займенник *єони* цілком зберіг стару форму чоловічого роду (порів. *они*).

є) Родовий, давальний, орудний і місцевий відмінки множини зберігають старі форми цих відмінків з тими ж самими морфологічними змінами, що і в орудному однини: *тих, цих; тим, цим, ним* та ін.

Особові форми родового й давального *їх, їм* виникли пізніше за аналогією від *тих* форм, де було *ъ* (порів. *тьхъ, тьмъ*).

ж) Знахідний відмінок множини так само, як і називний множини, втратив старі родові форми, прийнявши для вказівних займенників спільне закінчення *-і* (*ті, ці*), яке виникло тим же шляхом, що й у називному множини.

На означення живих понять вживається форма родового: *бачу тих людей, цих друзів привітай*. В особових займенниках вживається тільки форма родового: *бачу їх, дивлюсь на них*.

з) Відмінкові закінчення питальних займенників *хто? що?* в своєму розвитку йшли тим же шляхом, що й *той, цей*, тобто *хто* відмінювалось за твердою групою, *що* - за м'якою, з тією тільки різницею, що займенник *що*, через диспаляталізацію (ствердіння) шиплячого, перейшов до твердої групи: *кого, чого; кому, чому; ким, чим* і т. д.

III. За вказаними вище зразками відмінювання відмінюються й інші займенники - одні за твердою групою, другі за м'якою.

а) На зразок питальних займенників *хто? що?* відмінюються утворені від них неозначені та заперечні складні займенники; причім, відмінюється тільки основна частина: *хтось, когось, комусь...*; *щось, чогось, чомусь...*; *хтонебудь, когонебудь, комунебудь...*; *декто, декого, декому...*; *дещо, дечого, дечому...*; *абихто, абикого, абикому...*; *абичо, абичого, абичому; нікто, нікого, нікому...*; *ніщо, нічого, нічому...*

б) За твердою групою відмінюються такі займенники:

1) Присвійні: *наш, нашого, нашому...*; *ваш, вашого, вашо-*
му...

2) Вказівні: *такий, такого, такому...*; *сам (самий), само-*
го, самому...

3) Питальні: *який? якого? якому?...*; *котрий? котрого? кот-*
рому?...

4) Означальні: всякий, всякого, всякому...; кожний, кожно-
го, кожному...

в) За м'якою групою відмінюються такі займенники:

1) Присвійні: мій, мого, моему...; твій, твого, твоєму...
свій, свого, своєму...

Присвійні форми його, її, їх в сполученні з іменниками не
відмінюються: його дочка, його дочці; її син, її синові;
їх діти, їх дітям...

2) Питальні: чий? чийого? чьому?...

3) Означальні: весь, всього, всьому...

4) Неозначені: чийсь, чийогось, чьомусь...

5) Заперечні: нічий, нічийого, нічьому...

г) При особових займенниках після прийменників завжди вжи-
вається приставне н, яке виникло в наслідок перерозподілу
старих прийменникових форм сьн, єьн, кьн в позиції перед го-
лосними: сьнимь, єьнемь, звідки потім сь нимь, єь немь. Потім
це явище поширювалось і на інші прийменникові сполучення: до
нього, до неї, за ним, коло них тощо.

§ 39. НАГОЛОС У ВІДМІНЮВАННІ ЗАЙМЕННИКІВ

В двоскладових формах займенників звичайно наголос падає
на другий склад: мене́, тебе́, себе́; мені́, тобі́, собі́; мою́,
твою́, свою́; мої́й, твої́й, свої́й; того́, цього́; тому́, цьому́ та
ін., але в орудному множини: на́ми, ва́ми, ці́ми та ін.

В трискладових формах займенників наголос падає на серед-
ній склад: мо́бі, тво́бі; мо́бму, тво́бму; ніко́го, нічо́го та ін.
Як виняток, в орудному множини наголос на кінці: усі́ма та
форми з наголосом на початку слова: на́шого, ва́шого; на́шої,
ва́шої, їхньо́ї та ін.

В займенниках я, ти, він, себе, весь, хто, що, той, цей
під впливом прийменників з, до, на, за, перед, у, коло, від
та ін. наголос з кінця переміщується на початок: мене́ - від
мене́, тебе́ - від тебе́, себе́ - коло себе́, його́ - за нього́, то-
го́ - до того́, чо́го - з чо́го, кому́ - в кому́, чому́ - на чо́му.

Неозначені займенники мають наголос на частках де, аби,
небудь, будь: де́хто, аби́хто, шоне́будь, щоби́дь та ін., але:
будь-хто́, будь-що́, будь з кі́м та ін.

§ 40. ДІЄВІДМІНЮВАННЯ

Система дієвідмінювання має своєрідний характер. Коли в іменних категоріях слів основну роль в відмінюванні відіграють відмінки, то в дієсловах цю роль беруть на себе особи і

час. Крім того, форми дієслів доводиться розрізняти ще й за способами дій - дійсним, наказовим та умовним. Кожний спосіб дій має свої форми: 1) річ може йти про дію, яка справді відбувається або відбуватиметься (дійсний спосіб, який складається з часових форм); 2) річ може йти про дію, яка ще не відбувається, але ми бажаємо й наказуємо, щоб її виконати (наказовий спосіб, який з часовими формами не зв'язаний); 3) нарешті, річ може йти про дію, яка ще не виконана, але могла б бути виконана лише при певній умові (умовний спосіб, який теж з часовими формами не зв'язаний).

В давній системі дієвідмінювання прийнято було класифікувати на групи або класи не за флексіями, а за основами теперішнього часу. Всі дієслова поділялись на п'ять клас: I. класа з основою на -е (несу, несеш), II. класа з основою на -не (сохну, сохнеш), III. класа з основою на с (знаю, знаєш), IV. класа з основою на -и (хвалю, хвалиш) і V. класа з основою на приголосний.

Виходячи з флексійної ознаки сучасної класифікації дієслів, всі дієслова можна поділити на три дієвідміни. Таким чином, стара класифікація спрощується в такий спосіб, що дієслова I, II, III. клас спливаються в одну групу під назвою I. дієвідміни, дієслова IV. класи становлять другу групу під назвою II. дієвідміни, дієслова V. класи утворюють тепер приголосну (архаїчну) чи III. дієвідміну.

А. До I. дієвідміни належать ті дієслова, які в закінченнях 2 і 3 особи однини та 1 і 2 особи множини мають звук -е(-є), а в 3 особі множини закінчуються на -уть(-ють): пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть; читаєш, читає, читаємо, читають. Сюди належать:

а) Всі безсуфіксні дієслова (крім бігти): бити, вити, мити, жити, лити, пасти, класти, гребти, нести, іти та ін.

б) Дієслова з суфіксами -а- (крім спати), -ну-, -ува- (-юва-): мазати, плакати, полоскати, брати, читати; стукнути, гукнути, стиснути, тріснути, бризнути; годувати, малювати, керувати, силувати, милувати та ін.

в) Дієслова з суфіксом -і-, який при дієвідмінюванні зберігається: біліти, воліти, марніти, хворіти, молодіти, синіти, чорніти та ін. З тих дієслів, де суфікс -і- в 1 особі однини зникає, належать тільки дієслова: муркотіти, хотіти.

г) Дієслова з суфіксом -о-: бороти, пороти, полоти та ін.

З'язки досліджування

1. Дійсний спосіб

Осо- би	Тепер. час і докон. майб.		Минулий час		Майбутній час недоконаний	
	несу	знаю	ніс, несла, знав, зна- несло ла, знало	ла, знало	буду нести (нестиму)	буду знати (знатиму)
2.	несеш	знаєш	"	"	будеш нести (нестимеш)	будеш знати (знатимеш)
3.	несе	знає	"	"	буде нести (нестиме)	буде знати (знатиме)
1.	несемо	знаємо	несли	знали	будемо нести (нестимемо)	будемо знати (знатимемо)
2.	несете	знаєте	"	"	будете нести (нестимете)	будете знати (знатимете)
3.	несуть	знають	"	"	будуть нести (нестимуть)	будуть знати (знатимуть)

2. Наказовий спосіб

Осо- би	-и	-й	—	—
1.	—	—	—	—
2.	неси	знай	сядь	клич
3.	нехай несе	нехай знає	нехай сяде	нехай кличе
1.	несімо	знаймо	сядьмо	кличмо
2.	несіть	знайте	сядьте	кличте
3.	нехай несуть	нехай знають	нехай сядуть	нехай кличуть

3. Умовний спосіб

Осо- би	Чол. рід	Жін. рід	Сер. рід
1.	читав би	читала б	читало б
2.	"	"	"
3.	"	"	"

Множина (для всіх родів):

1. читали б

2. "

3. "

В. До II. дієвідміни належать ті дієслова, які в закінченнях 2 і 3 особи однини та 1 і 2 особи множини мають звук -и(-і), а в 3 особі множини закінчуються на -ать(-ять): сидіти, сидиш, сидить, сидимо, сидите, сидять. Сюди належать:

а) Дієслова з суфіксом -и-: ходити, робити, платити, годити, носити, говорити, молотити, учити, молити та ін.

б) Дієслова з суфіксом -і-, якщо він при дієвідмінюванні зникає: сидіти, висіти, веліти, гуркотіти, таїти, доїти, мусити, терпіти, шелестіти, вертіти, свербіти та ін.

в) Дієслова з суфіксом -а- після х, ч, щ, й, якщо він при дієвідмінюванні зникає: лежати, кричати, бряжчати, верещати, дріжжати, стояти, боятися та ін. (Але: одужати, одужаю, одужаєш, де а при дієвідмінюванні зберігається).

г) Дієслова: біти, спати, хтіти (хтять).

Зразки дієвідмінювання

1. Дійсний спосіб

		Особи Тепер. час і майбутн. докон.		Минулий час	Майбутній час недок
Однина	1.	хвалю	стою	хвалив, хвалила, -ло	буду хвалити (хвалитиму)
	2.	хвалиш	стоїш	"	будеш хвалити (хвалитимеш)
	3.	хвалить	стоїть	"	буде хвалити (хвалитиме)
Множина	1.	хвалимо	стоїмо	хвалили	будемо хвалити (хвалитимемо)
	2.	хвалите	стоїте	"	будете хвалити. (хвалитимете)
	3.	хвалять	стоять	"	будуть хвалити (хвалитимуть)

2. Наказовий спосіб

		Особа	-и	-я	—
Одн.	1.		—	—	—
	2.		хвали	стій	вір
	3.		нехай хвалить	нехай стоїть	нехай вірить
Множ.	1.		хвалимо	стіймо	вірмо
	2.		хвалить	стійте	вірте
	3.		нехай хвалять	нехай стоять	нехай вірять

3. Умовний спосіб

		Особа	Чол. рід	Жін. рід	Сер. рід
Одн.	1.		хвалив би	хвалила б	хвалило б
	2.		"	"	"
	3.		"	"	"
		Множ.	для всіх рідів	1.	хвалили б
				2.	"
				3.	"

В. До III. дієвідміни належать тільки чотири дієслова: *бути, істи, дати, оповісти*. Вони відмінюються так:

Зразки дієвідмінювання

1. Дійсний спосіб

		Осо- би	Тепер. час і майбут. докон.	Минулий час				Майбутній час недокований
О д н и н а	1.	є	їм дам оповім	був, була, було, їв, їла, їло, дав, дала, дало, оповів, оповіла, -ло				буду буду істи (істиму)
	2.	є (єси)	їси даси оповіси	" "	" "	" "	" "	будеш будеш істи (істимеш)
	3.	є (єсть)	їсть дасть оповість	" "	" "	" "	" "	буде буде істи (істиме)
М н о ж н и н а	1.	є	їмо дамо оповімо	були, їли, дали, оповіли				будемо будемо істи (істимемо)
	2.	є	їсте дасте оповісте	" "	" "	" "	" "	будете будете істи (істимете)
	3.	є (суть)	їдять, дадуть оповідять	" "	" "	" "	" "	будуть будуть істи (істимуть)

2. Наказовий спосіб

		Осо- би	-ї	—		
М н о ж н и н а	1.	—	—	—	—	—
	2.	дай	будь	їж	оповіж	
	3.	нехай дасть	нехай буде	нехай їсть	нехай оповість	
М н о ж н и н а	1.	даймо	будьмо	їжмо	оповіжте	
	2.	дайте	будьте	їжте	оповіжмо	
	3.	нехай дадуть	нехай будуть	нехай їдять	нехай оповідять	

Система дієвідмінювання в сучасній українській мові в основному зберігає в собі давню систему дієвідмінювання. Правда, тепер зовсім втрачена двоїна, яка колись існувала як окреме число, але це не відбилось на загальній системі дієвідмінювання, крім тих окремих змін в особових формах, які

й відбулися в наслідок фонетичного й морфологічного процесів.

1. В формах дійсного способу відбулись такі зміни:

а) Перша особа однини (*несу, знаю*) зберігає свою форму від найдавніших часів без жадних змін, хібащо тільки в III дієвідміні вийшла з ужитку стара форма *есь*, залишивши сліди в формі *є*. Про фонетичні зміни (*ходити, - ходжу, возити - возжу, любити - люблю*) див. § 20.

б) Друга особа однини, цілком зберігши старі флексії, втратила тільки в I і II. дієвідмінах кінцеве *-и* (порів. *несеш, хвалиши*), яке, спочатку зредукувавшись, залишило сліди м'якості, а потім зовсім зникло через ствердіння шиплячих: *несеш, хвалиш*.

В цім випадку тільки III. дієвідміна майже цілком зберегла стару форму, крім дієслова *бути*, яке існує тепер переважно в відрубній формі *є*. Правда, в поезії і взагалі за вимогами врочистого стилю, напр., в церковних текстах, перекладених на українську мову, можливе збереження й старої форми *еси*: *Бо Ти еси Бог наш...* В деяких західньо-українських говірках позначився вплив інших дієвідмін на формах: *ісиш, дасиш, оповісиш*.

в) Третя особа однини в своїх формах пережила деякі зміни, а саме:

1) В дієсловах I. дієвідміні втрачене кінцеве *-ть*: *несе, знає* (зам. *несеть, знаєть*); воно збереглося тільки в зворотних формах дієслів під прикриттям займенника *ся*: *одягається*. Цікаво відзначити, що в деяких південно-українських говірках (полтавських, харківських) через вплив II. дієвідміні існують форми: *ідеть, будеть, несеть*. Навпаки, в західньо-українських говірках існують форми: *ходе, робе, носе*. Знову ж таки в харківській, полтавській і київській говірках існують відрубні форми: *руба, збура, зна, літа*. Порів. у Шевченка: *І сама не зна*.

2) В дієсловах III. дієвідміні залишились без змін всі форми, крім дієслова *бути*, яке збереглося у відрубній формі *є* (зам. *єсть*). Хоч можлива й повна форма в поетичній і стилевій мові. Напр., у Шевченка: *Єсть на світі доля, а хто її не знає? Єсть на світі воля, а хто її має? Єсть люди на світі* (Катерина).

г) Перша особа множини зберігає давню форму на *-мо* (*несемо, знаємо, дамо*), яка зустрічається ще в старослов'янських пам'ятках (порів. *єсмо, знаємо*).

г) Друга особа множини так само зберігає здавна форму на *-те* (*несете, знаєте, дасте*). Тільки дієслово III. дієвідміні *бути* втратило стару форму (порів. *єсте*) і зберігає відрубну форму *є* (*ви є тут*).

д) Третя особа множини здавна зберігає м'яке закінчення *-ть* (*несуть, знають, хвалять, дадуть*). Хоч у деяких західньо-українських говірках поширена тверда вимова: *несут, ведут*.

Дієслово *бути* збереглося у відрубній формі *є* (*вони є тут*). Зрідка вживається стара форма *суть*, але тільки в поезії і в перекладній церковній мові.

Українська літературна мова чітко розмежовує в 3 особі множини закінчення з голосною *-у(-ю)* для першої і *-а(-я)* для другої дієвідміни (*пишуть, ходять*). Проте, в говорах бувають змішування форм. Напр., в харківських і полтавських говірках поряд з *ходять, носять* в розмові існують також форми *ходють, носють*; а на Чернігівщині – навіть: *ходеть, носеть*.

2. В формах наказового способу відбулись такі зміни:

а) Втрата або редукція форманта *и*, коли він був не під наголосом, є основною зміною в розвитку форм наказового способу. Ця зміна сталася в таких умовах:

1) Після приголосних наголошене *и* збереглося (*бефи, неси, ходи*), а ненаголошене – зникло, залишивши по собі сліди м'якості попередньої приголосної (крім шиплячих, губних і *р*): *сядь, стань, вір, клич* (порів. *сяди, стани, вѣри*), *сядьте, станьте, вірте, кличте* (порів. *сядите, станите, вѣрите*).

2) Після голосних звук *и* редукувався (скоротився) в *й*: *знай, читай* (порів. *знаи, читай*), *знайте, читайте* (порів. *знаите, читайте*).

3) Зміні закінчень наказового способу може сприяти наголос, який через префіксацію дієслів переміщується. Порів.: *носити – носі, носім, носіть*, але: *принось, приносьмо, приносьте*; *лежати – лежі, лежімо, лежіть*, але: *полѣж, полѣжмо, полѣжете* та ін.

б) Друга важлива особливість в розвитку форм наказового способу – це поява *і* в 1 і 2 особі множини (*несім, несіть*). Це *і* відповідає давнім формам тільки дієслів I і II. класу (порів. *несѣмъ, сохнѣмъ; нестѣте, сохнѣте*), де з давнього *ѣ* фонетично розвинулось *і*.

Той факт, що форма з *і* поширилась тепер і на дієслова III і IV. класу, пояснюється впливом I і II. класу, в наслідок чого маємо тепер форми: *хвалім, хваліть* (порів. *хвалимъ, хвалите*). Таким чином, через аналогію дієслова I і II дієвідміни здавна виробили собі спільні форми 1 і 2 особи множини: *пишім, пишіть; робім, робіть*. Ці форми треба конче відрізнити від трохи подібних форм 3 особи однини та 1 і 2 особи множини дієслів дійсного способу, надто дієслів II. дієвідміни. Порів. *робімо* (наказ. сп.) і *рѣбимо* (дійсн. сп.), *робіть* (наказ. сп.) і *рѣбють* (дійсн. сп.). Одночасно треба звертати увагу на наголос: звук *і* в формах наказового способу завжди буває під

наголосом, тоді як *и* в формах дійсного способу – не під наголосом.

в) В формах 2 особи множини наказового способу відбулись ще й інші зміни, а саме: всі дієслова з наголошенням *і* втратили давнє кінцеве *-є*, яке залишило по собі сліди м'якості попередньої приголосної: *робіть, пишуть, несуть* та ін.

Тільки в поетичній мові, за вимогами ритму або рими, зберігаються іноді старі форми наказового способу: *робіте, ходіте*. Порів. у поетів: *І вражою, злою кров'ю волю окропите* (Т. Шевченко). *Поможіте, запорожці, збити ворогів* (С. Руданський).

г) Давня система дієвідмінювання наказового способу не мала окремих форм в 3 особі однини і множини. Цю функцію виконували відповідні форми дійсного способу з часткою *да*, що потім в українській мові була замінена формами: *нехай, хай, щоб*. Напр.: *Хто воли це не відцуравсь, нехай їде до бою* (Л. Українка). Цю функцію виконує й форма 1 особи однини дійсного способу: *Нехай же я своє горе забуду* (Нар. пісня).

г) Щодо дієслів III. дієвідміни, то вони зберегли досить змінні форми наказового способу: *будь, будьмо, будьте; їж, їймо, їжте; дай, даймо, дайте; оповіж, оповіймо, оповіжте*.

1) Форма *будь* становить розвиток давньої форми *будь*.

2) Форми *їж, оповіж* з однини були перенесені й у множину: *їймо, їжте* (порів. *підимь, підите*).

3) Форма *дай* виникла з *дажь* через стадію *даи же* (порів. Єв. 1355: *даи же ми воды пити*). Звідси у відповідний спосіб утворилась форма множини: *даймо, дайте*.

З. В формах умовного способу теж відбулися зміни. Давня система складалась з дієприкметника минулого часу на *-ль* та з особових форм аориста *быхъ*. Сучасна українська літературна мова не зберегла старої системи дієвідмінювання умовного способу, зберігши тільки родову форму дієприкметника (з перетворенням у чоловічому роді *ль* на *є*), яка тепер набула значення дієслова минулого часу, і форму 2 і 3 особи однини аориста *би*, яка тепер стала звичайною часткою, що вказує на умовність дії: *писав би, писала б, писало б, писали б*.

В деяких західньо-українських говірках існують залишки аориста, напр., в Гуцулів: *Ой пішла бих по сестриці. Купив бим і черевички*.

§ 41. ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ

Дієслівні форми творяться від двох основ дієслова: основи інфінітива й основи теперішнього часу. Основу інфінітива можна виділити, відкинувши закінчення *-ти* (*нес-ти, бачи-ти*).

Основу теперішнього часу можна виділити, відкинувши закінчення 3 особи множини -уть або -ать (нес-уть, бер-уть, ба-ч-ать, слуш-ать).

Якщо порівняти ці дві основи - інфінітива і теперішнього часу, то буде видно, що в одних дієсловах основи спадаються, тобто основа інфінітива дорівнює основі теперішнього часу, в інших випадках основи розходяться, тобто основа інфінітива більша за основу теперішнього часу.

Таким чином, виходячи з цього, всі дієслова можна поділити на дві групи: дієслова з однаковими основами (везти - везу, нести - несу, рвати - рву, пассти - пасуть) і дієслова з різними основами (кричати - кричу, писати - пишу, ходити - ходжу, возити - вожу).

В окремих випадках основа теперішнього часу більша за основу інфінітива: стати - стану, стріти - стріну, діти - діну, спочити - спочину, жити - живу.

1. Інфінітив. Закінчення інфінітива -ти здавна існує в українській мові. Це основна старослов'янська інфінітивна форма, яка перейшла і в українську письменність. Але ще в XI століття в зв'язку з ненаголошеністю почала розвиватися скорочена (зредукована) форма -ть, яка й тепер поширена по деяких східних і північних говорах (зробить, написать, сказать, одягаться). Знає її також і римована літературна мова (Шевченко, Франко, Олесь та ін.), яка використовує цю форму як за вимогами ритму, так і за вимогами рими. Напр.: Сонця правди доживать (Т. Шевченко). Ходімо гріться (Там же). Силу ружкам дай, щоб пуга ламати... Дай працювать, працювать, працювати (І. Франко). Буду сльози свої розливать, буду в тиші пісні з них складать (О. Олесь).

Проте, форми на -ти завжди переважали, і тепер вони є основними в українській літературній мові, незалежно від наголосу. Тому в розмовній і писаній літературній мові завжди треба вживати повних форм: читати, писати, одягатись, сидіти і т. д., а не: читать, писать, одягаться.

Особливу увагу треба звернути на творення інфінітивів з основою на и, к, х. Тут до основи додається, як і завжди, закінчення -ти: пекти, могти, сікти, а не: мочи, печи, січи, як говорять в деяких західньо-українських місцевостях.

2. Минулий час дієслів походить з давньої складеної форми минулого часу (перфекта), що складалася з невідмінюваної форми дієприкметника минулого часу на -ль і відмінюваної форми помічного дієслова бути: есмь читалъ, еси читалъ, есмо читали, суть читали та ін.

В сучасній українській літературній мові збереглась тільки форма дієприкметника, що набув значення дієслова минулого часу з збереженням форми роду і числа: читав, читала, чита-

ло, читали. Про те, що дієслова минулого часу виникли з дієприкметників минулого часу, свідчать родові форми (*читала, читало*), які й тепер збереглися в жіночому й середньому роді. Родовою ознакою чоловічого роду був суфікс *-ль*, що після голосного перетворився потім на *-єь*, а після приголосного відпаав: *сіє, ніс* (порів. *спль, несль*).

Перетворення складених форм минулого часу в прості - дуже давнє явище. Ще в написі на Тьмутороканському камені 1068 року читаємо: *Гльбъ князь мърль море по леду*.

Сучасна українська літературна мова в окремих випадках зберігає й старі форми минулого часу, як стилістичні архаїзми, які вживаються, щоб надати мові більшої урочистости. Наприклад, у Шевченка:

*Слава тобі, Шафаріку,
Во віки і віки,
Що звів еси в одно море
Слов'янській ріки.*

Ці стилістичні архаїзми зустрічаємо навіть у прозовій мові письменників: *Ти вже до старости доходиш, так позабував еси, що ти є молод чоловік* (Квітка-Основ'яненко). *А от тепер таке в нас завелось, якого зроду ви есте не чули* (М. Старицький).

Ці архаїзми збереглися і в деяких західно-українських говірках у трохи зміненій формі: *казавем, казавесь, казавесьми, казалисьмо, казалисьте*. Напр., в народній пісні: *Та напилася-мсь, ледве стою, Та пішла би-м додому, та ся бою*.

3. Давноминулий час, що колись творився з дієприкметника минулого часу на *-ль* і помічного дієслова *бути* в формі аориста або імперфекта (*сталь бьахь, читаль бьахь*), тепер уже, через втрату старих форм минулого часу, твориться з форми минулого часу дієслова і помічного дієслова в формі минулого часу (*читав був*). Отже, давноминулий час існує тепер в такій системі дієвідмінювання: Я читав був, вона читала була, воно читало було; ми (ви, вони) читали були.

Давноминулий час твориться ще й іншим способом, коли помічне дієслово *бути*, втрапивши родові форми, вживається в закам'янілій прислівниковій формі *було, бувало*. Напр.: *Було колись в Україні ревіли гармати, було колись запорожці емили панувати* (Т. Шевченко). *Хвиля кинулась було підірвати спідні плити* (І. Франко).

4. Майбутній час в сучасній українській мові має значення доконаного й недоконаного виду. Форма майбутнього доконаного утворилась з колишньої доконаної форми теперішнього часу (порів. дамь, съведу, поведу). Через те й тепер форма майбутнього доконаного цілком спадається з формою теперішнього часу й розглядається в одній системі дієвідмінювання.

Майбутній час недоконаний існує тепер в двох формах: в складеній і складній.

а) Майбутній час складений творився колись з дієслів у формі інфінітива і помічних дієслів: *буду, имать, начьну; хочу* (порів. *имуть имѣти, дружина смѣятися почнуть, сде мы хочемъ стояти*).

Але форми з *буду* завжди переважали, і тепер вони стали основними формами літературної мови. Напр.: *А я таки мережатъ буду тихенько листи* (Т. Шевченко). *Я буду вічно жити* (Л. Українка). Форми з іншими помічними дієсловами, як *перезитки*, зберігаються переважно в говорах. Напр., в народній мові ще можна почути: *Не піду, бо почнуть з мене сміятися. Стануть мене ганьбити. Стануть люди говорити*.

Майбутній складений існує тепер в такій системі дієвідмінювання:

Особи	О д н и н а		М н о ж и н а	
1.	буду	читати	будемо	читати
2.	будеш	читати	будете	читати
3.	буде	читати	будуть	читати

б) Майбутній час складний утворився з колишнього майбутнього складеного, який існував приблизно до XVI ст. і складався з форм інфінітива й помічного дієслова *имать, имаша* (порів. *изъндасти матъ XII ст.*).

Пізніше ці форми спалися в одну форму так, що до інфінітива приєднався тільки корінь *им-* з особовими закінченнями теперішнього часу (*читати-им-у*), звідки пізніше два *и* стягнулись в одно (*читати-м-у*). Таким чином, майбутній складний недоконаний твориться тепер з таких складових елементів: 1) з дієслова в формі інфінітива, 2) з кореня помічного дієслова *м-ати* і 3) з особових закінчень дієслів I. дієвідміни теперішнього часу. Звідси й будується система дієвідмінювання:

Особи	О д н и н а	М н о ж и н а
1.	читати-м-у	читати-м-емо
2.	читати-м-еш	читати-м-ете
3.	читати-м-е	читати-м-уть

В зворотних формах дієслів скорочений займенник *ся* приєднується до закінчень: *одягатимусь, одягатимешся, одягатиметься, одягатимемось, одягатиметесь, одягатимуться*.

В західньо-українському діалекті (Галичина, Західне Поділля, Буковина, Покуття) існують ще й інші форми майбутнього часу, як пережитки давніх форм, що склалися з минулого часу і помічного дієслова *буду*: *буду гуляв, буду збирав, будеш іє та ін.*

5. Дієприкметники і дієприслівники - це особливі дієслівні форми, які належали колись до однієї групи слів - дієприкметників, що, утворившись від дієслівних основ інфінітива й теперішнього часу з допомогою суфіксів іменної відміни, згодом через різні впливи частково перетворились в незмінну форму - дієприслівників, частково, прийнявши членну (повну) форму прикметників, перетворились в дієприкметники.

А Дієприкметники за характером спрямування дії поділяються на дві групи: 1) активні, що показують ознаку предмета, який сам діє, і 2) пасивні, що показують ознаку предмета, на який діє інший предмет. З огляду на час дії, кожна група дієприкметників має ще свої часові форми - теперішнього й минулого часу.

В давній українській мові існували всі форми дієприкметників: 1) активні теперішнього часу на *-чий* (*сидячий, пишу-чий*), 2) активні минулого часу на *-чий* (*создавший*), 3) пасивні теперішнього часу на *-мый* (*вдомый*), 4) пасивні минулого часу на *-ний* (*читаний, мовлено сер. рід*).

Крім того, існував ще один тип активних дієприкметників минулого часу на *-ль* (*несль, умерль*), які служили для творення складених форм дієслів минулого часу і з яких потім розвинулись сучасні форми дієслів минулого часу (див. творення минулого часу), а також прикметники на *-лий*: *пожовклий, погаслий, змарнілий, етихий* та ін. Напр.: *Скільки виточила сліз із старих погаслих очей* (Г. Барвінок). *Подивиться на двері позачинювані, на етихий двір, постоїть та й додому вертається* (М. Вовчок).

В сучасній українській мові збереглися такі форми дієприкметників:

а) Активні дієприкметники теперішнього часу на *-чий* (*сидячий, виконуючий*), але тільки винятково переважно в давніх письменників, як напр.: *Останні слова Захара... приглушили в ушах слухачої громади шум водопаду* (І. Франко). *Голосок у неї, наче струмочок, прудко біжачий* (М. Вовчок). Сучасна літературна мова допускає їх переважно в наукових творах, наприклад: *існуючі суперечності, працююча людина, обов'язуючі закони, воюючі держави*. /А так взагалі дієприкметники заступасмо цілими реченнями: *людина, що працює; закони, що зобов'язують*. Або можна ще користуватися прикметниками: *благаль-*

ний (а не: *благодарний*), пояснювальний (а не: *пояснюючий*), рішальний (а не: *рішачий*), переконливий (а не: *переконуючий*).

б) Пасивні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами -уваний, -юваний (*переписуваний*, *вироблюваний*). Дієприкметники пасивні на -ний в сучасній українській мові збереглися лише в значенні прикметників: *відомий*, *знаючий*, *свідомий* тощо.

в) Пасивні дієприкметники минулого часу на -ний, -тий зберігаються повністю і навіть з пояснючими словами. Напр.: *Задармо краї твої ввесь політич кров'ю* (І. Франко). *Злазив на гору, руду, опалену, криту сухим бадиллям* (М. Коцюбинський). *Сиритою стоїть над шляхом хата з побитим вікном* (П. Мирний). *Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох* (І. Франко). *Непорушно стоять дерева, загорнуті в сутінь, рясно вкриті краплистою росою* (М. Коцюбинський). *Посередині стіл, зеленим сукном засланий* (О. Стороженко). *Курява, збита чередою, знов лягла на землю* (М. Коцюбинський).

Х На зразок цих форм дієприкметників процес їх творення в міру потреби триває й далі, а саме:

1) Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основ дієслів теперішнього часу з допомогою суфіксів -уч-, -юч-, -ац-, -яч-. Ці суфікси разом з тим є ознакою того, до якої дієвідміни належить дієприкметник: *працю-ють* - *працю-юч-ий* і *мисл-ять* - *мисл-яч-ий*.

2) Пасивні дієприкметники теперішнього часу творяться від основ інфінітива (які мають уже суфікси -ува-, -юва-) з допомогою суфікса -н-: *виконува-ти* - *виконува-н-ий*, *виголошува-ти* - *виголошува-н-ий*.

Своїм часовим значенням ці дієприкметники близько підходять до давніх форм з суфіксом -емий (-емь): *читаемий*, *позываемий* (*емь*). Сучасна українська мова має обмежену кількість цього типу дієприкметників, бо не всі інфінітиви мають суфікси -ува-, -юва-, а тільки ті, де ці суфікси є доконечною передумовою творення недоконаного виду (порів. *виконати* і *виконувати*, *виплатити* - *виплачувати* і т. д.).

3) Пасивні дієприкметники минулого часу творяться від основ інфінітива перехідних дієслів з допомогою суфіксів -н-, -ен- (-ен-), -т-, а саме:

аа) З суфіксом -н- творяться дієприкметники від основ інфінітива, що кінчаються на -а (-я): *чита-ти* - *чита-н-ий*, *сія-ти* - *сія-н-ий*, *ора-ти* - *ора-н-ий* та ін.

бб) З суфіксом -ен- (-ен-) творяться дієприкметники від основ інфінітива, що кінчаються на приголосну, -и (-ї), -ну: *кин-ти* - *кин-ен-ий*, *озброї-ти* - *озбро-ен-ий*, *принес-ти* - *принес-ен-ий* та ін.

Хоч дієслова з суфіксом -ну- в творенні дієприкметників

можуть допускати вагання між формами з суфіксами -ений і -тий: замкнути - замкнений і замкнутий, загорнути - загорнений і загорнутий та ін.

Треба конче зважати на ті фонетичні процеси (зміна приголосних), які відбуваються в творенні дієприкметників, якщо основа кінчається на приголосні д, дз, т, г, к, ст, з, с, я кі перед суфіксом -ен- міняються: д - дж, дз - ждз, т - ч, г - ж, к - ч, ст - щ, з - ж, с - ш, б - бл, п - пл: садити - садж-ен-ий, іздити - іждж-ен-ий, засвітити засвіч-ен-ий, робити - робл-ен-ий, мостити - мощ-ен-ий та ін.

вв) З суфіксом -т- творяться дієприкметники від односкладових основ інфінітива, що кінчаються на голосну або р: бити - би-т-ий, ірїти - ірї-т-ий, жати - жа-т-ий, терти - тер-т-ий та ін.

Хоч послідовність творення таких дієприкметників не завжди витримується. Трапляються такі односкладові дієслова, від яких творяться дієприкметники з суфіксом -н-: дати - да-н-ий, знати - зна-н-ий та ін.

гг) Дієприкметники з суфіксами -ен-, -ан- іноді можуть спадатися формою з прикметниками, і тоді конче треба зважати на наголос: в дієприкметниках наголос відтягається наперед, в прикметниках - падає на голосівку суфікса: печений - пече́ний, варений - ва́рений, коханий - кох́аний, товчений - товче́ний, хвалений - хва́лений, үчений - уче́ний та ін.

Деякі дієприкметники не тільки наголосом, але й формою відрізняються від прикметників: прикметниковий суфікс складається з двох н (-анн-, -енн-): нескáзаний - нескáзанный, неэдїйснений - неэдїйсненнїй, незчїслений - незчїсленнїй та ін.

В. Дієприслівники розвинулись з колишніх активних коротких дієприкметників, а саме:

а) Дієприслівники теперішнього часу на -чи (пишучи, сидячи) розвинулись з форми називного однини жіночого роду і називного множини (порів. ведучи).

б) Дієприслівники минулого часу на -ши (ставши, лігши) розвинулись з форм називного однини жіночого роду і називного множини (порів. ведьши).

Перехід із змінного стану (дієприкметники) в незмінний стан (дієприслівники) пояснюється втратою старої системи відмінювання дієприкметників. Втративши ознаки відмінків, числа і роду, зберігши тільки ознаки часу, дієприкметники цим самим змінили свої синтаксичні функції: замість означення, вони стали виконувати функцію обставин. А зміна функції потягла й зміну категоріяльного значення: із категорії дієприкметників вони перейшли в категорію дієприслівників (порів.

ше в Руській Правді 1282 р.: *еже даъ му господарь плуъ то погубиши ему платити*).

Сучасна українська мова прийняла тільки дві дієприслівникові форми: *-чи* (тепер. часу), *-ши* (минул. часу). Але в народній мові, надто в приказках, зберігається й стара форма дієприкметника на *-а(-я)*, як форма колишнього називного однини чоловічого роду (порів. *веда, зная*): *хліб та одежа їв би козак лежа, яко мога та ін.* Цієї форми вживають письменники й поети. Напр.: *Ярина дає зброю, на порозі стоя* (Т. Шевченко). *Так ворожка наробила, що, бац, ходя опівночі, спала* (Там же). *Як мога найшвидче утікай* (І. Котляревський).

За тими ж формами (тепер. і минул. часу), які збереглися тепер в українській мові, дієприслівники й далі творяться від різних дієслів, а саме:

1) Дієприслівники теперішнього часу творяться від основ теперішнього часу з допомогою суфікса *-чи*. Практично вони творяться від 3 особи множини теперішнього часу, відкидаючи кінцівку *-ть* й приймаючи суфікс *-чи*: *пишу-чи, сидя-чи*.

2) Дієприслівники минулого часу творяться від основ інфінітива з допомогою суфікса *-ши* (після голосної *-еши*). Але практично зручніше творити дієприслівники від форм дієслів минулого часу з доданням суфікса *-ши*: *ліг-ши, біг-ши, читав-ши, доміг-шись, одягнув-шись* та ін.

§ 42. НАГОЛОС У ДІЄВІДМІНЮВАННІ

У дієвідмінюванні значно впливають на зміну наголосу дієслівні форми.

а) Якщо в формах дійсного способу однини наголос падає на закінчення, то в 1 і 2 особі множини він падає на останній склад: *беру́, береш́... - беремо́, берете́; веду́, ведеш́... - ведемо́, ведете́; леж́у, лежи́ш... - лежимо́, лежите́; сиджу́, сиди́ш, сидимо́, сидите́; лет́ю, лети́ш... - летимо́, летите́* та ін.

б) В дієсловах II. дієвідміни з наголошеним суфіксом *-ити* в 1 особі однини наголос падає на закінчення, а в усіх інших формах однини і множини він переміщується на один склад ближче до початку: *варі́ти, варю́... - вари́ш, варя́ть; годі́ти, годжу́... - годи́ш, годя́ть; проси́ти, прощу́... - проси́ш, прося́ть; іовори́ти, іовору́... - іовори́ш, іоворя́ть* та ін.

в) В дієсловах II. дієвідміни з ненаголошеним суфіксом *-ити* наголос в усіх формах лишається незмінний: *ві́проси́ти, ві́прошу... - ві́проси́ш, ві́прося́ть; за́здри́ти, за́здрю... - за́здри́ш, за́здря́ть; ско́бчи́ти, ско́бчу... - ско́бчи́ш, ско́бчатъ* та ін.

г) В групі префіксованих дієслів помітна тенденція в фор-

мах дійсного способу (крім 1 особи однини) перетягати наголос на префікс: *розіре́ти, розіре́у...* - *розі́рее, розі́рвемо, розі́рвете, розі́рвуть*; *обі́рти, обі́ру...* - *обі́ре, обі́ремо, обі́рете, обі́руть*; *подо́жати, подо́жу...* - *подо́жде, подо́жете, подо́ждуть* та ін.

Але це тільки тенденція деяких дієслів, а не послідовна зміна наголосу геть усіх дієслів такого типу. Штучним, наприклад, видається таке звучання: *засну́ти, засну́ - засне́ш, засне́*. Природніше сказати: *засне́ш, засне́*.

г) В дієсловах минулого часу з випадним голосним у корені в жіночому роді однини і множини наголос падає на другий від кінця склад: *бра́ла - бра́ли, жда́ла - жда́ли, зна́ла - зна́ли, до́бала - до́бали, ре́вла - ре́вли, пра́ла - пра́ли* та ін.

Але в інших дієсловах минулого часу наголос падає на кінцевий склад: *була́ - були́, жила́ - жили́, да́ла - дали́, пила́ - пили́, взяла́ - взяли́* та ін.

д) Дієслова І. дієвідміни з наголошеним суфіксом *-ати(-я-ти)* в третій особі однини закінчуються на *-ає(-яє)* з тим самим наголосом: *вия́сняти - вия́сняє, закру́гляти - закру́гляє, ви́кривляти - ви́кривляє* та ін. Дієслова І. дієвідміни з ненаголошеним суфіксом *-увати(-ювати)* в третій особі однини закінчуються на *-ує(-ює)* з тим же наголосом: *ви́рішувати - ви́рішує, очі́кувати - очі́кує, не́хтувати - не́хтує* та ін. Отже, не треба змішувати цих форм і не плутати наголосових форм: *ріша́ти - ріша́є, але: ви́рішувати - ви́рішує; чека́ти - чека́є, але: ви́чікувати - ви́чікує* і т. д. Так само: *ви́дда́є (а не: ви́дда́ює), при́значає (а не: при́значаює), очи́щає (а не: очи́щує)* та ін.

е) В непрефіксованих дієприкметниках наголос переміщується на попередній склад в порівнянні з дієсловами: *писа́ти - пи́саний, гуля́ти - гу́ляний, чита́ти - чи́таний, ора́ти - ора́ний, ко́пати - ко́лотий, носі́ти - но́шений* та ін.

є) Коли дієприкметник перетворюється в прикметник, то наголос переміщується на наступний склад: *незрі́яний - незрі́вняний* (прикметник), *незлі́чений - незлі́ченний, непро́щений - непро́щєний, нескáзаний - нескáзаний, нечи́слений - нечи́слєний, числє́ний - числє́нний* та ін. Також: *тов́чений - тов́чений, ва́рєний - ва́рєний, пе́чений - пе́чений, у́чений - у́чений* та ін.

ж) Якщо попередній складом перед наголосом у дієслові є приросток, то в дієприкметнику наголос переміщується на приросток: *забра́ти - заб́рааний, навчи́ти - нав́чений, обі́знати - обі́заний, обі́йти - обі́дєний, нап'я́ти - нап'я́тий, прода́ти - про́даний, передáти - пере́даний, дода́ти - до́даний, проі́грати - про́іганий, прості́ти - про́щений* та ін. Але: *набу́ти - набу́тий, наби́ти - наби́тий, умі́ти - умі́тий* та ін.

з) Треба розрізняти дієприкметниковий суфікс *-ований* з наголосом на першому складі й дієслівний суфікс *-увати* з наголосом на другому складі (цей останній зберігається і в іменниках): *готувати, готування - готований, готувати, готування - готований, малювати, малювання - мальований* та ін.

2. 1. 67

СИНТАКСА

ВСТУПНІ ВІДОМОСТІ

§ 43. ПОНЯТТЯ ПРО СИНТАКСУ

Синтакса – частина граматики, що вивчає граматичну будову й форми речень і словосполучень, їх значення та умови вживання. Словосполучення – це граматичне об'єднання слів у реченні. Отже, у синтаксі головну увагу звертається на два поняття: речення як вислів закінченої думки і словосполучення. У синтаксі вивчаються лише такі словосполучення, які виникають через поєднання слів у процесі мовлення. Лексикальні словосполучення вивчаються в окремій науці – лексикології.

Синтакса вивчає речення, розкриває закони його побудови, закони зв'язку слів у реченні; виявляє змістову обумовленість, значення окремо кожної форми зв'язку, як виявлення якоїсь закінченої думки.

В завдання синтакси, крім того, входить вивчення інтонації (підвищення та зниження голосу), що з її допомогою вимовляється речення, а також відповідне встановлення розділових знаків. Звідси практичне значення синтакси: вирішувати питання пунктуації.

§ 44. ПОНЯТТЯ ПРО РЕЧЕННЯ І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Наші думки ми виявляємо мовою або висловлюванням. Виявлення кожної закінченої думки є одиницею мови. Кожна закінчена думка звичайно передається групою слів або окремим словом. Напр.: *По схилах гір течуть струмки. Наближається вечір. Темніє.* В цьому уривкові, що малює загальну картину природи, є три окремі думки. Перші дві виявлені кількома словами, третя – одним словом. Звідси – визначення речення: група слів або одно слово, що виявляє закінчену думку, зветься одиницею мови або реченням.

Основною ознакою речення вважають предикативність. Предикативністю зветься ствердження або заперечення мовцем наявності зв'язку ознаки й предмета. Предикативність властива всім типам речення, навіть структурно неоформленим, що не

мають в наявності ні підмета, ні присудка. Напр.: Чи він добрий працівник? - Ні.

Кожне речення в усній мові виділяється павзою, а на письмі, залежно від інтонації, - крapkою, знаком питання чи знаком оклику.

Прості думки, виявлені простим реченням, можуть об'єднуватися в одну складну думку. Речення, що виявляє таку складну думку, зветься складним реченням. Напр.: Рече та стоїне Дніпр широкий, сердитий вітер завива (Т. Шевченко). Хто не навидить кайдани, тому війна не страшна (І. Франко).

Семантично-граматична єдність двох або кількох повнозначних слів у реченні для виявлення будь-якого єдиного нерозчленованого поняття або уявлення зветься словосполученням. Напр.: досліджувати закони мови, вчитися співу, будувати хату, діяти за власним розсудом, час сіяти, досить швидко, високо над головою і т. д.

Словосполучення відрізняється від речення тим, що воно не вказує на закінченість думки і є лише матеріалом, з якого утворюється речення. У словосполученнях слова поєднуються між собою за відповідними законами мови. Кожна мова має свої закони й особливості поєднання слів у словосполучення. Ці закони і особливості й визначають специфіку даної мови. Наприклад, для української мови характерними є словосполучення: глумувати з кого, дякувати кому, іти по воду, хворіти на за-палення легенів, охочий до танців та ін.

Словосполучення бувають вільні і лексикальні чи фразеологічні. Як ми вже говорили (§ 43), вільні словосполучення утворюються в кожному конкретному випадку в процесі називання даного поняття. Але лексикальні чи фразеологічні словосполучення своїм значенням дорівнюють одному слову і вживаються для позначення якогось поняття, напр.: на вус мотати, ні пари з уст, пошились у дурні та ін.

§ 45. ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Слова, що з них складається речення, зветься членами речення. Вони звичайно відповідають на якенебудь питання. Але слова, що до них не можна поставити питання, не можуть бути членами речення і входять до складу тих членів речення, що до них вони стосуються. Напр.: Хома стоїть на горбку. Що до них вони стосуються. Напр.: Хома стоїть на горбку. Що стоїть? - Хома. Що він робить? - Стоїть. Де стоїть? - На горбку. Тільки для слова на не можна поставити питання, тому воно не є членом речення й належить до слова горбку.

Члени речення поділяються на головні і другорядні. Головні члени речення - це підмет і присудок.

Підметом зветься незалежний член речення, який означає предмет, що про нього говориться в реченні, і відповідає на питання хто? або що? Присудком зветься незалежний член речення, який вказує на будь-яку ознаку (дію, властивість, якість, стан) підмета і відповідає на питання що робить предмет? або що з ним робиться? Який він? До він таке? Хто він такий? Напр.: *Квітки в саду усі в квітку* (М. Вовчок). *Тихо шепчуть у лісі холодні сні літньої ночі* (М. Коцюбинський). *Тарас Шевченко - великий український поет.*

Речення, що складається тільки з головних членів, зветься простим непоширеним. Напр.: *День минає. Ніч ясна.* Речення, що складається з головних і другорядних членів, зветься поширеним. Напр.: *Серед степу вдова жила у новій хатині* (Т. Шевченко).

Другорядні члени речення пояснюють головні члени речення, виконуючи синтаксичні функції додатка, означення й обставини. Напр.: *У Маланки очі блищали* (М. Коцюбинський). *Палагна ступала по мокрій росі* (Там же). *Голос духа чути скрізь* (І. Франко).

§ 46. ЗНАЧЕННЯ ІНТОНАЦІЇ В РЕЧЕННІ

Кожне речення в усній мові виділяється особливою інтонацією. З допомогою різних інтонацій творяться різні щодо характеру вимови речення. В усній мові можна визначити три типи інтонацій: розповідну, питальну й окличну. Залежно від цього маємо й три типи речень: 1. Розповідне речення, де про щонебудь розповідається. В кінці речення ставиться крапка. Напр.: *Везе Марко Катерині сукна дорогого* (Т. Шевченко). 2. Питальне речення, що має в собі питання. В кінці цього речення ставиться знак питання. Напр.: *Куди ти йдеш, не спитаєшся?* (Т. Шевченко). 3. Окличне речення, де висловлювана думка супроводжується сильним почуттям. В кінці цього речення ставиться знак оклику. Напр.: *Чудові робітники! Яка в них сила!* (М. Коцюбинський).

З інтонаційного боку розповідні речення характеризуються закінчено-розповідним тоном, тобто вимовляються рівним спокійним голосом із зниженням інтонації в кінці речення. Це найбільш поширений тип речення в усіх стилях мови. Напр.: *Логасли вечірні огні* (Л. Українка).

Питальні речення своєю інтонацією різко відрізняються від розповідних. Інтонація характеризується підвищенням тону (логічним наголосом) на тому слові, з яким зв'язується зміст питання, тобто яке показує, про що питаємо. Напр.: *Червона каolino, чого в лузі гнешся?* (І. Франко).

Інтонація окличних речень характеризується досить високим тоном з різким виділенням того слова, яке виражає емоцію.
Напр.: *Хай живе Україна!*

§ 47. ЗВ'ЯЗОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

Слова в реченні своїм змістом завжди між собою зв'язані. Цей зв'язок буває двох типів: сурядний і підрядний. В суряднім зв'язку слова сполучаються як незалежні, однорядні між собою. Напр.: *Тепер буде своє жито, і своя пшениця, і просо, і ячмінь, і гречка* (П. Мирний).

В підряднім зв'язку слова сполучаються як залежні одно від одного: одно слово пояснює друге. З них одно (те, що пояснює) залежне, друге (те, що пояснюється) – незалежне. Залежність слів звичайно встановлюється з допомогою питань; причім, на питання завжди відповідають тільки залежні слова. Напр.: *Бендерським шляхом уночі йшли цигани* (Т. Шевченко). Тут легко встановити таку залежність: Що робили цигани? – *Йшли* (визначає слово "цигани" і тому залежне від нього). Де йшли? – *Шляхом* (визначає слово "йшли" і залежить від нього). Яким шляхом? – *Бендерським* (визначає слово "шляхом" і залежить від нього). Коли йшли? – *Уночі* (визначає слово "йшли" і залежить від нього).

Виходить, що в кожному простім реченні з підрядним зв'язком слова є між собою в парній залежності і творять т. зв. синтаксичні пари та обов'язково вимагають постави питання. В українській мові звичайно буває три типи підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання.

1. Узгодженням зветься такий зв'язок слів у реченні, коли залежне слово ставиться в тому самому роді, числі, відмінку і особі, що й незалежне. Напр.: *Везе Марко Катерині сукна дорогою* (Т. Шевченко). В цьому реченні прикметник "дорогого" узгоджується з іменником "сукна" в роді, числі і відмінку. Дієслово "везе" узгоджується з іменником "Марко" в особі та числі.

Узгоджене (залежне) слово позначає ознаку або дію, що належить до того слова, що з ним воно узгоджується. Напр., слово "дорогого" показує ознаку сукна й відповідає на питання *якого?* Слово "везе" позначає дію, що належить до слова "Марко" і відповідає на питання *що робить?*

Суть узгодження полягає в тому, що зміна форми незалежного слова неминуче викликає зміну форми залежного слова. Коли б, напр., дієвою особою було не "Марко", а "люди" (зміна в числі), то слово, що позначає дію, повинно було б прийняти

форму "везуть". Коли б замість "Марко" (він) було "ти" (зміна в особі), то дієслово прийняло б форму "везеш".

В українській мові найчастіше узгоджуються з іменниками: прикметники, займенники, рядові числівники та дієприкметники; а іноді - іменник з іменником.

2. Керуванням зветься такий зв'язок слів, коли незалежне слово (те, що керує) вимагає певного відмінку залежного (керуваного) слова. Напр.: Повітря дине царівним спокоем (Л. Українка). Микола розгорнув книжку (А. Тесленко).

У першій реченні дієслово "дине" (незалежне) вимагає форми орудного відмінку "спокоем" (залежне). В другій реченні дієслово "розгорнув" вимагає форми знахідного відмінку "книжку". Причём, зміна форми роду незалежного слова не викликає зміни форми залежного слова. Напр.: розгорнув або розгорнула книжку.

Керування буває безпосереднє, коли керівне слово безпосередньо вимагає певного відмінку керуваного слова (Малари білять стіну), і посереднє, коли керівне слово вимагає певного відмінку керуваного слова через посередність прийменника. Напр.: Дійшла й до Оленки черга (А. Тесленко). Тут маємо посереднє керування в сполученні "дійшла й до Оленки". Дієслово "дійшла" вимагає від залежного слова родового відмінку з прийменником "до" - до Оленки.

Керівним словом у реченні найчастіше буває дієслово, але зрідка цю роль виконує також іменник, рідше - прикметник. Напр.: Посадили над козаком явір та ялину (Т. Шевченко). Квіти зайчики світла тремтіли на стінах (М. Коцюбинський). Господь повний ласки.

3. Приляганням зветься такий зв'язок слів, коли залежне слово не узгоджується, а лише прилягає для уточнення змісту головного слова. Прилеглими (залежними) словами бувають: прислівник, дієприслівник та інфінітив. Напр.: Не змалку треба вчитись (Т. Шевченко). Співають ідучи дівчата (Там же). Мені випало піти собі додому (Л. Українка).

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

ПРОСТЕ НЕПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ

§ 48. ПІДМЕТ

У функції підмета буває здебільшого іменник або займенник, що заступає іменник. Напр.: Очі розкрила конвалія біла (О. Олесь). Сонце стояло над головою (П. Мирний). Ми для борні живемо (В. Грінченко).

Підмет може бути висловлений також формами інших граматичних категорій: прикметника, числівника, дієслова, прислівника, прийменника, сполучника, частки, вигука. Напр.: Ситий голодного не розуміє (Нар. прик.). Двоє ідуть (М. Коцюбинський). Добре там йому лежати (В. Грінченко). "Завтра" - ідеал наших змагань. Ох! - вигук. В - прийменник, а би - частка.

В усіх цих прикладах форми різних граматичних категорій (ситий, двоє, лежати, завтра, ох, в, би) мисляться предметно як іменники, тобто субстантивізуються, зберігаючи тільки свою первісну форму.

У функції підмета може бути також словосполучення, навіть ціле речення, якщо воно мислиться предметно як заміна імени. Такий підмет зветься складеним. Складеним підметом можуть бути словосполучення:

а) Сполучення іменника або займенника в називному відмінку з іншим іменником або займенником в орудному відмінку. Напр.: Маланка з Гафійкою ішли курною дорогою (М. Коцюбинський).

б) Сполучення іменника з іменником у функції прикладки. Напр.: Пан Валеріян сердився (М. Коцюбинський).

в) Сполучення іменника з числівником або з невизначеним числівником (багато, мало та ін.). Напр.: Невеликі три літа жарно пролетіли (Т. Шевченко). Учмало літ перевернулось (Там же) та ін.

г) Нерозкладені словосполучення, що вживаються як географічні назви, назви установ тощо. Напр.: Південна Америка знаходиться в Західній півкулі. Київський університет виховає багато діячів української культури.

д) Словосполучення або речення, що мислиться нерозчленовано як єдине ціле. Напр.: І то лихо - попередю знати, що нам в світі зустрінеться (Т. Шевченко). "Гетьман, гетьман прибув" пішло скрізь по таборі (П. Куліш).

е) Нарешті, підмет може бути висловлений формою особи дієслова дійсного й наказового способів. В таких випадках підмет і присудок висловлюються спільною граматичною формою. Напр.: Завтра їдеш у подорож. Сиди і мовчи!

§ 49. ПРИСУДОК

Присудок буває двох типів: простий і складений.

1. Простий присудок висловлюється дієсловом у формах дійсного, наказового і умовного способів. Напр.: Я слухаю співу (М. Коцюбинський). Усміхнися, моє серце, тихесенько-тихо

(Т. Шевченко). Пішла б в садок поплакати, та дивляться люди (Там же).

Простий присудок може складатися також з двох дієслів, де першими є дієслова: взяти, дати, іти. Напр.: От вони взяли і пішли з свого дому (Б. Грінченко). Давай я тобі квітку зроблю (А. Головка). Піду і укну челядника (С. Черкасенко). Такого присудка не можна вважати складеним, бо перше дієслово (взяти, дати, іти) не входить до складу присудка, а лише виконує роль підсилювальної частки. Власне, присудком є основне дієслово.

До типу простого присудка належить також нерозчленований присудок в неподільних щодо значення ідіомах: Бін ударив на гвалт. Коли б присудком вважати тільки дієслово "ударив", довелось би перекрутити значення фрази, бо "ударив на гвалт" не те саме, що просто "вдарив". Так само: бити на сполох, стати в пригоді, мати на оці тощо.

Простий присудок може бути висловлений дієслівним вигуком або відрубним дієсловом. Напр.: Хворий - ох. Кінь з возом бух у рів. На тобі книжку.

2. Складений присудок складається з двох частин: помічного дієслова-зв'язки та іменної частини. Помічне дієслово в складеному присудку вживається в формі минулого й майбутнього часу дійсного способу та в формі наказового й умовного способів. В теперішньому часі помічне дієслово здебільшого пропускється, крім випадків, де іменна частина в значенні не постійної ознаки підмета буває в орудному відмінку (див. далі). Напр.: День був блискучий, літній (М. Коцюбинський). Я буду щирій в розмові з вами. Свічка (є) ясененька, річка (є) бистренька (Нар. пісня). Будьте обережні. Я радий був би бачити вас у себе та ін.

Іноді в значенні помічного дієслова можуть бути й інші дієслова: стати, зробитися, видаватися, здаватися тощо. Ці дієслова зберігають більший ступінь дієслівності в порівнянні з дієсловом бути, і тому іменна частина присудка, втрачаючи самостійність, міняє форму називного відмінку на форму орудного. Напр.: Осталися сиротами батько і мати (Т. Шевченко). Лосі Антін здавався простим і зрозумілим (М. Коцюбинський) та ін.

Іменною частиною складеного присудка можуть бути різні граматичні категорії: іменник, прикметник, дієприкметник, займенник, числівник, прислівник, дієслово в формі інфінітива. Всі ці категорії в функції присудка не міняють свого основного значення, тобто не набувають значення іменника (не субстантивізуються), як у функції підмета, а зберігають своє питоме значення, яким визначається й характер підмета.

а) Іменник в складенім присудку означає розряд предметів, тобто ким або чим є предмет думки. Іменник може бути в називному або орудному і знахідному відмінках. В називному він буває, коли пропускається помічне дієслово. На письмі звичайно, замість помічного дієслова, ставиться риска, а в усній мові - павза. Напр.: Боля для чоловіка вільного - царівне слово (П. Мирний). Суддею був ведмідь, вовки були підсудки (Є. Гребінка). Бін мені за дитину рідну став (М. Вовчок).

Іменна частина (іменник) в орудному відмінку вказує на тимчасову, не стала ознаку підмета. Постійна ознака може передаватися тільки формою називного відмінку. При помічних дієсловах у формі минулого й майбутнього часу, а також при інших помічних дієсловах (стати, зробитися, видаватися тощо) звичайно вживається форма орудного відмінку. Напр.: Коли не хоч братися, то так будем: я сестрою, а ти мені братом (Т. Шевченко).

Якщо треба підкреслити постійну ознаку підмета або постійну професію, звичайно вживається називний відмінок у минулому й майбутньому часах. Напр.: Я був убогий сирота (Т. Шевченко). Я без борю став твої слуга (І. Франко). Сопілка та думи були його приятелі та побратими (М. Коцюбинський).

Замість орудного, часто вживається й форма знахідного з прийменником за, рідше в, хоч і не при всіх помічних дієсловах. Напр.: Хто ж їх старість привітає, за дитину стане? (Т. Шевченко). Їх слава стане ім'є неславу (Там же).

Іменник в складенім присудку може вживатися і в інших відмінках - з прийменником і без прийменника. Причём, при іменникові звичайно бувають пояснюючі слова, які теж входять до складу присудка і разом з ним становлять неподільне ціле. Напр.: На святій вечір Іван був без одежі (М. Коцюбинський). Твори Тараса Шевченка. Одяг сірого кольору.

б) Прикметник і дієприкметник в складенім присудку вказують ознаку підмета. Причём, прикметник вказує, який або чий є предмет; а дієприкметник вказує лише на те, що зроблено або що буде зроблено з предметом думки (підметом). Напр.: Свічка ясненька, річка бистренька (Нар. пісня). Акерман був розкинутий по горах (І. Н.-Левицький).

Прикметник і дієприкметник можуть вживатися в формі називного й орудного відмінків залежно від того, чи позначають вони постійну (назив.), чи тимчасову (оруд.) ознаку предмета думки. Порів., напр.: Вона молоденька (Т. Шевченко). Вона була ще молодою і прехорошя собою (Там же).

Деякі сумніви щодо присудковості викликає прикметник, коли помічне дієслово неначе нагадує самостійний присудок, а прикметник - означення. Але насправді прикметник в таких ви-

падках зв'язаний не з іменником (не є означенням), а з дієсловом, є складовою частиною складеного присудка. Напр.: Сонце стояло якесь безпомічне і нерішуче (М. Коцюбинський). Алла Михайлівна судила почервоніла (Л. Українка). Ти нас з України загнав голих і голодних у сніг на чужину (Т. Шевченко).

В) Займенник і числівник в складенім присудку мають значення іменника чи прикметника і з тим значенням вони вживаються. Напр.: Раніш він таким не був. Уто з вас перший. Два рази по два - чотири.

Займенник такий і числівник перший мають значення прикметника і відповідають на питання який? Числівник чотири має значення предметности і тому привіняний до іменника.

Г) Прислівник в складенім присудку є ознакою помічного дієслова бути. Помічне дієслово в сполученні з прислівником має більшу силу дієслівности, наближаючись своїм значенням до простого присудка. Напр.: Не було недоречно. Він був на підпитку. Це вже трохи гірше (С. Черкасенко).

Цього типу речень не треба змішувати з реченнями, де дієслово бути має значення самостійного присудка. Напр.: Дощ був уночі. Я був надворі. Тут прислівники уночі, надворі не входять до складу присудків, бо вони звичайні обставини часу й місця.

Г) Інфінітив у складенім присудку в сполученні з помічним дієсловом має значення початку дії, її можливости або необхідности. З інфінітивом найчастіше вживаються такі помічні дієслова: стати, почати, могли, мусіти, намагатися тощо. Наприклад: Стала вдова спочивати і дитину годувати (Нар. пісня). Стара мати мусить погибати (Т. Шевченко). Тоді він почав стукати ціпком (М. Коцюбинський).

Замість помічного дієслова можуть бути короткі форми прикметників: повинен, згоден, ладен тощо. Напр.: повинен знати, ладен знати, згоден виконати.

§ 50. УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ

Узгодження присудка з підметом звичайно буває за таких умов:

а) Присудок узгоджується з підметом в особі, числі, а в минулому часі і в роді, коли підмет буває висловлений іменником і займенником. Напр.: Я пишу, а ти читаєш (в особі). Літні граються в жмурки (в числі). Зажурилась Україна (в роді) (Нар. пісня).

б) Присудок узгоджується з підметом у числі, коли підмет буває висловлений збірним іменником в формі однини. Напр.:

Студентство прагне вчитись. Частина праці виконана. Ряд питань уже вирішений.

в) Якщо підметом є сполучення іменника в називному відмінку з іменником особи в орудному відмінку, то присудок приймає форму множини. Напр.: Мати з Орисею поралися в хаті (А. Головка). Молодиця з дівчинкою поверталися до міста (М. Вовчок). Якщо ж присудок стоїть на початку речення, а після нього – підмет, то присудок приймає форму однини. Напр.: Йде Марко з чумаками (Т. Шевченко). Заживе тепер Чіпка з Грицьком душа в душу (П. Мирний).

г) Якщо підметом є сполучення іменника, що має значення кількості або міри, з іменником в родовому відмінку, то присудок приймає форму однини. Напр.: Кілька парубків скоцило до танцю (М. Коцюбинський). Натовп народу стояв перед будинком. Хоч може бути й множина (рідше). Напр.: Кілька рук простяглися до Гафійки (М. Коцюбинський). Багато міщан тоді покивали п'ятами (П. Мирний).

г) Якщо підметом є сполучення числівника з іменником в родовім відмінку, то присудок може приймати форми однини і множини. Напр.: Там три верби схилилися, мов жураться вони (Л. Глібів). Двое подорожніх ізближались до Києва (П. Куліш). Бже минуло з того часу аж три довгі роки (Л. Українка). Двое курчат лягло на місці (І. Н.-Левицький). Три верби стояло над ставом (Там же).

д) Якщо підмет складається з словосполучень типу "один одного", "один другого", "один з другим" та ін., то присудок приймає форму множини. Напр.: Один у другого питаєм (Т. Шевченко). Один на другого кують кайдани (Там же). Але буває також і форма однини. Напр.: Схотів один із другим голіруч іжака вбити (М. Коцюбинський).

ПРОСТЕ ПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ

§ 51. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Досі ми розглядали структуру простого непоширеного речення, що складається з підмета і присудка й висловлює просту думку, хоч в ілюстраціях взаємозв'язку між підметом і присудком траплялися й інші члени речення. Ми бачили також, що підмет і присудок, як основа простого речення, не завжди передаються двома словами. Найпростіша думка іноді, щоб її висловити, вимагає якихось додаткових засобів, через що й головні члени речення передаються часто не одним словом, а сполученням кількох слів.

Залежно від ускладнення думки ускладнюються також і мовні засоби для її висловлення. Виникає потреба в нових членах речення, які в стосунку до головних звуться другорядними членами. До другорядних членів речення належать: додаток, означення і обставина.

§ 52. ДОДАТОК

Додатком зветься другорядний член речення, що означає об'єкт або знаряддя дії, особу, що з її допомогою здійснюється дія, і вживається в формі непрямих відмінків та інфінітива. Додаток звичайно висловлюється тими ж частинами мови, що підмет, тобто: іменником, займенником і всіма іншими категоріями, що вживаються в значенні іменника: прикметниками, дієприкметниками, кількісними числівниками, інфінітивами, а також цілим словосполученням, що мислиться нерозчленовано як один предмет. Напр.: *Чуло серце недоленьку, сказати не зміло* (Т. Шевченко). *Прилітає зозуленька над ними кувати* (Там же). *Хто її не любив покійну, так і той плакав* (Б. Грінченко). *Не дай спати ходячому* (Т. Шевченко). *Семеро одного не ждуть. Три явори посадила сестра при дорозі* (Т. Шевченко). *Ми любимо працювати. Кошик з шинкою і хлібом будемо нести по черзі* (М. Коцюбинський).

1. Додаток найчастіше буває до дієслова й означає предмет, що на нього переходить дія, зв'язана з ним. Додаток в'яжеться з дієсловом способом керування – безпосереднього і посереднього (з допомогою прийменників). Причём, дієслово є керівним словом, а додаток – керованим словом, відповідаючи на питання непрямих відмінків. Напр.: *Свою Україну любить* (Т. Шевченко). *Він мусів іти по нові подарунки* (М. Коцюбинський). *Тішилися з нього* (Л. Українка).

Додаток до дієслова буває прямий і непрямий. Прямий додаток висловлюється формою знахідного відмінку без прийменника. Він буває при перехідних дієсловах. Напр.: *Тяжко матір покидати у безверхій хаті* (Т. Шевченко). *Хрущі, гусениці збирають* (І. Франко).

Прямий додаток може бути і в формі родового відмінку, якщо при дієслові є заперечення *не*. Напр.: *Він не читає книжки*. Хоч форма родового не обов'язкова, може бути й форма знахідного. Напр.: *Не покрийть України червоні жупани* (Т. Шевченко).

Непрямий додаток висловлюється непрямим відмінком з прийменником і без прийменника. Він позначає предмет, що на нього дія не переходить, але має з ним певний змістовий зв'язок. Напр.: *Хама махав руками і тупав ногами* (М. Коцюбинсь-

кий). Дійшла її до Оленки черга (А. Тесленко). У Маланки очі блищали (М. Коцюбинський).

Основне значення безприйменникових додатків таке:

а) Родовий відмінок з певними дієсловами може висловлювати: віддалення при дієсловах уникати, боятися, збутися, цуратися та ін. Напр.: Збувся тато клопоту (В. Грінченко). Бояка боятися, то в ліс не ходити (Нар. прик.); мету при дієсловах домагатись, досягати, вимагати, просити, чекати та ін. Напр.: домагатись волі, просити дозволу, чекати матері; да-ту (Тарас Шевченко помер року 1861); частину предмета або часу, за який щось зроблено (родовий частинний). Напр.: Собі несе на постолі ременю доброго (Т. Шевченко). Лай нам, бабо, миски й води (Нар. прик.).

б) Давальний відмінок позначає той предмет, що задля нього відбувається дія з метою шкоди або користі. Він уживається при дієсловах давати, шкодити, зарожувати, мститися, прощати, догадувати, заздирити, служити, молитись, помагати, вибацати, дякувати та ін. Напр.: Не дай спати ходячому (Т. Шевченко). Помолюся Господеві (Там же). Чехай вам Бог помагає, пане Опанасе (М. Вовчок). Довго я не хотіла користись весні (Л. Українка). Та чим же я вам досадив (Л. Глібів). Також при дієсловах неждеться, неспиться, неведеться, дрімається та ін. Напр.: Неждеться діткам (Грабовський). І світ настав, а Ярині неспиться, - ридає (Т. Шевченко). Йому так гарно, так смашно світом дрімається (П. Мирний).

в) Орудний відмінок у сполученні з різними дієсловами може позначати: знаряддя дії: А він мені махає рукою (Т. Шевченко). Природа зідхнула повними грудьми (М. Коцюбинський). Радюк говорив чистою українською мовою (І. Н.-Левицький); дійову особу в пасивних зворотах: Навіки прокленетесь своїми синами (Т. Шевченко). Улиця уподовж людьми заступилася (М. Вовчок). Покинута її матір'ю (О. Кобилянська); причину або наслідок дії: Убогими не гордилась, сиротами не брідилась (В. Грінченко). Заснула Бкраїна...цвіллю зацвіла (Т. Шевченко) та ін.

При дієсловах хворіти, слабувати, занедужати та ін. додаток причини буде не в орудному, а в знахідному відмінку з прийменником на. Напр.: Хворий на тиф. Слабує на сухоти. Він занедужав на запалення легене.

Орудний відмінок місця, часу тощо не додаток, бо не відповідає на питання відмінку, а обставина місця, часу.

2. Додаток до іменника вживається переважно в формі родового відмінку, незалежно від того, в якому відмінку є керівний іменник. Цей додаток дуже поширений в українській мові і має різні значення. Він означає: стосунок: Не за горами кари

час (Т. Шевченко). Жовті смужечки світла пробивались крізь шпари віконниць (М. Коцюбинський); цілість, що з неї береться частина: Вона бігла по ожереду соломи (П. Мирний). Насіяла васильків цілий лан (Л. Глібів).

Додаток до іменника рідше вживається в давальному відмінку. Він характеризується більшою придієслівністю, тобто вживається переважно при дієслівних іменниках, надаючи їм відтінку призначення. Напр.: Гріх і ганьба тому, хто з душою живою дімає (О. Олесь). Розвернулося весілля: музикам роботити і підковам (Т. Шевченко).

Ще рідше вживається додаток до іменника в орудному відмінку. Він має значення наслідку. Напр.: Надію лишила тим, хто розумом дитина (В. Самійленко).

3. Додаток до прикметника має особливе значення в реченні: він конкретизує, уточнює значення тієї ознаки, що на неї вказує прикметник. Напр.: Він свідомий свого обов'язку. Тут додаток "обов'язку" конкретизує прикметник "свідомий": додаток вказує, що свідомість у нього проявляється саме у відношенні до його обов'язку.

Додаток до прикметника вживається в різних відмінках:

а) В родовім відмінку додаток вживається при прикметниках вищого ступеня з прийменником від. Напр.: Брат старший від сестри. Сестра молодша від брата.

б) В знахідному відмінку додаток вживається з прийменником на в постійних словосполученнях: гарний на вроду, багатий на гроші, високий на зріст та ін. А при прикметниках вищого ступеня - з прийменником за. Напр.: Брат старший за сестру. Сестра молодша за брата. Рідше з прийменником над. Наприклад: Нема цвіту цвітнішого над маківочки, нема роду ріднішого над матіночки.

в) В оруднім відмінку додаток має значення причини. Напр.: Ми малим ситі (Т. Шевченко). Він страшенно гордий своїми вчинками (М. Коцюбинський). Білолиця, кароока і станом висока (Т. Шевченко).

Додаток при прикметниках вищого ступеня. Напр.: Роками він молодший від мене, а виглядом старший. Син вищий головою від свого батька.

4. Додаток до прислівника вживається в формі двох відмінків: родового і давального.

а) Додаток до прислівника в родовім відмінку вживається при прислівниках вищого ступеня і має те ж саме значення, що й додаток до прикметника вищого ступеня. Напр.: Свої діти гірше ката її розпинають (Т. Шевченко). А вище всіх стояв Роберт (Л. Українка). Бода піднялася вище стола (В. Грінченко) та ін.

Не можна плутати цих додатків з додатками з применниками від, за при прикметниках вищого ступеня, бо ці останні мають звичайне прикметникове закінчення, тоді як прислівник вищого ступеня закінчується на -е. Інакше кажучи, треба відрізнати прислівники вищого ступеня від прикметників вищого ступеня: прислівники пояснюють дієслово, прикметники – іменник. Порів.: "Сестра краша від брата" і "Сестра вчиться краше брата". "Він нижчий за мене" і "Він стоїть нижче мене".

б) Додаток до прислівника в давальному відмінку вживається при прислівниках прикметникового походження, що є іменною частиною складеного присудка. Напр.: *Добре тому багатому: його люди знають* (Т. Шевченко). *Матері радісно стало на серці при зустрічі з сином.*

§ 53. ОЗНАЧЕННЯ

Означенням зветься другорядний член речення, що позначає ознаку предмета. Напр.: *Беселе сонечко ховалось* (Т. Шевченко). *Дарчин крик покрився голосом Лзі* (Л. Українка).

Означення завжди в'яжуться з іменником, виявляючи його ознаку. Воно може бути узгоджене і неузгоджене.

1. Узгоджене означення – це слова, що узгоджуються з іменником в роді, числі і відмінку. Такими словами є прикметник та інші категорії, що вживаються в реченні в значенні прикметника: дієприкметники, займенники, числівники.

а) Прикметникове означення вказує ознаку предмета або його приналежність. Напр.: *Буде легше в чужім полі сироті лежати* (Т. Шевченко). *В поетових очах світилися і почуття, і жаль до неї* (Л. Українка).

б) Дієприкметникове означення вказує ознаку предмета з погляду дії, яка виходить від нього (активна) або переходить на нього (пасивна). Напр.: *Козаки гнали етікаючих монголів* (І. Франко). *Ми лишилися самі в залитій сонцем кімнаті* (М. Коцюбинський).

в) Займенникове означення вказує на присвійність предмета (*мій, твій, свій*) або на його визначеність (*той, цей, увесь, такий*), або на його невизначеність (*ніякий, нічий*). Напр.: *Свою Україну любить* (Т. Шевченко). *Привітай же, моя ненько, моя Україно!* (Там же).

Займенник *який* запитує про ознаку предмета. Напр.: *Якої тобі книжки треба? Який сьогодні день?* Займенники *який, такий* при означеннях прикметникових підсилюють їх значення. Напр.: *А де ж найде такі чорні брови* (Т. Шевченко). *Кожний*

розуміє, яка то в мистецтві сила (С. Ффремов). Займенники *мії, твоїї, свії* при означеннях прикметникових вносять відтінок присвійності в ознаку предмета і роблять її ближчою. Наприклад: *Ча нощії славнії України* (Т. Шевченко). *О, Боже мії милії* (Там же).

г) Числівникове означення вказує на порядок предмета або на його кількість. Напр.: *Чема на світі України, немає другого Дніпа* (Т. Шевченко). *А дід вже прожив сто років, та ще й з трьома синами й п'ятьма братами* (І. Н.-Левецький).

Узгоджене означення звичайно ставиться перед означуваним іменем, але в урочистій мові, зокрема в поетичній мові воно може стояти й після означуваного слова. Напр.: *Нащо мені краса-краса, очі голубині* (Т. Шевченко). *І стали тихо плакати дві хмароньки ясні* (О. Олесь).

2. Неузгоджене означення своєю формою нагадує додаток, але змістом відрізняється від нього, відповідаючи на питання означення *Який? чий?* Стосунок між словами тут зовсім інший, і розкрити його можна тільки з допомогою питань, що на них відповідають означення й додаток. Порів. "Розмова з товаришем" (з ким) і "Чоловік з бородою" (який?), "Голова уряду" (чого?) і "Хата селянина" (чия?). В перших реченнях показаний стосунок між предметами (додаток), в других - стосунок ознаки до предмета (означення).

Неузгоджене означення висловлюється такими формами:

а) Іменником в родовім відмінку без применника із значенням якості й приналежності. Напр.: *Слово (яке?) правди понесли по всій невільничій землі* (Т. Шевченко). *Думки (чий?) Христини* (П. Мирний). *Всю славу козацьку...приніс в убогу хату (чий?) сироти* (Т. Шевченко).

Неузгоджене означення може бути висловлене іменником у непрямім відмінку з применником. Причём, цей іменник може мати при собі ще й узгоджене означення. Напр.: *У вікно до мене заглянули від яблуні гілки (які?)* (Л. Українка). *Всі обернулись до дверей (яких?) з кухні* (М. Коцюбинський). *Коло вогню старій циган (який?) з люлькою куняє* (Т. Шевченко). *Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи (які?)* (М. Коцюбинський). *В старій рясі по келії старій чернець (який?) ходить* (Т. Шевченко).

Залежно від інтонації неузгоджене означення у непрямім відмінку може конкурувати з обставинами способу. Тоді означення наче відривається від означуваного іменника й тягнеться до дієслова (присудка). Деякий сумнів викликають оці речення: *Земля плаче у кайданах* (Т. Шевченко). *Люті звірі в овних шкурах і пазурі розпустили* (Там же).

б) Нерозчленованим словосполученням - іменника з прикмет-

ником, займенником або числівником. Напр.: *Дівчина великого роду* (Нар. присл.). *Два хлопчики в мене: один чотирнадцяти, а другий п'ятнадцяти літ* (І. Франко).

Неузгоджене означення може й собі мати таке ж неузгоджене означення і т. д. Напр.: *На скелях стояла жінка (яка?) з блідим обличчям (яким?) в золотій рямі (якій?) волосся* (М. Коцюбинський). В цім реченні аж три неузгоджені означення, які стосуються одно до одного, але всі разом становлять нерозчленоване поширене означення до слова "жінка".

в) Займенниками *його, її, їх*, коли вони стосуються до іменника, набуваючи значення присвійності. Напр.: *Його брови і вуса чорніли* (І. Н.-Левицький). *А хто її головоньку буде доглядати* (Т. Шевченко).

г) Прислівником, дієприслівником, інфінітивом, якщо вони відповідають на питання *який?* Напр.: *На ньому була свитка (яка?) наопашки. Читання (яке?) лежачи шкочить на очі. Знав звичку (яку?) гладити бороду* (М. Коцюбинський). *А в Чіпчиному серці вже ворухилося бажання (яке?) верховодити* (П. Мирний) та ін.

§ 54. ПРИКЛАДКА

Прикладка – це іменник, що виконує функцію означення, заступаючи прикметник. Прикладка відрізняється від означення тим, що вона визначає предмет, даючи йому іншу назву. З означуваним словом прикладка звичайно узгоджується в відмінку. Напр.: *У селі Бербівці живе чоловік* (А. Тесленко).

Прикладка може бути й неузгоджена з іменником, якщо вона позначає назви книжок, часописів, кінокартин тощо. Така прикладка береться в лапки і пишеться з великої літери. Напр.: *Я регулярно читаю газету "Українське слово"*.

Прикладка щодо близькості до іменника буває двох типів:

а) Вона може ближче стояти до іменника, мислитись наче одно слово. Тоді вона відділяється розділкою. Напр.: *Прощай же ти, моя нене, удово-небого!* (Т. Шевченко). *А пташка-коханка про мене забула...* (Л. Глібів).

б) Прикладка може мати більш самостійне значення, тоді вона стоїть як окреме слово й розділкою не розділяється. Такою прикладкою бувають переважно власні назви. Напр.: *А надохчить її дома сидить, до дідуся Гната, було, біжить* (А. Тесленко). *Мій брат живе в місті Чивві*.

Якщо прикладка має при собі залежні слова, так звана поширена прикладка, тоді вона відділяється комою або рискою. Комою відділяється й ченоширена прикладка, коли вона стоїть при особовому займеннику. Напр.: *Під дубом у гаю*

жила гадюка, непросипуца злюка (Л. Глібів). Орися, дочка сотника Таволги, була вже не дитина (П. Куліш). Та йому, Климові, на старість добре було б (С. Васильченко).

Прикладка звичайно стоїть після означуваного слова. Але вона може стояти також перед означуваним словом, і через те не раз виникають труднощі, котрий з двох іменників – прикладка. Звичайно прикладкою буває те слово, що своїм змістом визначає друге слово. Означуване слово має основне значення, а прикладка – другорядне. Напр.: *Ось слухай же, мій голубе, орле-козаچه* (Т. Шевченко). Тут прикладка стоїть перед означуваним словом, бо із змісту видно, що основним словом є "козаچه", а "орле" – другорядне слово, що показує ознаку. Або ще: *Зима-лихоманка морозцем дихнула, а пташка-коханка про мене забула* (Л. Глібів).

В таких словосполученнях, як: *ріка Дніпро, місто Київ, професор Охрименко* та ін., прикладками є другі слова, бо вони визначають, обмежують більш загальні поняття.

Але бувають випадки, коли обидва іменники синонімічно такі близькі один до одного, що прикладки не можна відрізнити. Такі іменники своїм значенням близькі до складних слів. Наприклад: *Нікого на світі у мене нема, щоб з ним поділився горем-журбою* (М. Чернявський). *Ой під горою ярмом-долиною козаки йдуть* (Нар. пісня).

Не всі прикладки узгоджуються з означуваним словом у відмінку. Назви міст узгоджуються з означуваним словом в усіх відмінках. Напр.: *у місті Одесі, під містом Києвом, у місті Нью-Йорку* та ін. Але не узгоджуються назви штатів, назви міст на -о, назви озер, залізничних станцій, гір, планет тощо. Наприклад: *в штаті Нью-Йорк, в Торонто, на озері Онтаріо, на горі Ельбрус, на станції Жмеринка, на планеті Марс* тощо.

§ 55. ОБСТАВИНИ

Обставинами звуться другорядні члени речення, що показують, як або за яких обставин відбувається дія. Вже саме це визначення вказує, що обставини, визначаючи ознаку дії, звичайно зв'язані з дієсловом. Але вони можуть також позначати ступінь ознаки й бути зв'язаними з прикметниками й прислівниками. Напр.: *Один день видався особливо гарячий* (М. Коцюбинський). *Тяжко матір покидати у безверхій хаті* (Т. Шевченко). *Бін надто сміливо висловлює свої думки*.

Функції обставин звичайно виконують прислівники або й інші категорії, що вживаються в значенні прислівника: дієприслівники, іменники, інфінітиви та словосполучення. Напр.: *Неза-*

баром вулиця обернулася в симфонію крапель (М. Коцюбинський).
Ще вони спали спокійно (І. Франко). Чнягиня взаперті сидить
(Т. Шевченко). Чайка скигить літаючи, мов за дітьми плаче
(Там же). Пастух пригнав з поля худобу (М. Коцюбинський). Б
того доля ходить полем, колоски збирає (Т. Шевченко). Росла
в гаю конвалія під дубом високим (Л. Українка). Ідуть дівча
та в поле жати (Т. Шевченко). Ча десятому році взяли мене в
двір (М. Вовчок). Бона могла від рана до вечора поратися бі
ля квіток (М. Коцюбинський).

За змістом обставини поділяються на групи, що позначають:
спосіб дії, міру і ступінь, місце, час, причину, мету, умо-
ву, допуст.

а) Обставини способу дії вказують, як відбувається дія.
Вони висловлюються прислівниками, дієприслівниками, іменни
ками (з прийменниками і без прийменників). Напр.: *Тяжко, важ*
ко в світі жити сироті без роду (Т. Шевченко). *Вони вечеряли*
мовчки (М. Вовчок). *Аж обридло слухаючи* (Т. Шевченко). *Б яру*
колись гайдамаки табором стояли (Там же). *Фирстали у каїда*
нах (Там же).

До обставин способу дії належить також обставина, що вка
зує на стан, в якому перебуває предмет, виконуючи певну дію.
Напр.: *Чнягиня взаперті сидить* (Т. Шевченко). *Бона вже ма*
тір'ю ходила (Там же).

б) До обставин способу дії дуже близькі обставини міри і
ступеня. Напр.: *Разів із шість р'ябка водою одливали* (П. Гу
лак-Артемівський). *Блиснуло вдруге і стихло* (П. Тичина).

Ступінь дії висловлюється також порівняльним словосполу
ченням з сполучниками як, наче, нібито, немов та ін. Напр.:
Літню жмару, як малу коліску, колісає жайворонок згорі (А.
Малишко). Сюди ж належать такі словосполучення, як: *летить*
як стріла, біжить як кінь, дощ ллє як з відра та ін. Тут об
ставини висловлюють одно поняття і в'яжуться безпосередньо з
дієсловами, тому й комами не відділяються.

в) Обставини місця вказують місце дії. Формою вислову об
ставин місця звичайно буває прислівник та іменник у непря
мім відмінку (з прийменником і без прийменника). Напр.: *Дур*
ня всюди б'ють (Т. Шевченко). *Біжить назустріч дівча* (М. Ко
цюбинський). *Над яром Залізняка витає* (Т. Шевченко). *Тепер ми*
ідемо пшеничним полем (М. Коцюбинський).

г) Обставини часу вказують на час, коли відбувається дія.
Формою вислову обставин часу бувають: прислівник, дієприслів
ник, іменник і словосполучення. Напр.: *Давно колись те дія*
лось у нас на Бкраїні (Т. Шевченко). *Раптом щось іркнуло в*
віконницю (М. Коцюбинський). *Чайка скигить літаючи* (Т. Шев
ченко). *Ча хвилинку всі заанімили* (М. Коцюбинський). *До схід*
сонця воду брала (Т. Шевченко).

г) Обставини причини висловлюють причину дії. Формою вислову буває найчастіше іменник у непрямім відмінку, переважно з прийменником, а також прислівник. Напр.: *Петро від радості не знав, де він стоїть* (П. Куліш). *Давно ми вже не бачились за військовими чварами* (Там же). *Дівчата зацікавили з переляку* (Л. Українка). *Прости мене, я злякавшись забувся* (Т. Шев.).

д) Обставини мети означають мету (намір) дії. Форма вислову – іменник в непрямім відмінку та інфінітив. Напр.: *Її серце часом в'яло для коров і чоловіка* (М. Коцюбинський). *Ми на роботу на світ народились* (В. Грінченко). *Прилетіла зозуленька над ними кувати* (Т. Шевченко).

Інфінітивом висловлюється і додаток, і обставина. Розрізняти функції інфінітива можна або за змістом, або відповідно до дієслова, що при ньому вживається інфінітив: інфінітив у функції обставини вживається звичайно при дієсловах руху. Напр.: *Бийшла мати погуляти* (Т. Шевченко). Але: *Хлопчик бажає учитися* (додаток).

е) Обставини умови вказують на умову, за якої відбувається або може відбутися дія. Обставини умови звичайно висловлюються формою місцевого відмінку з прийменниками при, на, в. Наприклад: *Весело проходить літо при щасті, при достатках, а коли горе налягло на душу, коли туга за серце кусає – тоді свято не в свято* (П. Мирний). *На випадок дощу екскурсія не відбудеться. В разі потреби книжку надішлемо поштою.*

є) Обставини допусту вказують на факт, наперекір якому щось відбувається, діється. Обставини допусту можуть бути висловлені: іменником у давальному й знахідному відмінках з прийменниками й дієприслівниковим зворотом. Напр.: *А Чіпка, наперекір світові і людям, якийсь веселий, радий* (П. Мирний). *Незважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень* (Т. Н.-Левицький).

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 56. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Мова, щоб висловити просту думку, проявляє велику гнучкість в користуванні різними засобами. В одних випадках найпростіша думка, щоб висловити її ясніше, вимагає в реченні всіх його членів – головних і другорядних, в других – ясність думки може бути висловлена неповним складом членів речення. Тоді велику роль відіграє так званий контекст, зовнішнє оточення, попереднє речення, що з нього легко відтворюється пропущений

член у наступнім реченні. В зв'язку з цим можуть пропускатися не тільки другорядні, але й головні члени речення - підмет і присудок.

З другого боку, бувають речення з пропущеними членами, де висловлена думка ясна і без зовнішнього оточення, без указівки на певну дійову особу або саму дію. Досить назвати тільки одну дію або предмет, і в нашій свідомості уявляється суцільна закінчена картина.

Наше завдання - уміти користуватися цими гнучкими засобами мови, не перегинаючи палки то в той, то в другий бік. Не слід надуживати зайвиною слів там, де є можливість чітко висловити думку простішими засобами мови; і, навпаки, не заощаджувати слів там, де чіткість висловлення думки вимагає для цього складніших засобів.

Таким чином, прості речення за своїм складом можуть бути поділені на такі основні типи з припущенням деякої парности: повні і неповні, двоскладні і односкладні, особові і безособові, невизначено-особові, називні.

§ 57. ПОВНІ І НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Речення, що має всі потрібні для висловлення думки члени, зветься повним реченням. Напр.: *Андрій поспішався додому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна* (М. Коцюбинський).

Всі три речення, що входять до складу цього уривку, є повними: в них є всі потрібні члени речення для висловлення закінченої думки.

Речення, що в ньому пропущений член, але його легко розуміти, зветься неповним реченням. Напр.: *Та коли кажете приїдуть? - Увечері, як доїтимуть корів* (Л. Українка).

Друге речення (відповідь) не повне: в нім пропущений член, що його легко розуміти з попереднього речення, де запитується про прихід.

В розмовній мові пропущений член легко розуміти з загальної обстанови. Так, напр., в родині всі нетерпляче ждуть гостей на певний час, але вони затримуються. Раптом хтось подивився в вікно й гукнув: *Ідуть!* Всім стало ясно, що ідуть такі гості, а не хто інший. Або ще приклади: *Три явори посадила сестра при долині. А дівчина заручена - червону калину* (Т. Шевченко). В другому реченні пропущений присудок "посадила", замість нього поставлено ризку.

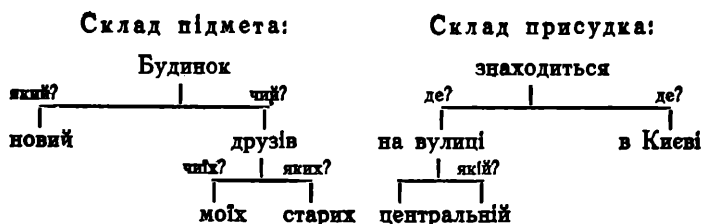
В неповних реченнях можуть пропускатися як головні, так і другорядні члени речення. Напр.: *Як тільки неділя - люди до церкви, а він на "явку" до станового* (М. Коцюбинський). Тут

пропущені присудки. *Ви були в Києві? - Ні.* Тут пропущені підмет, присудок і обставина. *Його теж повідомте. - Так, повідомлю.* Тут пропущений додаток.

Речення, де підмет підказується формою дієслова (див. § 48), - повне речення. Напр.: *Читали газету? - Читав газету і журнал. Все більше і більше звикаю до нього* (М. Коцюбинський). В цих реченнях пропущений підмет "ви", "я", як про це свідчать дієслівні форми "читали", "читав", "читаю".

§ 58. ДВОСКЛАДНІ І ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Речення, що складається з підмета і присудка з прилеглими до них другорядними членами, зветься двоскладним реченням. Головні члени речення служать основою, навколо них групуються інші члени речення. Таким чином, у реченні утворюється дві синтаксичні групи: синтаксична група підмета і синтаксична група присудка. Перша група зветься складом підмета, друга - складом присудка. Обидва склади в реченні легко можна встановити з допомогою питань за такою схемою:

Як видно із схеми, речення складається з двох синтаксичних груп: "Новий будинок моїх старих друзів" (група підмета) і "знаходиться в Києві на центральній вулиці" (група присудка). Цю схему можна прикласти до кожного двоскладного речення - поширеного й непоширеного.

Кожне повне й неповне речення - двоскладне речення, бо в неповнім реченні пропущений член відсутній умовно: його легко відтворити на першу потребу. Але граматично неповне речення, де пропущений підмет підказується формою дієслова, звичайно становить собою лише одну синтаксичну групу. Напр.: *Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки. Буду сіять квітки на морозі. Буду лить на них сльози гірки* (Л. Українка).

Речення, де підмет і присудок мисляться нерозчленовано в

одному складі, зветься односкладним реченням. В односкладним реченні ніщо не пропущене, але обидва головні члени речення нерозчленовано виступають в одному складі - то в формі присудка, то в формі підмета. Напр.: *Смеркалось. Антін в'яло минав квартал за кварталом* (М. Коцюбинський). *Спальня. Ч'яке, зелене світло ласкаво лягає на важке тіло* (М. Коцюбинський). В першій прикладі підмет мислиться нерозчленовано в складі присудка "смеркалось". В другій прикладі присудок мислиться нерозчленовано в складі підмета "спальня".

До односкладних речень належать: безособові речення, невизначено-особові речення і називні речення.

§ 59. ОСОБОВІ І БЕЗОСОВОБІ РЕЧЕННЯ

Речення, що має підмет наявним або його можна розуміти, зветься особовим реченням. Отож до складу особових речень входять як повні (з наявним підметом), так і неповні (з пропущеним підметом) речення. Напр.: *Зеленіють у садочку черешні та вишні* (Т. Шевченко). *Стоїмо і дивимось на безмежне море*.

У першій реченні дійова особа (підмет) висловлена іменниками "черешні та вишні", в другій - дійова особа висловлена особовою формою дієслова -мо, -мось.

Речення, де підмет граматично не висловлений і не підказується формою присудка, але нерозчленовано мислиться в самій дії (в присудку), зветься безособовим реченням. В безособових реченнях через те саме й дія уявляється нам, наче вона відбувається сама собою, без дійової особи або предмета. Напр.: *На дворі стало сіріти* (П. Мирний). *Було чудно і радісно разом* (М. Коцюбинський). *Йому хотілося малювати* (І. Франко) та ін.

Безособове речення відіграє велику роль як засіб висловлення думки. Відтінки значень в безособових реченнях зв'язані з формами висловлення присудка.

а) Безособове речення найчастіше вживається для висловлення різних переживань та явищ природи. Присудок в таких реченнях звичайно висловлюється формою 3 особи однини і формою середнього роду в минулому часі. Напр.: *І смеркає, і світає* (Т. Шевченко). *В голові мені туманіло* (Л. Українка).

б) Складений присудок висловлюється прислівником на -о або прислівником у формі другого ступеня. Напр.: *Собакам душно* (М. Коцюбинський). *Буде легше в чужім полі сироті лежати* (Т. Шевченко).

в) Присудок висловлюється інфінітивом з дієсловами: доводитись (доведеться, довелось), ставати (стало), починати (почало) та ін. Напр.: *Довелось витягти човен далі і прив'язати*

знов (М. Коцюбинський). На дворі стало сіріти (П. Мирний). От таке саме почало діятися і в Бориславі (І. Франко).

Г) Присудок висловлюється незмінними словами школа, жаль, треба, можна, пора та ін. в сполученні з інфінітивом і без нього. Напр.: Зразу з світу нічого не можна розібрати в хаті (М. Коцюбинський). Чого тобі шкода? (М. Вовчок). Дітям жаль коня (І. Франко). Нам пора для України жить (Там же).

Г) Присудок висловлюється інфінітивом. Напр.: Небетання, ретотання обдалеки чуті (П. Куліш). Хтось мухам набрехав, що на чужині краще жити (Л. Глібов). Не нам тебе провадити до бою (І. Франко).

Д) Присудок висловлюється формою дієслова на -но, -то. Наприклад: Там то його склаічено та на Україну повернено з одставкою (Т. Шевченко). Його привітно запрошено садовитися (М. Вовчок). Лід білоу березоу козаченька вбито (Нар. пісня).

Тут присудок має значення минулого часу. З помічним дієсловом було набирає значення давноминулости, а з дієсловом буде - значення майбутности. Напр.: Призначено було зійтись на майдані (М. Коцюбинський). Лоручення буде виконано.

Не треба змішувати безособові форми на -но, -то з особовими на -не, -те. Це буває особливо тоді, коли речення має прямий додаток середнього роду, що своєю формою спадається з називним відмінком. Напр.: Завдання буде виконано (безос.) і Завдання буде виконане (особ.). Або ще: Бікно розбито - Бікно розбите. Безособові форми відрізняються від особових тим, що вони вказують на виконання дії, тоді як особові вказують на стан предмета. Звідси треба розрізняти значення форм: "касу закрито" і "каса закрита", "крамницю зачинено" і "крамниця зачинена". Треба: "Бібліотека відкрита від...до..." (не "відкрито"), бо вказується на стан бібліотеки.

Безособові речення на -но, -то характеризуються тим, що присудок означає тільки дію живого поняття, бо ця дія переходить на інший предмет (прямий додаток). Присудок - це особлива дієслівна форма, що має виключно перехідне значення в минулому часі. Отже, не може бути безособових речень з тими присудками, які не означають дії живого поняття. Не можна сказати: "Гори вкрито лісами", "Небо не вміто". Присудки "вкрито", "не вміто" можуть бути лише в реченні, де дію виконує живе поняття. Напр.: "Його вкрито ковдрою", "Дитину вміто". Але: "Гори вкриті лісами", "Небо не вміте", "Прибережна смуга була залита водою", "Хати зруйновані бурєю".

Безособові речення на -но, -то не можуть мати орудного відмінку дієвої особи, а лише знаряддя, бо речення ці мають активне значення. Орудний дієвої особи може бути тільки в особових реченнях з пасивним значенням. Не можна сказати:

"Листа написано моїм братом", а лише: "Лист написаний моїм братом". Але можна: "Листа написано олівцем" (тут орудний знаряддя).

§ 60. НЕВИЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Речення, де дійова особа мислиться невизначено, зветься невизначено-особовим. Такі речення бувають двох типів: в одних дія виконується невизначеною особою, в других дія приписується першій-ліпшій особі. В тих і других випадках дійова особа через її невизначеність (загальність) граматично не висловлена. Тому невизначено-особові речення теж належать до односкладних речень і близько межують з безособовими реченнями.

1. Перший тип невизначено-особових речень висловлюється формою 3 особи множини. Напр.: Громадою при долині його поховали (Т. Шевченко). Посадили над козаком явір та ялину, а в головах у дівчини червону калину (Там же). Гуцу прийняли добре (М. Коцюбинський). Цілу весну мене теплим молоком напували (М. Вовчок).

2. Другий тип невизначено-особових речень висловлюється формою 2 особи однини або множини, часто в формі наказового способу. Напр.: Дивися і не надивися, дивеш і не надивешся - тим чистим, гарячим та пахучим повітрям (І. Н.-Левичкий). Дивуєшся, чому не йде апостол правди і науки (Т. Шевченко). Чистим зерном сійте поле - вродить хліб як море (Нар. прик).

§ 61. НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ

Речення, що в ньому є тільки підмет, але про нього нічого не говориться, зветься називним або номінативним реченням. Таке безприсудкове речення твориться лише з іменника в називному відмінку однини або множини. Напр.: Полів. Гай. Синіють луки (Г. Чупринка). Вів мене Андрій городами. Бур'яни. Капуста, картоплі... По межах соняшники посхилили голови (С. Васильченко).

Називні речення вживаються часто в описах і оповіданнях про події, що швидко міняються. Перед ними чи після них звичайно йде повне речення з дієслівним присудком в теперішньому часі. Напр.: Ніч. З неба дивиться місяць. Тиша. (А. Тесленко). О люба Інно, ніжна Інно! Я - сам. Вікно. Сніги... Я в свої очі пам'ятаю, як музику, як спів. Зимовий вечір. Тиша. Ми (П. Тичина).

В таких реченнях стверджується наявність предметів і по-

дається їх назва. Ми більше нічого про них не знаємо, крім того, що маємо уявлення про їх існування. Тому й речення такі звуться ще й екзистенціальними (від лат. слова *екзистенція* "існування").

Називні речення бувають непоширені й поширені.

Непоширеними звуться такі речення, де підмет висловлений тільки одним іменником. Напр.: Опустіли кошари. Тиша і пустка (М. Коцюбинський). Чагарі, долини. На небі палкому ніде ні хмари. Ми ідемо (Л. Українка).

Поширеними звуться такі називні речення, де в складі підмета є ще й зв'язані з ним слова. Напр.: Талого снігу платочки сивенькі, дощик дрібненький, холодний вітрець (Л. Українка). Малесенька тісна кімнатка. Коло стола, при невеликій лямпоці, сидить молода дівчина (Там же). Темна ніч. Чорні хмари. Дощ. Блискавка. Грім (М. Коцюбинський).

Але коли в реченні є хоч один член з групи присудка, таке речення вже - не називне, а неповне. Напр.: Кругом бори та болота (Т. Шевченко). Тут слово "кругом" - обставина, що належить до групи присудка, і тому речення - неповне.

З тих же мотивів не можна вважати називними (отже й односкладними) такі речення: Садок вишневий коло хати (Т. Шевченко). За байраком байрак, а там - степ та могила (Там же).

До називних належать також окличні речення типу: Ось чути, як лопотить хтось босими ногами по вулиці... Пожежа! (М. Коцюбинський). Людина! Гордо слово це звучить (М. Рильський). Суди ж вітальні фразеологічні звороти: Добрий день!

РЕЧЕННЯ З ОДНОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 62. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Досі ми розглядали можливі типи поширеного речення, де зв'язок слів побудований так, що певний член речення є в зв'язку тільки з одним якимнебудь словом. Тепер нашу увагу має привернути інший тип поширеного речення, де той чи інший член речення синтаксично зв'язаний не з одним, а з кількома словами, членами речення - підметами, присудками, додатками, означеннями і обставинами.

Таким чином, в реченні може бути кілька підметів при одному присудкові, кілька присудків при одному підметові або кілька другорядних членів - всі вони однорядно пояснюють один якийнебудь член і відповідають на ті ж самі питання.

Члени речення, що стосуються до того ж самого слова і відповідають на те ж саме питання, звуться однорядними чле-

нами. Напр.: *Гнів і жаль, радість і туга обхопили Петрове серце* (П. Мирний). *Майдан на хвилину ожив, залюднився* (М. Коцюбинський). *Очі в нього такі великі, червоні, божевільні* (Там же). *Тяжко, важко в світі жити сироті без роду* (Т. Шевченко). *Шестірний устав, зложив книжки, підійшов до дзеркала, причесав уже трохи не в десяте свій вихор, побачив пір'їнку на каптанці, скинув його, обмів, застібнувся й підійшов до тарілки з хлібом та салом* (П. Мирний).

Коли слово повторюється для підсилення його значення, тоді вже речення не можна вважати реченням з однорядними членами. Напр.: *Плив, плів, плів він, що аж обридло* (І. Котляревський). *Сипле, сипле, сипле сніг* (І. Франко). *І насилу то, насилу мене одірвали од матері неживої* (Т. Шевченко).

§ 63. ФОРМИ ВИСЛОВЛЕННЯ ОДНОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ

Однорядні члени речення найчастіше висловлюються однаковими категоріями, що мають ту ж саму форму. Такі однорядні члени звуться однорядними членами з однаковою формою. Напр.: *Рече, стоїне хуртовина, котить, верне полем* (Т. Шевченко). Тут однорядні присудки, висловлені дієсловами, мають ту ж саму форму числа й особи.

Але в певних випадках однорядні члени можуть бути висловлені й різними формами і навіть різними категоріями. Напр.: *Дівчина, що сиділа при фортепіяні, була молода, струнка, чорнява, з поважним, енергійним виразом* (Л. Українка). Тут однорядні іменні (складені) присудки висловлені різними категоріями (прикметниками та іменником) і в різних відмінкових формах. Такі однорядні члени звуться однорядними членами з різними формами. Ще приклади: *Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз-у-раз* (Л. Українка). *Із уст в уста, од хати в хату, з села в село котилась радість* (М. Коцюбинський). *Знайшла десь-то середнього віку чоловіка, смаглявого, з плямами на всьому виду, в темно-синьому скртуці* (М. Гоголь).

Однорядні члени речення, що мають при собі пояснюючі слова або словосполучення, звуться поширеними. Напр.: *Бона по троху заспокоїлась, наказала Настасії Ілінішні дати мені чаю, потім взяла мою руку і притулилась до неї гарячим обличчям* (Л. Українка).

Тут однорядними членами речення є присудки (*заспокоїлась, наказала, взяла, притулилась*) разом з прилеглими до них пояснючими словами.

§ 64. ФОРМИ ЗВ'ЯЗКУ ОДНОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ

Зв'язок між однорядними членами може бути висловлений або з допомогою інтонації, або з допомогою сполучників.

1. При перерахуванні кількох членів кожний з них висловлюється з однаковою інтонацією, відокремлюючись від інших павзою. На письмі павзі відповідає кома. Напр.: *Нема на світі України, немає другого Дніпра* (Т. Шевченко). *Дивлюсь я на море широке, глибоке* (Там же). *Гарячий дух іде від землі, з неба, з моря* (М. Коцюбинський). *Сім'я сидить за столом, вечеряє* (Л. Українка).

Дуже поширені однорядні члени речення, коли вони мають при собі інші однорядні члени. Вони відокремлюються одно від одного більш тривалою павзою, а на письмі - середником або навіть і крапкою. Напр.:

*Усі ми вірили, що своїми руками
Розіб'єм скалу, роздробимо граніт;
До кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ*
(І. Франко).

Він (Андрій) раз-у-раз бігав на руїни, щось обмірковував, обрхожував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски (М. Коцюбинський).

2. Але найчастіше зв'язок між однорядними членами висловлюється сполучниками. Правда, і сполучникові однорядні члени мають свою інтонацію, але вони не мають тієї павзи, яку мають безсполучникові речення. Не дарма павзи звуть іноді "замісниками" сполучників.

За своїм значенням сполучники при однорядних членах поділяються на: еднальні, протиставні, розділові.

I. а) Еднальні сполучники і(й), та, ні вживаються для зв'язку рівноцінних однорядних членів. З них сполучники і(й), та вживаються і в рдинці (для зв'язку двох членів), і повторно (для зв'язку кількох членів). Сполучник ні, що вживається замість сполучника і при заперечному присудкові, - тільки повторний. Напр.: *Дивилася чорнобрива, сохла і мовчала* (Т. Шевченко). *Весна стояла суха й вітряна* (М. Коцюбинський). *Ішов хобзар до Києва та сів спочивати* (Т. Шевченко).

II Повторні сполучники і(й), та, ні вживаються для підсилення перерахованих слів, через що й кома, як показник павзи, все ж зберігається. Напр.: *І барвінком, і рудою, і рясом квітчає весна землю* (Т. Шевченко). *Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі із нашої України* (Т. Шевченко).

При двох однорядних членах, коли сполучник *і* (*й*) повторюється двічі, кома не обов'язкова, бо не завжди в таких випадках витримується павза. Напр.: Попливемо до країни святої, де братерство і згода й любов (І. Франко). Але павза витримується при трьох і більше однорядних членах, коли сполучник *і* (*й*) повторюється двічі. Напр.: Утні мені пісню одну, і широку, й веселу, як воля (М. Старицький). Військо, як море, з луку виступало, та на трубах виравало, і на горі разом стояло (Т. Шевченко).

При перерахуваннях безсполучникових перед останнім однорядним членом павзи не буває, тому замість коми ставимо сполучники *і* (*й*), та, які наче закінчують собою перерахування. Напр.: Тихе повітря стрепенулося, скрутилося, шарахнулось у бік, знялось над землею і з божевільним жахом кинулося тікати (М. Коцюбинський).

В значенні еднальних сполучників вживаються також парні сполучники як - так, не тільки - але й (а й), не стільки - скільки тощо. Напр.: Настав холод, сльота та негода не тільки в природі, а й у серці (М. Коцюбинський). Не стільки заробив, скільки проїв. Він добре орієнтується в їзді як удень, так і вночі.

б) Протиставні сполучники а, але, та (в значенні але), проте, тільки вживаються для протиставлення двох однорядних членів речення. Напр.: Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська (М. Коцюбинський). Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко). Анна Михайлівна швидко попрялялась, тільки ще не виходила за місто (Л. Українка).

В окремих випадках, замість сполучника але, із значенням протиставлення вживається сполучник і (*й*), а перед ним ставиться риска. Напр.: Бона хотіла крикнути на нього - і не могла. Хотіла закрити груди руками - й не мала сили їх зняти (М. Коцюбинський).

в) Розділові сполучники то - то, хоч - хоч, або - або, чи - чи мають не однакове значення. Сполучники то - то, хоч - хоч вживаються завжди як повторні сполучники і вказують при перелічуванні на заміну однієї речі, ознаки або дії другою. Напр.: Човек то здіймався високо, то спускався низенько (Л. Українка). Звісна дівчака натура хоч у панстві, хоч у мужицтві (Г. Кв.-Основ'яненко). Хоч сядь та плач, хоч сидячи плач (Нар. присл.).

Сполучники або, чи вживаються і поодиночі, і повторно, вказуючи, що з перерахованого залишається щось одно, решта виключається. Якщо ці сполучники вживаються поодиночі, однорядні члени в усній мові не відокремлюються павзою і на письмі не відокремлюються комою. При повторному вживанні цих спо-

лучників однорядні члени відокремлюються павзою, і через те на письмі кома обов'язкова. Напр.: На ході Соломія висмикувала стебло або корінь водорослі (М. Коцюбинський). А Галя або пише, або ї собі пряде на прядці (П. Мирний). Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш (Т. Шевченко).

§ 65. ОДНОРЯДНІ І НЕОДНОРЯДНІ ОЗНАЧЕННЯ

Не всі означення бувають однорядними, хоч би вони й належали до одного означуваного слова. Через те й не завжди вони відокремлюються в усній мові павзою, а на письмі – комою.

1. Означення бувають однорядними, коли вони вказують на різновиди одного предмета, коли вони визначають предмет з одного боку або, нарешті, коли наступне означення підсилює, уточнює попереднє. Напр.: З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше (М. Коцюбинський). І світ ясний, невечірній тихо засіяє (Т. Шевченко).

В першій прикладі означення "вірною", "розсудливою" хоч і різні своїм значенням, але визначають предмет (людину) з одного (гарного) боку. Ця спільність ознак в усній мові розділяється павзою, а на письмі – комою. В другій прикладі означення "ясний", "невечірній" самі по собі різнорідні, але в данім сполученні з означуваним словом "світ" вони одно з одним є в деякім спорідненім зв'язку, визначаючи, уточнюючи одно одне (наступне уточнює попереднє) для вироблення спільної ознаки, властивої світлові. Ця спорідненість знову ж таки в усній мові розділяється павзою, а на письмі – комою.

2. Означення бувають неоднорядними, коли вони визначають предмет з усіх боків. Неоднорядність в усній мові, в вимові не вимагає павзи для їх розділення, і через те на письмі кома не ставиться. Напр.: Не дивуйтеся, дівчата, на старі козачі щирі сльози (Т. Шевченко). Сухі ніжні гіллячки кололи йому лице (М. Коцюбинський). Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік (Там же). Беликий чорний кудлатий пес кинувся на нього (П. Мирний).

В усіх цих прикладах означення не однорядні, бо ці означення пояснюють предмет з різних боків.

§ 66. УЗАГАЛЬНЮЮЧІ СЛОВА ПРИ ОДНОРЯДНИХ ЧЛЕНАХ

Перед однорядними членами й після них можуть стояти узагальнюючі слова, що у відношенні до перераховуваних слів є родовим поняттям. Узагальнюючі слова перед однорядними членами в усній мові відокремлюються особливою павзою, а на

письмі - двокрапкою. Узагальнюючі слова після однорядних членів вимовляються з більш підсиленою інтонацією й на письмі відокремлюються рискою. Напр.: *Ча ньому була проста одежа: широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка* (І. Н.-Левицький). *Кожен куцик, горбок, долинка, кожна стежечка - все це було йому знайоме* (М. Коцюбинський).

Узагальнюючими словами бувають: іменники з родовим (загальним) значенням та іншими категоріями, що мають властивість узагальнення - прикметниками, займенниками, прислівниками й дієсловами. Напр.: *У темнім лісі зібрався усякий звір: вовки, лисиці з ховраками, зайці, дурний шкідливий тхір* (Л. Глібів). *Поштові дзвінки, валування собак, ґрубі лайки і крики - все це пропливало, як хмари на літнім небі* (М. Коцюбинський). *На будинках, на деревах, на парканах - всюди червоний відблиск* (М. Вовчок). *Папери були скрізь: і на столі, і на полицях* (М. Коцюбинський). *Ні розвага, ні просьба, ні ґрозьба - ніщо не помагало* (Там же). *Гладка лакірована підлога, мальовані стіни, круглий столик з орехового дерева, комод і писемне бюро - ось що передусім насувалося оку* (І. Франко). *Із-за хмари виступають: обрив високий, гай, байрак* (Т. Шевченко).

Якщо перед однорядними членами стоять узагальнюючі слова а саме, як от, то перед цими словами ставиться кома, а після них - двокрапка. Напр.: *Там водяться різні породи тварин, а саме: зайці, лисиці, ведмеді. Б нашому ставку водиться всяка риба, як от: карасі, щуки, лини, коропи.*

§ 67. ПРИСУДКОВІ ФОРМИ ЧИСЛА ПРИ ОДНОРЯДНИХ ПІДМЕТАХ

При однорядних підметах присудок може мати дві форми числа - однину і множину.

1. Звичайно при однорядних підметах присудок вживається в формі множини, якщо підмет стоїть перед присудком. Напр.: *Дід і баба на призьбі сиділи в білих сорочках* (Т. Шевченко).

Хоч може зрідка вживатися в таких випадках і форма однини. Напр.: *Затихло все. Тільки дівчата і соловейко не затих* (Т. Шевченко). *А біля нього молоденький козак та дівчина лежить* (Там же).

2. Коли присудок стоїть перед підметом, то він звичайно вживається в формі однини, узгоджуючись з найближчим підметом. Напр.: *Ой, умер старий батько і старенькая мати* (Т. Шевченко). *Верталася йому давня сміливість і надія* (І. Франко). *Тоді знайшлася його жінка і дочка* (М. Вовчок). *Там його ждав Кавун і чотири товариші* (П. Мирний).

Хоч і в цих випадках буває присудок у множині. Напр.: *Бі- йшли з хати батько й мати в садок погуляти* (Т. Шевченко). *Раділи і садок, і поле, і долина* (Л. Глібів).

3. Коли присудок стоїть перед підметом і найближчий до присудка підмет має форму множини, то присудок теж приймає форму множини. Напр.: *Пішли дощі, пороша, вітер* (Л. Українка).

4. Коли однорядні підмети зв'язані протиставними сполучни- ками чи протиставною інтонацією, тоді присудок узгоджується з найближчим підметом у числі, а в однині і в роді. Напр.: *Не вітер, а буря завіяла* (П. Мирний). *Миколу взяв за серце не жаль, а злість* (І. Н.-Левецький). *Не ріки - море пролилось* (Т. Шевченко).

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ЗВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

§ 68. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Просте речення побудоване так, що всі його члени (головні і другорядні) граматично зв'язані між собою. Цей зв'язок легко встановлюється з допомогою питань. Постава питань можлива навіть в реченнях з однорядними членами: відповідаючи на те ж саме питання, однорядні члени цим самим перебувають в гра- матичному зв'язку з одним якимнебудь словом.

А проте наша думка, щоб її висловити, не завжди вкладає- ться навіть і в ці досить забірні мовні засоби. В реченнях вживаються ще додаткові слова або групи слів, граматично не зв'язані з членами речення. Такі слова не є членами речення і не визначають ні одного з членів речення. Вони стосуються до всього речення і через те й зветься словами, що стоять поза реченням, граматично не зв'язані з реченням. До таких слів належать: звертання, вставні слова і речення, вигуки, слова так і ні.

§ 69. ЗВЕРТАННЯ

Звертанням зветься слово, що позначає особу, до якої хтось звертається з метою притягти до себе увагу. Звертання звичай- но висловлюється іменником у кличному відмінку або субстан- тивізованими категоріями - прикметником, дієприкметником, рядовим числівником, тобто словами, що вживаються предметно в значенні іменника. Напр.: *Встань же, Боже, суди землю і суддів лукавих* (Т. Шевченко). *А тепер ось що, стара, чи нема там чого попоїсти?* (П. Мирний). *О вірна і віддана, де ти в годину буремно-лиху* (П. Воронько). *І ти, моя єдина, всташ із-за моря* (Т. Шевченко).

В художніх творах, надто в поезії, звертанням можуть бути й назви неживих предметів. Напр.: Гуляй, вітре, полем (Т. Шевченко). Ти прекрасна, вечірня зоре! (Л. Українка).

Звертанням не можуть бути займенники ? особи ти, ви. В реченні ці займенники звичайно є членами речення й перебувають у граматичному зв'язку з іншими словами. Напр.: Чотихи ти, Дніпро, хвилі аж до моря (Т. Шевченко). Де поділися ви, голоснії слова? (Л. Українка). Тут займенники ти, ви - підмети, а звертання - коло них.

При звертанні можуть бути й залежні від нього слова. Таке звертання зветься поширеним. Напр.: Думи мої, думи мої, лихо мені з вами (Т. Шевченко). Весно красна! Люби мрії! Сини мої щасливі! Я люблю вас! (Л. Українка). Де ж ти дівся, в яр глибокий протоптаний чляху? (Т. Шевченко).

Звертання в усній мові відокремлюється особливою інтонацією, а на письмі - комою, включаючи й залежні слова. Напр.: Про любов твою, друже, я марив не раз (Л. Українка). Прощай, мій краю, береги відний! (П. Куліш). Рости, рости, моя пташко, мій маковий цвіте (Т. Шевченко).

Звертання, що стоїть на початку речення, вимовляється іноді з особливою вигуковою інтонацією й відокремлюється більшою павзою, а на письмі - знаком оклику. Напр.: Місяченьку! Мій голубчику! Іди до нас вечеряти (Т. Шевченко). Марусю, Марусю! - каже Силух од хати, - іди лиш, каже, сюди (А. Тесленко).

Звертання, що стоїть в кінці речення, може вимовлятися із зниженою, підвищеною (вигуковою) або питальною інтонацією. На письмі залежно від цього ставиться крапка, знак оклику або знак запитання. Напр.: Рости, рости, моя пташко, мій маковий цвіте (Т. Шевченко). Ти прекрасна, вечірня зоре! (Л. Українка). Куди ти їдеш, хлопчику?

В більш вчистій, деклямаційній мові звертання супроводжується особливою, невідокремлюваною в вимові й на письмі часткою о(ой). Напр.: О думи мої! О славо злая! За тебе марно я в чужому краю караюсь, муцусь (Т. Шевченко). Ой палка ти була, моя пісче (Л. Українка). Роди нам, земле, юних севцем, о земле, велетнів роди (П. Тичина).

§ 70. ВСТАВНІ СЛОВА І РЕЧЕННЯ

Вставними звуться такі слова і речення, граматично не зв'язані з реченням, які виявляють ставлення до висловленої думки того, хто говорить. Це ставлення може бути в припущенні, в сумніві, в радості, в упевненості тощо.

Вставні слова і речення вимовляються з спеціальною інто-

нацією (з обниженням тону) та пришвидшеним темпом, а на письмі їх виділяємо комами. Напр.: Пилипко пильно дивився, щоб, бува, не збитися з дороги (А. Головка). Признатись, така мрія була мені мила (Л. Українка). Туман ішов, очевидяки, з річки, з плавіє (М. Коцюбинський).

Вставні слова можуть бути висловлені одним словом або словосполученням і цілим реченням.

І. 1. Вставні слова або словосполучення мають різне значення:

а) Вони означають: віль, радість, здивування тощо (на жаль, на щастя, на нещастя, правда, признатися та ін.). Наприклад: На щастя, за виноградник Замфірів філоксера далеко не пішла (М. Коцюбинський). Правда, я можу робити тільки те, що мені приємно (Л. Українка). На радість їм, у вітряку світилось (М. Коцюбинський).

б) Вони означають певність (справді, дійсно, очевидно, немає сумніву, звичайно, розуміється та ін.). Напр.: Очевидно, вона збилася з дороги (М. Коцюбинський). Гаврилові, звичайно, припало найбільше (Там же). Ти, певно, у світі нічого не боїшся (М. Вовчок). Я, справді, поніс мале пташеня додому (І. Франко).

в) Вони означають непевність, припущення (мабуть, здається, як видно, либонь, видимо, знать та ін.). Напр.: Обіцявся вернутися, та, мабуть, загинув (Т. Шевченко). Тут, видно, гірше, ніж там, звідки приїхав (М. Коцюбинський). Уже, либонь, після Покрови вертався з Дону я (Т. Шевченко). Промова, здається, удалась йому (М. Коцюбинський). Сподобавсь, видимо, козак дізичині (П. Куліш). Знать, добре спить, що не чує, як кує зозуля (Т. Шевченко).

г) Вони вказують на джерело думки, тобто кому ця думка належить (за його словами, по-моєму, на мій погляд, на мою думку, кажуть та ін.). Напр.: Брехнею, кажуть люди, світ пройдеш (Номис). Приїшлося сусідові, мовляв, хоч сядь та й плач (Є. Гребінка). Ходім, кажу, Уласович, на твою криницю подивитись (Т. Шевченко). Ти, знаю, лепту розділив свою єдину (Там же). Але, по-моєму, важко допомогти їм тепер (І. Франко). А по мені - вже лучче питай та діло розумій (Л. Глібів).

д) Вони вказують на зв'язок висловленої думки з попередньою (таким чином, а втім, навпаки, значить, одно слово, отже, наприклад, однак та ін.). Напр.: Ганна, навпаки, весела та шумна була (О. Іваненко). Вибратися, однак, з темної покрученої та вузької чорторії було нелегко (М. Коцюбинський). Отже, доведеться самому йти (В. Грінченко). Значить, ми будемо у вибраному товаристві (М. Коцюбинський).

е) Вони вказують на чемність людини, що висловлює думку (видайте, будь ласка, не вам кажучи та ін.). Напр.: Будь лас-

ка, сватоньку-старуку, ізбий Енея з панталуку (І. Котляревський). Та тут, не вам кажучи, хвороба кинулась (Нар. гов.).

е) Вони вказують порядок висловлених думок (поперше, подруге, нарешті, кінець-кінцем та ін.). Напр.: Я, поперше, не знав, подруге, її часу не мав це зробити. Будинок готелю був, поперше, високий і міцної старовинної кладки, а подруге, наріжний (О. Гончар).

II 2) Вставні речення мають зовсім відмінний зміст від того речення, куди вони вставляються. Через те вставні речення й вимовляються з особливою інтонацією, наче півголоса. Написмі таке речення береться в дужки. Але якщо треба особливо підкреслити основну думку, тоді вставне речення відділяється рискою. Напр.: Раз в темну ніч на бій дівчина вийшла (тоді йшли всі, - жінки і чоловіки, і навіть діти не сиділи дома) (Л. Українка). Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів страшної долі (Т. Шевченко). Один паливода (ї цар перехристовився) з трьома жінками оженився (Л. Глібів). Один хулець - забув, як звати - із ярмарку багато грошей віз (Там же). Подавали рушники - я внесла найкращий - та її заручили нас (М. Вовчок). Два парубки - я їх помітив, як вони зараз пили лимонад - розпихають народ і входять в круг (М. Коцюбинський).

§ 71. ВИГУКИ

Вигуки, як і вставні слова, не є членами речення і служать тільки для висловлення почуттів, настроїв, що супроводжують висловлювану думку. Свого певного значення вони набувають лише в контексті, в реченні. Як і всі інші граматично незалежні слова, вигуки зв'язані з реченням в цілому, але граматичного зв'язку вони не мають.

За синтаксичною функцією вигуки різко відрізняються від інших категорій. Вони являють собою лаконічний спосіб висловлення емоцій, внутрішньо цілісний. В зв'язку з цим вони найчастіше вживаються в мові художньої літератури та в усній мові. Вигуки звичайно відокремлюються комою. Але коли вони вимовляються з більш підвищеною інтонацією, то після них ставиться знак оклику. Напр.: О, не одна ти не в рідній оселі, квітко (О. Олесь). Ох, ти ще, пізнаєш (Л. Українка). А, ти знаєш (А. Тесленко). О, не забуду я тих днів (Л. Українка). Ой, на балі веселая музиченька грає (Там же). Ах! Там будуть гори, високі гори (М. Коцюбинський).

(Коли вигук стоїть перед займенником 2 особи, то його звичайно комою не відокремлюється. Напр.: Бі ти, як тебе зветь (П. Мирний).

Не відокремлюємо комою вигуків о, ой, коли вони стоять зараз же перед звертанням. Напр.: О дивже мій добрий, друже незабутній! (Т. Шевченко). О Золоті Борота, стояти це вам там, де ви стояли (В. Пачовський).

§ 72. СТВЕРДЖУВАЛЬНІ І ЗАПЕРЕЧНІ СЛОВА

В літературній українській мові найбільш поширені слова - стверджувальне так і заперечне ні. Відомо, що в діалогах ці слова можуть заступати цілі речення (§ 44) з відповідним значенням - ствердження висловлюваної думки чи її заперечення. Але коли ці слова починають собою речення, а далі йдуть інші слова, тоді так і ні не є членами речення, а лише стверджують або заперечують те, про що говориться в реченні.

Вимова слів так і ні виконується з особливою інтонацією і невеличкою павзою, що на письмі позначається комою. Якщо вони вимовляються з особливою силою, то ставиться знак оклику. Напр.: Так, вона любила свою школу (М. Коцюбинський). Так! Я буду крізь сльози сміятись (Л. Українка). Ні, в гості вояк не забіжить (Л. Глібів).

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 73. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ

Вже була мова про ролі інтонації в реченні (§ 46). Інтонація відіграє також велику ролі для виділення в реченні деяких членів, що на них треба звернути особливу увагу. Те саме речення можна висловити в двох варіантах щодо інтонації:

1. Натомлені спекою подорожні спинились на відпочинок,

2. Натомлені спекою, подорожні спинились на відпочинок.

В першій варіанті речення вимовляється з розповідною інтонацією, що характеризується підвищенням тону в першій частині речення і зниженням його в кінці речення. Речення вимовляється за одним заходом, без павзи. Але в другій варіанті це ж речення вимовляється зовсім інакше: інтонацією виділяються слова "натомлені спекою", а далі вона перериває-

ться невеличкою павзою і знову починається знизу. Члени речення, що виділяються інтонацією й павзою (а на письмі - комами) для підсилення їх значення, звуться відокремленими. Крім інтонації, відокремленню сприяють ще й інші умови.

1. Виділені інтонацією й павзою слова звичайно стоять після пояснюваного слова; такий порядок слів ще більше притягає увагу і сприяє змістовому виділенню вказаних слів. Порів., наприклад, звичайний порядок з порядком відокремлення: "За горами хмарю покриті гори" і "За горами гори, хмарю покриті" (Т. Шевченко).

2. Відокремленню сприяє більша поширеність членів речення; що більша поширеність відокремлених членів, то більшу увагу вона привертає. Порів., напр.: "Непротерта стежечка вела до річки" і "Не протерта ще ніким після затижної зими, стежечка вела до річки".

Відокремлюватись можуть: додатки, означення (включно з прикладкою) й обставини.

§ 74. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Відокремлені додатки здебільшого зв'язані з іншими додатковими словами крім, окрім, опріч, замість, за винятком, поряд з, на відміну від, включаючи, починаючи, кінчаючи, не рахуючи та ін. Відокремлюватись можуть лише непрямі додатки, висловлені іменником або займенником. Такого типу відокремлені додатки означають, що якийсь предмет включається чи виключається з ряду інших. Семантичні (значеннєві) відтінки їх визначаються лексичним значенням самих прийменникових слів чи словосполучень.

Напр.: Опріч Гафійки, було ще два наймити (М. Коцюбинський). А я не знаю нічого ніжного, окрім берези (Л. Українка). Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле (І. Н.-Левицький). Він нічого не чує, нічого не бачить, опріч корінців (М. Коцюбинський). На його дворі, замість похилої хатини, стояв веселий будинок (П. Мирний). На спортивному майдані зібралось до двох тисяч народу, включаючи спортсменів.

§ 75. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Означення можуть відокремлюватись, коли вони висловлені прикметниками й дісприкметниками. Відокремлюються звичайно поширені означення. Це відокремлення можна звести до таких основних груп.

1. Поширене означення завжди відокремлюється, якщо воно

стоїть після означуваного слова. Напр.: Бін говорив про речі, повні жаху для мене (М. Коцюбинський). Видно було гори, ~~вкриті~~ лісами (І. Н.-Левецький). Мої дні течуть серед долини, ~~налитої~~ зеленим хлібом (М. Коцюбинський). Стоять вони, ~~готові~~ в дорогу (С. Васильченко).

2. Відокремлюються також два або кілька поширених означень, якщо вони стоять після означуваного слова, надто коли перед означуваним словом стоїть ще одно означення. Напр.: А далі коні, ~~чорні і блискучі~~, мчали карету (М. Коцюбинський). В хату ~~звійшов~~ старий Джеря, ~~високий, тонкий~~, з сивуватими довгими вусами (І. Н.-Левецький).

Якщо перед пояснюваним іменником немає другого означення, тоді означення, що стоїть після іменника, може й не відокремлюватись. Напр.: Злазив на гору руду, ~~спалену, вкриту~~ сухим бадиллям (М. Коцюбинський).

3. Відокремлюється кожне означення (непоширене й поширене) незалежно від місця в реченні, якщо воно стосується до займенників я, ти, він, хто та ін. Напр.: У ~~льох його, молодого, той пан~~ замикає (Т. Шевченко). Я, ~~молода, чуюся між ровесницями~~ самотною і старою (О. Кобилянська). Чепримітний і ~~убогий~~ за людською течією, я ~~проходжу над землею~~ край ~~недовгої~~ дороги (М. Чернявський). Хто ж, ~~могутній~~, ~~заборонить~~ встати нам од сна (Г. Чупринка). Що ~~він, старий~~, ~~тепер~~ діятиме на світі (В. Грінченко). Послухайте нас, ~~старих~~ (М. Вовчок). А ~~сам, сердешний~~, ~~слизеньки~~ ковтає (Л. Глібів).

4. Означення, що стоїть перед означуваним словом, може відокремлюватись, якщо воно має значення причинності або протиставлення. Напр.: Здивований ~~лагідним тоном~~, ~~хлопець~~ мовчав (М. Коцюбинський). Завжди ~~привітний і веселий~~, сьогодні він був дуже сумний.

5. В окремих випадках, особливо в художніх творах, буває й таке відокремлення означень, яке наче виходить за межі речення, нагадуючи окреме неповне речення. На письмі таке речення відділяється крапкою. Напр.: Настали понури дні. Понури, ~~короткі й дощові~~ (О. Кобилянська). І от ~~вечір~~. Хмарний, ~~важко-важкий~~, ~~задуманий~~ (В. Винниченко).

§ 76. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Відокремлені прикладки бувають двох типів: без сполучників і з сполучниками та сполучними словами.

1. Прикладка, що має при собі залежні слова, так само у вимові відокремлюється, а на письмі виділяється комою. Напр.: Дніпро, ~~брат мій~~, ~~висихає, мене~~ покидає (Т. Шевченко). Сергій, ~~Василів хлопчик~~, ~~трохи~~ старшенький од неї (А. Теслен-

ко). Орися, дочка сотника Таволи, була вже не дитина (П. Куліш) та ін.

Прикладка завжди відокремлюється, незалежно від підлеглих слів, якщо вона стоїть при особових займенниках, бо ці останні мають загальне значення, і прикладка розкриває зміст їх, вказуючи на конкретну особу. Напр.: Горе нам, невільникам і сиротам, в степу безкраїм за Уралом (Т. Шевченко). Куди вони йдуть, тії люди, з світами в очах (Л. Українка). Ча ослінчику вона, Маруся, сидить (А. Тесленко).

2. Прикладка відокремлюється, якщо вона приєднується до означуваного слова з допомогою сполучників і сполучних слів (або, тобто, навіть, особливо, надто, наприклад, а саме, як та ін.). Кожне з цих слів в своєму роді вносить певний сенс і відділяється разом з прикладкою комою.

а) Сполучник або і сполучні слова тобто (цебто, себто), інакше звичайно вживаються, коли прикладка є більш зрозумілою назвою того самого предмета. Напр.: Всі букви, розміщені в певному порядку, становлять алфавет, або азбуку. Бандура, інакше кобза, - український народний інструмент. Через вузький пересип були перекопані ґрики, цебто канали (І. Н.-Левицький).

Не треба змішувати випадків, коли сполучником або з'єднуються однорядні члени й відокремлена прикладка. В першому випадку кома перед або не ставиться, бо однорядні члени з одним сполучником або вимовляються без павзи (див. § 64). В другому випадку кома ставиться, бо відокремлена прикладка виділяється павзою. Порів., напр.: "Купи мені готівальню або один тільки райсфедер" і "Купи мені готівальню, або приладдя для креслення".

б) Сполучні слова навіть, особливо, надто вживаються для підсилення або виділення предмета з групи тих самих предметів. Напр.: Всяка пташка, навіть горобець, привертала його увагу. Цей виноградник слабкий. Ти повинен його вартувати і не пускати нікого, навіть рідного брата (М. Коцюбинський). Наші люди, особливо молоде покоління, дуже активні в громадській праці. Люди, надто маленькі діти, особливо раділи наближенням весни.

в) Сполучник як підсилює ознаку причиновості, що її має предмет. Напр.: Ми сіли, як справжні знайомі, на теплу кам'яну лавку (М. Коцюбинський). Венера, як правдива мати, для сина рада все оддати (І. Котляревський). Але взагалі з як прикладки комою не відокремлюються. Напр.: Франко як поет займає в українській літературі одно з перших місць.

г) Сполучне слово а саме вживається при перерахуванні з особливою інтонацією й павзою; після нього на письмі звичай-

но ставиться двокрапка. Напр.: *Різні породи дерев, а саме: дуб, сосна, ялинка, клен та ін. ростуть на Україні.*

Г) Комами відділяються разом з відокремленими прикладками такі сполучні слова: під назвою, на імення, так званий (т. зв.) та ін. Напр.: *В південній Франції віє холодний вітер, так званий містраль. Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж, Лукаш на імення* (Л. Українка).

§ 77. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

Відокремлені обставини звичайно висловлюються дієприслівниками, прислівниками та іменниками.

1. Дієприслівник - найбільш поширена форма відокремленої обставини. Дієприслівник відокремлюється від місця в реченні - на початку, в середині і в кінці, надто коли він має при собі залежні слова. Напр.: *Блукаючи по Україні, прибився я в Чигирин* (Т. Шевченко). *Пані Чаталя тремтячими руками налягла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові* (М. Коцюбинський). *Говорила із кумом, сидючи над водою* (Нар. пісня).

Дієприслівники можуть відокремлюватись і тоді, коли вони стоять без залежних від них слів. Напр.: *Куди ти йдеш, не спитавшись* (Т. Шевченко). *З Дніпра повіринали малі діти, сміючись* (Там же). *Вертаючись, хлопці почали жбурляти цеглинами в озеро* (П. Мирний).

Але коли окремі дієприслівники набувають значення прислівників (див. § 55), тоді вони не відокремлюються й комою не відділяються. Напр.: *Співають ідучи дівчата* (Т. Шевченко).

2. З метою уточнення місця, часу можуть відокремлюватись обставини, висловлені прислівниками та іменниками в функції обставин. Відокремлені обставини уточнюють зміст попередніх обставин. Напр.: *Розмова велася довго, коло години* (М. Коцюбинський). *Так коло полудня, в неділю, та на великих ще її святках, під хатою в сорочці білій сидів...старий козак* (Т. Шевченко). *За морем, у синім тумані, потопала стара земля* (М. Коцюбинський). *Отак на вулиці, під тином, ще молодий кобзар стояв* (Т. Шевченко). *Близу, над самим берегом, росли здорові верби* (І. Н.-Левицький). *Там, за горами, давно вже день* (М. Коцюбинський).

Відокремлюватись можуть обставини причини і допусту. Наприклад: *Чіпка, наперекір світові і людям, якийсь веселий, радий* (П. Мирний). *За браком часу, ми не виконали нашого завдання на призначений день.*

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

§ 78. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Коли проста закінчена думка може бути висловлена простим реченням, то складна думка вимагає для свого висловлення речення, що складеться з двох або більше речень, об'єднаних в закінчене ціле. З'єднання простих речень в складне твориться з допомогою двох чинників: 1) з допомогою сполучників або сполучних слів (займенників і прислівників, що вживаються в значенні сполучних слів) і 2) з допомогою інтонації, без сполучників. Напр.: 1. *Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись* (М. Коцюбинський). 2. *Кажуть люди, що суд буде* (Т. Шевченко). 3. *І спішить туди, де дніє* (І. Франко). 4. *Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють* (Т. Шевченко).

В першій прикладі прості речення з'єднуються в складне з допомогою сполучника а. В другім - з допомогою сполучного слова (займенника) що. В третім - з допомогою сполучного слова (прислівника) де. В четв'яртім - з допомогою однієї інтонації, без сполучників.

Зв'язок між реченнями, що входять до складного речення, буває двох родів: сурядний і підрядний.

1. При сурядному зв'язку речення з'єднані як рівнозначні, незалежні одно від одного. Таке складне речення зветься складносурядним.

Складносурядні речення звичайно з'єднуються з допомогою тих самих сполучників або тієї ж самої інтонації, що й однорядні члени речення (див. § 64). Наприклад: *Високi верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче смаль* (М. Коцюбинський). *Шука козак свою долю, а долі немає* (Т. Шевченко). *Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива* (Там же).

2. При підрядному зв'язку одно речення залежить від другого й пояснює якийнебудь член його. Складне речення, що в ньому один член залежить від другого й пояснює якийнебудь член його, зветься складнопідрядним. Напр.: *Я не знала, що їй сказати* (Л. Українка).

Тут друге речення залежить від першого й пояснює граматично не висловлений член того. Навіть при наявності члена того перше речення (*Я не знала того*) не змогло б висловити думку: потрібне роз'яснення з боку другого речення (*що їй сказати*).

Складнопідрядне речення складається з головного й підрядного. Речення, що не залежить від другого, зветься головним. Речення, що залежить від другого, зветься підрядним.

X

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 79. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ СПОЛУЧНИКОВІ

З'єднання простих речень в складносурядні твориться з допомогою тих самих сполучників і з тим самим значенням, що й у реченнях з однорядними членами. Такі сполучники зветься сурядними, бо вони з'єднують незалежні одно від одного речення. Сурядні сполучники за значенням поділяються на: еднальні, протиставні і роздільні.

1. Еднальні сполучники і (й), та, ні-ні, ані-ані з'єднують речення, які показують, що явища відбуваються одночасно або йдуть одно за одним. Напр.: *Час ішов, і кожна хвилинка родила другу* (М. Коцюбинський). *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз-у-раз скрипів* (Т. Шевченко). Повторний сполучник ні-ні (в значенні і) вживається, коли при присудковій стоїть заперечення не. Напр.: *Ані до його говорити, ані його слитати* (М. Вовчок).

Важливими для наукового, ділового й публіцистичного стилів є такі сполучники: тому, і тому, і того, а тому, через те, через це, а через те, через що, тож. Напр.: *Сучасна проблема дослідження нації дуже актуальна, тому вона вимагає окремого дослідження. Ча це немає жадних доказів, тому "болоховську теорію" слід розглядати як ще одну гіпотезу, побудовану на творчій уяві, а не на історичних джерелах* (З наук. журн.). *Б залі був великий гамір, тому ніхто й не чув ні слова. Тридцять літ тобі, Україно, тож прийми привіт від сина* (В. Сосюра).

2. Протиставні сполучники а, але, та (в значенні але), зате, проте, однак, тільки з'єднують речення, що своїм значенням протиставляються одно одному. Напр.: *Дочка вечерять подає, а мати хоче наїзти, так соловейко не дає* (Т. Шевченко). *Ще сонце не заїшло, а вже кранниці почали зачинятись* (М. Коцюбинський). *Соломія сливе несла Остапа, а проте її доводилось часто зупинятись* (Там же). *Думка кружляла в частині голови, однак Частя стояла на одному місці* (Там же). *Чавктуги тихо, гарно, зелено, тільки буйні жита стиха шуршали довгими колосками* (П. Мирний). *Яз гору досягнути нелегко, зате з гори зручніше боронитись* (Л. Українка).

3. Роздільні сполучники то-то, або-або, чи-чи, не то-не то, чи то-чи то мають різне значення:

а) Сполучник то-то вказує на чергування явищ в часі. Нап-

приклад: *То сонце виляне, то знову туча, і блискавка, і дощ* (П. Тичина).

б) Сполучники не то-не то, чи то-чи то вказують, що з двох чи кількох дій, явищ важко виділити щось одно, бо кожне з них справляє непевне враження. Напр.: *Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський).

в) Сполучники або-або, чи-чи вказують, що з перерахованих явищ можливе тільки одно. Напр.: *Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила* (Л. Українка). *Чи підпалено, чи, може, самі необережними були* (М. Коцюбинський).

§ 80. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ

Прості речення можуть з'єднуватись у складносурядні речення й без сполучників з допомогою однієї тільки інтонації (див. § 78). На письмі вони відділяються комою або рискою. При такому зв'язку складносурядні речення можуть висловлювати: одночасність явищ, послідовність і протиставлення.

1. Одночасність: *Сичать сови, сплять дїброви, зіроньки сіяють* (Т. Шевченко). *Рече та стоїне Дніпр широкий, сердитий вітер завива* (Там же). *Тихо займались багрянії зорі колось навесні, любо лилися в пташиному хорі пісні голосні* (Л. Українка).

2. Послідовність: *Лягло сонце за горою, зірки засіяли* (Т. Шевченко). *Уже скотилось із неба сонце, заглянув місяць у мов віконце* (Л. Українка). *Он показався димок, дець блиснув вогонь* (М. Коцюбинський).

3. Протиставлення: *Холодний мармор - тільки ж і притулку* (Л. Українка). *Потрібна віра - я її не мала* (Там же). *Пора б уже прийти - чогось не приходить.*

§ 81. ЗНАЧЕННЯ ІНТОНАЦІЇ В СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

Інтонація відіграє велику роль не тільки в безсполучникових складносурядних реченнях, але й у складносурядних реченнях з сполучниками. Кожне сполучникове речення вимовляється так, що голос понижується й переривається невеликою павзою на місці зв'язку. Через те й на письмі перед сполучниками завжди ставиться кома. Тільки в окремих випадках кома не ставиться перед сполучником і, якщо в складносуряднім реченні є спільний другорядний член, що стосується до обох речень. Порів.,

напр.: "Сичі в гаю перекликались, та ясен раз-у-раз скрипіє" (Т. Шевченко) і "З далеких вулиць пліла музика людського гомору і бігли дзвіночки чисті і голі" (М. Коцюбинський).

Перше речення в вимові переривається павзою і на письмі розділяється комою; друге речення, об'єднане спільним другорядним членом (з далеких вулиць), павзою не переривається і на письмі комою не розділяється.

Роля інтонації особливо позначається в безсполучникових складносурядних реченнях. Тут слід розрізняти три роди інтонацій, залежно від ступеня самостійності речень, що входять до складу складносурядного речення.

1. В реченнях менш самостійних (за змістом тісніше зв'язаних між собою) підвищення голосу переривається різким пониженням і короткою павзою. На письмі такі речення розділяються комою. Напр.: Гаснуть очі, заснули думи, серце спить (Т. Шевченко). Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють (Там же).

2. В реченнях більш самостійних (за змістом не так тісно зв'язаних між собою) підвищення голосу переривається незначним пониженням і трохи довшою павзою. На письмі такі речення розділяються середником. Напр.: Половину містечка закрила вже тінь від далекої, покритої лісом гори; та й другої половини було мало що видно (І. Франко). Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмар на хмару; при світлі його берегова смуга білила од пini, наче вкрита першим пухким снігом (М. Коцюбинський).

3. В реченнях з різким протиставленим характерним є підвищення голосу в першій і пониження в другій реченні з дуже помітною павзою. На письмі ці речення розділяються рискою. Напр.: Буря ущухла - море шумить. Стояли, думали, дивились - ніхто на поміч не прийшов (О. Олесь). Не русалонька блукає - то бівчина ходить (Т. Шевченко).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 82. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ СПОЛУЧНИКОВІ

Підрядні речення з'єднуються з головними реченнями з допомогою сполучників і сполучних слів. Сполучники, що з'єднують підрядні речення з головними, звуться підрядними сполучниками. Найголовніші з них такі: що, щоб, аби, як, бо, наче та ін., а також складені: Через те що, тому що, так що та ін. Напр.: Чи винна голубка, що голуба любить? (Т. Шевченко). Одного разу я озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей

(М. Коцюбинський). *Заревли великі дзвони, щоб сідали хлопці коні* (Т. Шевченко). *Перекидалися словами пустими і незначними, аби подати один одному голос* (М. Коцюбинський). *Ченаче птахи чорні в гаї, козацтво сміливо літає* (Т. Шевченко).

Сполучними словами звуться займенники і прислівники, що вживаються в значенні сполучників (хто, що, який, де, куди, коли та ін.). Сполучні слова відрізняються від підрядних сполучників тим, що вони з'єднують речення й самі в той же час є членами речення. Порів., напр.: "Холоде серце, як згадаю, що не в Україні поховать" (Т. Шевченко) і "Був надзвичайно холодний ранок, коли я приїхав" (М. Коцюбинський).

В першій прикладі як, що - сполучники, в другій коли - сполучне слово, бо воно є членом речення (обставина часу).

Сполучники що, як за змістом можуть вживатися і як сполучні слова. Напр.: Я знав, що він приїде (що - сполучник). Я знав, що він відповість мені (що - сполучне слово, додаток). Бидно було, як дим клубами підіймався вгору (як - сполучник). Він сидів, як йому зручніше (як - сполучне слово, обставина способу).

§ 83. ВИДИ ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Підрядні речення, як уже було сказано (§ 78), пояснюють, розкривають зміст того чи іншого члена головного речення. Через те підрядні речення й назви здобули від тих членів речення, що їх зміст вони розкривають. Навіть у реченнях типу: "Ми відвідали село, де народився Тарас Шевченко" підрядне речення визначає не село, а займенникове означення *те*. Звідси нам зрозуміло, чому такі речення звуться підрядними означальними.

Підрядні речення відповідають на ті ж самі питання, що й члени речення. Залежно від того, який член речення пояснюється підрядним реченням, можна розрізнати такі типи підрядних речень: підметові, присудкові, додаткові, означальні та обставинні.

Щодо місяця підрядне речення може стояти перед головним реченням, після нього і в середині його. Напр.: *Ченаче птахи чорні в гаї, козацтво сміливо літає* (Т. Шевченко). *Заревли великі дзвони, щоб сідали хлопці коні* (Там же). *Червоні маки, що росли вгорі на карнізах, вітали гостей сміхом* (М. Коцюбинський).

§ 84. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ПІДМЕТОВІ

Підрядне підметове - це таке речення, яке пояснює підмет головного речення, висловлений займенником (той, увесь, вся-

кий, кожний) і відповідає на питання називного відмінку хто? що? Напр.: *Блаженний той, хто заплатить за твої кайдани* (Т. Шевченко). *Те, що межі нами зайшло, не було непорозуміння* (Л. Українка). *До правда, то правда* (М. Коцюбинський). *Усе, що на землі доглянутій росте, з весни посаджене у мене і полите* (М. Рильський). *Кожен там рідний, хто вольности син* (Там же) та ін.

Підрядні підметові речення з'єднуються з головними реченнями сполучниками що, щоб, наче, начебто, ніби; сполучними словами хто, що, який, чий, котрий; у питальних реченнях питальними словами й часткою чи. Напр.: *Хто зерно сіє золоте в землю палку невтомну, той сам пшеницю зросте на полі вселюдському* (М. Рильський). *Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались* (Т. Шевченко). *Йому снилось, ніби він летить у повітрі*. *Здавалося, ніби на кожному дереві щецбетали пташки* (І. Н. Левицький). *Послав дяк до Івана листа, та невідомо, чи бідолаха його відібрав* (М. Вовчок).

Якщо головне речення безособове або підмет пропущений, тоді підрядне речення заступає собою підмет. Напр.: *Їй здається, що панові Валер'янові небезпечно сидіти вдома* (М. Коцюбинський). Тут "здається" - присудок, а уявний підмет *те* замінений підрядним "панові Валер'янові небезпечно сидіти вдома". *Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять* (Т. Шевченко). Тут присудок "не однаково", а уявний підмет *те* замінений підрядним "Україну злії люди присплять". *Щасливий, хто сні має милі* (Л. Українка). Тут іменний присудок "щасливий", а уявний підмет *той* замінений підрядним "хто сні має милі".

§ 85. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ПРИСУДКОВІ

Підрядне присудкове - це таке речення, яке пояснює присудок головного речення, висловлений вказівним займенником (такий, той) у формі називного відмінку й відповідає на питання який? хто такий? що таке? Напр.: *Це той, що щоботи рипають* (М. Вовчок). *Який Сава, така й слава* (Нар. прик.). *І така його поема, ніби щедрости рукав* (М. Рильський). *А цей коваль такий, хоч би й паном йому бути* (М. Вовчок).

Підрядні присудкові речення з'єднуються з головними реченнями сполучниками що, щоб, мов, немов, неначе, наче, нібито, ніби; сполучними словами що, який, чий, котрий. Напр.: *Довгі тіні між деревами - наче повів синіх крил* (М. Рильський). *В затоці кораблі - мов чайки золоті* (В. Сосюра). *Який пастух, така й череда* (Нар. прик.).

Підрядне присудкове речення може стояти як перед голов-

ним, так і після нього. Частіше головне речення стоїть перед підрядним. Напр.: *Бін тільки один був такий, що мі здійняти з вікон ґрати, розвалити мури* (М. Коцюбинський). Але: *Які діла, така нагорода* (Л. Українка).

§ 86. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ДОДАТКОВІ

Підрядне додаткове - це таке речення, яке пояснює додаток головного речення, висловлений займенником (*той, увесь, всякий, кожний*) у всіх непрямих відмінках, і відповідає на питання непрямих відмінків. Напр.: *Нащо, баця, те згадувати, що давно минуло* (Т. Шевченко). *Прокинулася я та й розказую, який то мені дивний сон снівся* (М. Вовчок). *Писав щось, чого ніколи не повинно побачить стороннє око, тільки для себе* (М. Коцюбинський). *А хто грає, того знають і дякують люди* (Т. Шевченко). *Я радий, що не бачив лихоліття* (Л. Українка).

Підрядні додаткові речення з'єднуються з головним реченням сполучниками що, щоб, мов, немов, наче, неначе, як, ніби і сполучними словами хто, що, який, чий, котрий, скільки, як, де, куди, звідки, коли, чому, нащо та питальною часткою чи. Напр.: *Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться* (М. Коцюбинський). *Гнат не спостеріг, коли дійшов до лісу* (Там же). *Якби ти знав, чого в серці тім повно* (І. Франко). *Ні старі, ні молоді придумати не можуть, хто це так іде* (І. Франко). *Бін почув, немов якась таємна сила відпихала його* (Там же). *Бін помітив, як здригнулося лице* (М. Коцюбинський).

Знак питання в кінці підрядних речень ставиться тільки тоді, коли в кінці головного речення стоїть двокрапка. Напр.: *Я не розумію тільки одного: як це могло статися?*

§ 87. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ОЗНАЧАЛЬНІ

Підрядне означальне - це таке речення, яке пояснює означення головного речення, висловлене вказівними займенниками (той, такий), і відповідає на питання який? котрий? Напр.: *Клене мати той час і годину, коли на світ породила нелюбу дитину* (Т. Шевченко). *Море було таке гладеньке й синє, наче туго натягнений екран* (М. Коцюбинський).

Підрядні означальні речення з'єднуються з головними реченнями сполучниками що, що аж, що й, щоб, як, ніби, наче, неначе, мов, немов, начебто, ніби, нібито; сполучними словами який, чий, котрий, хто, що, де, куди, звідки, коли, як. Наприклад: *Від того дня, коли відбувся вечір, Софія стала дуже прихильна* (Л. Українка). *На тому місці, де стояла тінь, іскрилося сонце* (П. Мирний). *Бін дивився то на неї, то в той*

бік, звідкіля чувся голос (Там же). Рідко траплявся такий рік, щоб не було пожежі в місті (І. Н.-Левицький). Під ногами зеленів острів, що його обливають блакитні води далеких гір (М. Коцюбинський). Там на подвір'ї, куди вона повагом вийшла, нікому було милуватись красунею (М. Коцюбинський). Знов той самий голос чую, що мені її по ночах снився (Л. Українка).

Якщо означення (той, такий) в головному реченні відсутнє, його заступає підрядне речення. Напр.: Пані Наталя одхилила двері зі спальні в столову, де вже стирала порохи Барвара (М. Коцюбинський). Чи є в Бога люте зло, щоб у тій хаті не жило (Т. Шевченко). Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок (М. Коцюбинський).

В підрядних означальних реченнях не слід уживати сполучного слова який, коли воно може заступати що. Сполучне слово який в'яжеться в підрядних реченнях з наявним означенням (той, такий) в головному реченні. В реченнях з уявним займенниковим означенням звичайно вживається сполучник що. Наприклад: Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ? (М. Коцюбинський). Червоні маки, що вгорі на карнізах, вітали гостей сміхом (Там же).

Але можливі й відступи, надто в поезіях. Напр.: Отож тая дівчинонька, що сонна блудила (Т. Шевченко). Взагалі в українській мові переважає сполучник що. Сполучне слово який вживається лише там, де треба підкреслити якість. Напр.: Купи мені таку ручку, якою зручно писати. Але треба: На столі у нього лежала ручка, що залишилась у спадщину від його батька.

Сполучне слово котрий вживається лише тоді, коли треба підкреслити порядок, вибір із маси. Напр.: Котра година? Котра тобі мила, ту й бери. В українських письменників іноді вживається форма котрий, де в сучасній літературній мові в такому значенні вона не вживається. Напр.: Василь згадав про ті верби, під котрими він колись гуляв, і потявся на музику (І. Н.-Левицький). Од високої скелі, котра стояла коло самого берега, починався рів (Л. Українка).

§ 88. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ОБСТАВИННІ

Підрядне речення обставинне – це таке речення, яке пояснює обставину головного речення або ж само служить обставиною, якщо обставина головного речення відсутня. Напр.: Очерет шумів так, що залушив навіть думки (М. Коцюбинський). Нехай іметься лоза, куди вітер погне (І. Рудченко).

Підрядні обставинні речення за своїм значенням поділяються на такі групи: способу, місця, часу, мети, причини, умови, наслідку, допусту.

1. Підрядне речення способу - це таке речення, яке пояснює або заступає обставину способу дії головного речення, висловлену прислівником так або прислівниковим сполученням таким способом, і відповідає на питання як? Яким способом?

Підрядне речення способу дії з'єднується з головним реченням сполучниками як, що, щоб, мов, немов, наче, ніби, начебто, нібито, аж, ніж; сполучними словами як, скільки. Наприклад: Таки так і має бути, щоб молодший брат боявся (О. Федькович). Сохне вона, як квіточка (Т. Шевченко). Вся оселя зеленіла..., ніби квітки (І. Н.-Левицький).

Підрядні речення способу дії розрізняють ще й за значенням: способу, наслідку, порівняння.

а) Речення способу: Скачи, враже, як пан каже (Т. Шевченко). Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане сили мені й хисту (Л. Українка). Любилися, кохалися, що й мати не знала (Т. Шевченко).

б) Речення наслідкові: Земля висохла так, що під ногами дзвеніла (М. Коцюбинський). Зареготався дід наш дужий, аж піна з уса потекла (Т. Шевченко). Вийшла Варвара... і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли (М. Коцюбинський). Груди так повно дихали, аж ліс обіззався (Там же).

в) Речення порівняльні: Скільки вгорі синього неба, стільки внизу зеленого луку (П. Куліш). Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (Т. Шевченко). Поникли голови козачі, неначе стоптана трава (Т. Шевченко). Слова вилітали з грудей, як хижі птахи (М. Коцюбинський). Кони були, що тії галки (І. Франко). У лісі поволі смеркало, немов чиясь невидима рука насувала на нього шапку (М. Вовчок). Він сказав більше, ніж від нього чекали.

2. Підрядне речення місця - це таке речення, яке пояснює або заступає обставину місця головного речення, висловлену прислівниками там, туди, звідти, тут, скрізь, всюди і відповідає на питання де? куди? звідки?

Підрядні речення місця з'єднуються з головним реченням сполучними словами де, куди, звідси. Напр.: Сизий бузок... вільно ріс собі там, де ходили людські ноги (П. Мирний). Вона скрізь ходить, куди й ми ходили (Л. Українка). Розійшлися гайдамаки, куди який знає (Т. Шевченко). Де кров текла козацькая, могили чорніють (Там же). Де колись був перелаз, там тепер стояли нові ворота (І. Н.-Левицький). Ой не відтіл вітер віс, відкіль мені треба (Нар. пісня). Куди не глянь, де не кинь, усюди кривда й кривда (П. Мирний).

Підрядні речення місця не слід змішувати з підрядними означальними, що мають ті самі сполучні слова. Порів., напр.: "Я був на могилі, де похований Тарас Шевченко" і "Я був там,

де людська нога ще не ступала". В першій прикладі підрядне пояснює означення головного речення (на тій) і тому є підрядним означальним реченням. В другій прикладі воно пояснює обставину місця головного речення (там) і тому є підрядним реченням місця.

3. Підрядне речення часу - це таке речення, яке пояснює або заступає обставину часу головного речення, висловлену прислівником (тоді, відтоді, доти), і відповідає на питання коли? відколи? Як довго? Напр.: Тільки тоді він зрозумів свою помилку, коли натрапив на небезпеку. Але частіше головні речення мають уявні обставини часу, і тоді підрядні речення їх заступають. Напр.: Доки сонце зійде, роса очі виїсть (Нар. прик.). Був незвичайно холодний ранок, коли я приїхав (М. Коцюбинський). Брати на панщину ходили, поки лоби їм погодили (Т. Шевченко).

Підрядні речення часу з'єднуються з головними реченнями сполучниками як, після того як, як тільки, в міру того як, щойно та ін.; сполучними словами коли, відколи, поки, аж поки, доки, аж доки та ін. Напр.: Коли він вийшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви (М. Коцюбинський). Як тільки займеться дець небо, з другого боку встає зараз червоний туман (Там же). Довго ще вони між собою балакали, поки заснули (М. Вовчок). Саме тоді, як осавула вертався від пана, кріпаки вискочили з-за кущів (І. Н.-Левицький). В міру того, як підіймалося сонце, туман осідав нижче (М. Коцюбинський) та ін.

4. Підрядне речення мети - це таке речення, яке пояснює або заступає обставину мети головного речення, висловлену вказівними словами (для того, з тим, з тією метою), відповідаючи на питання нащо? для чого? з якою метою? Напр.: Старий заховався в степу на мотилі, щоб ніхто не бачив (Т. Шевченко). Часом спинялись, щоб дати дорогу жінкам (М. Коцюбинський) та ін.

Підрядні речення мети з'єднуються з головними реченнями сполучниками щоб, аби. Напр.: Я б оддав половину життя свого, аби ти була щаслива (П. Мирний). Щоб не наскочити на лайку, я розкажу вам байку (Л. Глібів).

Сполучник аби (зам. щоб) вживається тоді, коли треба підкреслити наполегливість прагнення до поставленої мети, а разом з тим здійснення цієї мети є те, про що говориться в головному реченні. Напр.: Перекидалися словами пустими і незначними, аби подати один одному голос (М. Коцюбинський).

В ролі сполучника підрядного речення мети може бути також частка хай(нехай). Напр.: Обніміть ж, брати мот, найменшого брата, нехай мати усміхється, заплакана мати (Т. Шевченко).

5. Підрядне речення причини - це таке речення, яке пояснює або заступає обставину причини головного речення, висловлену вказівними словами (тому, через те, завдяки тому), і відповідає на питання чому? Напр.: Одного разу я озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей (М. Коцюбинський).

Підрядні речення причини з'єднуються з головним реченням сполучниками бо, тому що, через те що, завдяки тому що, що та ін. Напр.: Бодіці я не сколотив, бо ще її не пив (Л. Глібів). А що він того не сказав, то ми її не знали (Б. Грінченко).

Сполучники тому що, завдяки тому що, у зв'язку з тим що вживаються переважно в науковому та офіційно-діловому стилях мови. Причём, звичайно буває розчленування складених сполучників на дві частини (тому - що, через те - що, завдяки тому - що та ін.). Тоді підрядне речення приєднується лише сполучником що, а інші частини (тому, через те, завдяки тому) як обставинні слова входять до складу головного речення; на них зосереджується головна увага з відповідною інтонацією. Напр.: Не можна знищувати міжводносних пташок тому, що вони наші друзі (М. Коцюбинський).

Іноді обставинні слова із головного речення переносяться в підрядне, утворюючи разом з сполучником що нерозчленовані складені сполучники тому що, через те що та ін. В зв'язку з цим можливе й друге визначення підрядного речення причини: воно показує причину того, про що говориться в головному реченні. Напр.: Він давно не приходив, через те що його ніхто не повідомив.

В сучасній українській літературній мові найчастіше в складнопідрядних реченнях причини вживається сполучник бо. Напр.: Ой вітрику, наш милий друже, навіть нам дощину мерщій, бо душно стало дуже на всій землі дужій (Л. Глібів).

6. Підрядне речення умови - це таке речення, яке пояснює, за яких умов може відбутися те, про що говориться в головному реченні, і відповідає на питання за якої умови? Напр.: Якби ви з нами подружились, багато б дечому навчилися (Т. Шевченко).

Підрядні речення умови з'єднуються з головним реченням сполучниками і сполучними словами коли, коли б, як, якщо, якщо, як тільки, скоро та ін. Напр.: Як скаже слово, то так і влетить кистієюю те слово до серця (М. Коцюбинський). Якщо ти зовсім упорався, то її рушимо (П. Мирний).

В підлягній реченні умови часто бувають питальні прислівники як, коли. Напр.: Як часом запізнюся, то не ждуть (Л. Українка). Чоли влі стрьбно, геть ідуть з дороги (Там же).

Сполучник аби ніби обмежує значення умови, що про неї говориться в головному реченні. Напр.: Аби нам дістатися у го-

ри, я тебе там вигою, мій брате (Л. Українка). Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали (М. Коцюбинський).

Найбільш уживаними в підрядних реченнях умови є сполучники коли б, якби. Самі частки б, би надають реченням значення умовности, будучи також ознакою умовного способу дієслів. Напр.: Коли б же я був соловейком, до тебе тоді б прилетів (Л. Українка). Якби знала, що загине, була б не пустила (Т. Шевченко). Якби мені, мамо, намисто, то пішла б я завтра на місто (Т. Шевченко).

7. Підрядне речення наслідку - це таке речення, яке показує наслідок того, про що говориться в головному реченні, і сполучається з головним реченням сполучником так що, який не може мати співвідносного слова в головному реченні. Напр.: Грба розбила ногами ґрубий морський пісок, так що жовтувата курява здіймалась у повітрі (Л. Українка).

Якщо сполучник так що розкладається на дві частини так, що так стоїть в головному реченні, а що - в підрядному, тоді утворюється складнопідрядне речення способу дії. Порів., наприклад: "Теплий туман слався по полю і наливає балку по самі вікця, так що дерева потопали в ньому" (М. Коцюбинський) і "Теплий туман слався по полю і наливає балку по самі вікця так, що дерева потопали в ньому". Перше речення - складнопідрядне наслідку, друге - способу дії.

Підрядне речення наслідку може з'єднуватись з головним також сполучниками в наслідок чого, через що, що. Напр.: Ляє сирний дощ, в наслідок чого екскурсія не відбулась. Студент лінувався вчитись, через що її семестрові оцінки погані. Пошта прибула своєчасно, з чого я був дуже задоволений.

8. Підрядне речення допусту - це таке речення, яке висловлює думку, протилежну тому, про що говориться в головному реченні, і з'єднується з головним реченням сполучником хоч. Напр.: Хоч ми її заспались, але з гори усе видніше (М. Коцюбинський). Хоч у життю стрічав тебе я рідко, та все ж мені той спогад серце гріє (І. Франко).

Сполучник хоч часто замінюється синонімічними складеними сполучниками незважаючи на те що, хоч як, хоч би що, дарма що та ін. Напр.: Незважаючи на той зневажливий риж, хмарка турботи повила Замфірове чоло (М. Коцюбинський). День був душний, незважаючи на те що краплі учорашнього рясного дощу іскрились на траві (Л. Українка). Хоч би що робиш, ніколи не догодить. Хоч як просила його, не послухав. В пустелі стояла непорушна недвижна тилша, дарма що був тільки квітень (Ю. Смолич) та ін.

§ 89. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

Складні речення з кількома підрядними бувають двох типів: супідрядні і з послідовною підрядністю.

1. При одному головному буває кілька підрядних. Такі підрядні речення звуться супідрядними. Супідрядні речення бувають однорядні і неоднорядні.

а) Однорядні - це такі супідрядні речення, які пояснюють той самий член головного речення й відповідають на те ж саме питання. Напр.: *Старий заховався в степу на могили, щоб ніхто не бачив, щоб вітер по полі слова розмахав, щоб люди не чули* (Т. Шевченко).

Тут два супідрядні речення мети пояснюють уявний додаток *(для того)* головного речення й відповідають на питання *для чого?*

б) Неоднорядні - це такі супідрядні речення, які пояснюють різні члени головного речення й відповідають на різні питання. Напр.: *Так було лячно у віковичній тиші, яку беріє ліс, що діти чули власне дихання* (М. Коцюбинський).

Тут головне речення "Так було лячно у віковичній тиші", а при ньому два неоднорядні підрядні речення, але кожне з них стосується до іншого слова й відповідає на інше питання: перше підрядне речення означальне й пояснює слово "тиші" (*є якій тиші?*), друге - обставина способу й пояснює присудок головного речення, відповідаючи на питання *як було лячно?*

2. При головному реченні буває одно підрядне, а це й собі служить керівним для другого підрядного, друге - керівним для третього підрядного і т. д. Такі підрядні речення звуться ступеневими (першого, другого, третього і т. д. ступеня).

Напр.: *Холоне серце, як згадаю, що не в Україні поховать* (Т. Шевченко).

Тут головне речення "Холоне серце": ~~Уявна обставина часу~~ "тоді" пояснюється підрядним реченням першого ступеня "як згадаю"; уявний додаток цього речення "про те" пояснюється підрядним реченням другого ступеня "що не в Україні поховать". Або ще приклад: *Послав дяк до Івана листа, та невідомо, чи бідолаха його відібрав, бо хутко прийшла від ~~пана~~ звістка, що Іван умер* (М. Вовчок). Тут аж три підрядні ступеневі речення, які залежать одно від одного.

§ 90. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ~~СУРЯДНИМИ~~ Й ПІДРЯДНИМИ

Складні речення бувають змішаного типу, де прості речення

з'єднуються за способом сурядности й підрядности. Напр.: *Алі здавалося, що ті очі пірнули в його серце, і він поніс їх із собою* (М. Коцюбинський).

Це речення – складнопідрядне, але друга половина його становить складносурядне речення.

Бувають ще й іншого типу речення, коли складносурядні і складнопідрядні речення мають при собі ще й відокремлені члени речення. Напр.: *Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона прийшла* (М. Коцюбинський).

Тут перша половина речення – складносурядне, що має при собі ще й відокремлений дієприслівник, а друга половина – складнопідрядне речення додаткове.

Або ще приклад: *Маланка, заклавши руки, слухала оповідання про те, скільки привезти цегли, яке їй чому забраковано дерево, що прикащик нічого не розуміє, і коли б не Андрій, не було б діла* (М. Коцюбинський).

Це речення мішаного типу: воно складається з супідрядного і підрядного; причім, ці обидва речення перебувають у суряднім зв'язку. Крім того, головне речення має при собі ще й відокремлений дієприслівник.

§ 91. ПЕРІОД

Дуже поширене складне речення, але таке, що висловлює одну закінчену думку, зветься періодом. Період відрізняється від інших складних речень мішаного типу тим, що він складається з двох частин, але висловлює одну складну думку. Напр.: *Мов чайка, що скилеть над дітьми, понад багном літаючи, о прощу б'є грудьми, то знов кричить і б'ється й колесить, от-так і Каїнова думка-скрута в тім безконечнику металась, билась без виходу* (І. Франко).

Період має ту особливість, що в першій частині голос підвищується, в другій – понижується. Звідси частини ці так і звуться: підвищення і пониження.

За змістом періоди, як і складнопідрядні речення, поділяються на підметові, обставинні та ін. Найбільш поширені в українській мові такі періоди:

1. Підметовий: *Хто в першій життєвій чвертині знання не здобув, а в третій життєвій чвертині хто чесним не був, той скаже в четвертій: "Бодай я і в світі не жив!"* (І. Франко).

2. Часовий: *Поминувши (коли поминули) свої степи з невеличкими хуторами, що як квітнички весело кидались у вічі, свої великі села з кривими вулицями, з білими хаточками, з вишневиими садочками, свої городи, схожі на села, увійшли вони (москалі) в лісний край* (П. Мирний).

Бесняної ночі, як в небі високо стоять білі хмароньки в крузі; як вітер шепоче й зідхає глибоко у сонному темному лузі; як тихо усюди: і в полі, і в хаті; як співи затихнуть дівоці; як втомиться мати співати дитяти й закриє утомлені очі; як сні золоті колишуть дитину і стелять їй мрії барвисті; як сам соловейко малий на хвилину замовкне в кубелечку в листі, тоді затремтять полохливо, швиденько скрізь тіні химерні дрібні, і спустить додолу тоді місяченько, мов струни, ті промені срібні; тоді від заходу до мли тавмної з оселі вечірньої мрії луна пронесеться від пісні дивної, гучної, мов гімни надії (Л. Українка).

3. Умовний: Якби я знав чари, що спиняють хмари, що два серця можуть ізвести до пари, що ламають пута, де душа закута, що в поживу ними зміниться й отрута, то тебе би, мила, обдала їх сила, всі в твоїм би серці іскри погасила, всі думки й бажання за одним ударом, лиш одна любов би вибухла по жаром, обняла б достоту всю твою істоту, мислі всі пожегла б, всю твою турботу (І. Франко).

4. Допустовий: Слухаючи їх щирої й розсудливої ради, хоч (Олеся) і одмовляла їм (козакам), що не вповає ані на худобу, бо має й сама, ані на вільність: "До, каже, по тому, що буде вільний, коли не буде любий", а проте сльози так з очей ринуть (М. Вовчок).

Всі ці періоди складаються з окремих речень, але своїм змістом всі вони об'єднуються, витворюючи один образ.

Практичне застосування періодів найчастіше буває в провах, в газетній мові. Але в красному письменстві – рідше. Письменники, оминаючи періоди, розбивають їх на окремі речення, хоч змістом і зв'язані між собою. Напр.: *То як часом якась долішня хвиля викарбутиць великий камінь із води і покладе його на берег, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу й малює по нім маленькі фосфоричні зізди. Влимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду, і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя. – Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду (В. Стефаник).*

З цього уривку, що складається з окремих, близьких змістом речень, як видно, можна було б збудувати порівняльний період.

§ 92. ЗАМІНА ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Коли складні речення, з одного боку, можна поширювати словами й словосполученнями аж до періодів включно, вислов-

люючи складні думки, складний комплекс думок, то, з другого боку, складні речення можна замінювати там, де можна обійтись без зайвої розтягlosti й ту ж саму думку висловити стисліше, коротше.

Заміну підрядних речень можна робити зворотами з відокремленими членами — дієприкметниками, прикметниками, прикладками й дієприслівниками.

1. Зворотом з відокремленим дієприкметником замінюються переважно підрядні означальні речення, якщо сполучні слова (*що, який*) стоять в називному або знахідному відмінку без прийменника і якщо присудок підрядного речення є в теперішньому або минулому часі. Заміна робиться так, що сполучне слово (*що, який*) разом з займенником *він (вона, воно)* при сполучному слові *що* пропускається, а дієслово-присудок міняється на дієприкметник.

Напр.: *Сизочервоні хмари, що їх розірвав на шматки сильний вітер, висіли над головою.* — *Сизочервоні хмари, розірвані на шматки сильним вітром, висіли над головою* (П. Мирний). *Видно було сліди свіжорозритої землі, що була перемішана з кип'ячкою.* — *Видно було сліди свіжорозритої землі, перемішаної з кип'ячкою* (І. Франко). *На Карповому дворі стояла коняка, яку прив'язали до воза, і їла сіно.* — *На Карповому дворі стояла коняка, прив'язана до воза, і їла сіно* (І. Н.-Левицький).

Такі звороти звуться дієприкметниковими зворотами.

2. Відокремленим прикметником замінюються підрядні означальні речення з складеним присудком-прикметником. Причём, сполучне слово і зв'язка пропускаються, а прикметник узгоджується з пояснювальним словом. Напр.: *На призьбі сиділа його мати, що була вже не молода молодиця.* — *На призьбі сиділа його мати, вже не молода молодиця* (І. Н.-Левицький).

3. Відокремленою прикладкою замінюються підрядні означальні, допустові й причинові речення із складеним присудком-іменником. Причём, сполучник або сполучне слово і зв'язка пропускаються, а присудковий іменник узгоджується з означуваним словом. Напр.: *Була в удови дочка Маруся, що була нашою подружницею.* — *Була в удови дочка Маруся, наша подружниця* (М. Вовчок).

~~4. Відокремленим дієприслівником замінюються підрядні часові, причинові, умовні й допустові речення. Причём, сполучник пропускається, підмет підрядного речення переноситься в головне речення, а присудок-дієслово перетворюється в дієприслівник. Напр.: *Коли я під ногами знайду хоч листочок, я до серця його приголублю* (Л. Українка). — *Знайшовши під ногами хоч листочок, я до серця його приголублю. Коли Маланка*~~

здіймала з мисника миску, (вона) скинула на нього оком. - Здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком (М. Коцюбинський). Коли б я був вами, то гуляв би їй по бокових алеях. - Я, бувши вами, гуляв би їй по бокових алеях (І. Н.-Левицький). Там би я спочив хоч трохи, коли б молився Богу. - Там би я спочив хоч трохи, молившись Богу (Т. Шевченко).

Заміна дієприслівниковим зворотом можлива тоді, коли в головнім і підряднім реченні за змістом той самий підмет. Наприклад: *Коні заїржали, коли почули лугову пашу.* - *Коні заїржали, почувши лугову пашу* (П. Куліш). Але: *Коли я йшов додому, до мене підійшов мій приятель* Тут заміна не можлива (не можна сказати: *Ідучи додому, до мене підійшов мій приятель*), бо в головному й підрядному реченнях різні підмети, і невідомо, про який підмет іде мова після заміни.

§ 93. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ

З'єднання простих речень в складнопідрядні може бути й без сполучників або сполучних слів, з допомогою самої тільки інтонації. Змістові відношення між реченнями, що входять до складу складнопідрядного речення, такі:

1. Перше речення вказує час або умову дії, що про неї говориться в другім реченні. Напр.: *Защобетав соловейко - пішла луна гаєм* (Т. Шевченко). *Вам страшно - їть ідїть з дороги!* (Л. Українка).

2. Сказане в першім реченні порівнюється з тим, про що говориться в другім реченні. Напр.: *Подивилась ясно - заспівали скрипки* (П. Тичина).

3. Друге речення вказує причину того, про що говориться в першім реченні. Напр.: *День обіцяв бути погожий: на небі ні хмариночки, ні плямочки* (П. Мирний). *Робітники зупинились: їм жаль стало молдуванина* (М. Коцюбинський).

4. Друге речення доповнює, розкриває зміст першого. Напр.: *Їдемо вулицю і ще з другого кінця побачили: в хаті світїть-ся* (М. Вовчок). *Чїпка чує: недалеко з-за жита хтось співає* (П. Мирний).

Інтонація в безсполучникових складнопідрядних реченнях відіграє особливу роль. Речення часові, умовні й порівняльні вимовляються з підвищеною інтонацією в першім реченні й з пониженою - в другім реченні. На письмі цей розрив у вимові позначається рискою.

Речення причинові й додаткові вимовляються з легким пониженням голосу в першім реченні. На письмі в таких випадках ставиться двокрапка.

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

§ 94. ПОНЯТТЯ ПРЯМОЇ МОВИ

Мову особи, що говорить, можна передавати двома способами: дослівно, без змін і з змінами. Мова іншої особи, передана автором без змін, дослівно, зветься прямою мовою. Мова іншої особи, передана автором в зміненій формі, від себе, зветься непрямою мовою. На письмі пряма мова відмітно від непрямої мови береться в лапки. Порів., напр.: *І голос сильний нам згори, мов ірім, ірмить: "Лупайте цю скалу"* (І. Франко). - *І голос сильний нам згори, мов ірім, ірмить, щоб ми лупали цю скалу.*

§ 95. МІСЦЕ ПРЯМОЇ МОВИ В РЕЧЕННІ

Пряма мова може стояти після слів автора, перед словами автора й може розриватися словами автора.

1. Якщо пряма мова стоїть після слів автора, то перед нею ставиться двокрапка. Напр.: *Сказав раз Куц Білині: "Білонько! Чого така ти стала, мов рибонька в'яла?"* (Л. Глібів).

2. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться кома й риска. Але якщо пряма мова має в собі питання або оклик, то замість коми ставиться знак питання або знак оклику. Напр.: *От і моя ненька старенька, - сказав Кирило Тур* (П. Куліш). *"Ти спиш?" - спитала стара* (П. Мирний). *"Я Ганнусі не боюся!" - співає матуся* (Т. Шевченко).

3. Якщо пряма мова розривається словами автора, то можливі три випадки:

а) Слова автора виділяються з обох боків комами й рисками, якщо на місці розриву не повинно бути крапки. Напр.: *"Вам же здається, - обізвалась сусідонька, - що тепер море, як синій птах"* (М. Коцюбинський).

б) Якщо на місці розриву повинна стояти крапка, то перед словами автора ставиться кома й риска, а після слів автора - крапка й риска. Тоді друга частина розриву починається з великої букви. Напр.: *"Не доберу я толку в твоїх речах, - каже Петро, - До за охота тоді мене морочити?"* (П. Куліш).

в) Якщо на місці розриву повинен був би стояти знак оклику або знак питання, то перед словами автора ті ж знаки й риска, а після слів автора - крапка й риска. Напр.: *Іди, доню! - каже мати. - Не вік тобі діувати* (Т. Шевченко). *"Чу і що ж? - допитував Замфір. - Рубатимуть виноградники?"* (М. Коцюбинський).

4. Пряма мова, що передається як мова двох або кількох осіб, зветься діалогом. Мова кожного співмовця звичайно починається з нового рядка, а перед початком замість лапки ставиться риска. Напр.: - *Проси мерщій Степана, він добрий чоловік, - кіт вовкові сказав.*

- *Та я в нього викрав барана.*

- *Ну, так навідайсь до Дем'яна.*

- *Е, і Дем'яна я боюсь: як тільки навернусь, він і загадає поросятко.*

- *Біжи ж, аж ген живе Трохим!*

- *Трохим? Боюсь зітхтисся з ним: з весни ще злий він за Ягнятко!*

- *Погано ж!... Ну, а чи не прийде Клим?*

- *Ох, братику. Теля я в його з'їв!*

- *Так ти, я бачу, усім тут добре надоїв, - кіт вовкові сказав (Л. Глібів).*

§ 96. ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРЯМОЇ МОВИ В НЕПРЯМУ

Пряму мову можна перетворити в непряму. Тоді вона набуває форми підрядного речення додаткового з сполучниками *що, щоб*. При перетворенні прямої мови в непряму можливі такі типи речень, що вживаються в літературній мові:

1. Якщо пряма мова має розповідне значення, то в непрямі мові буде підрядне додаткове речення з сполучником *що*. Напр.: *Гафійка говорить: мамо, хтось стукає в вікно (М. Коцюбинський).* - *Гафійка говорить матері, що хтось стукає в вікно.*

2. Якщо пряма мова має наказове значення, то в непрямі мові буде підрядне додаткове речення з сполучником *щоб*. Наприклад: *Сусід до себе кликає кума: "Приходь лиш. брате, на часок" (Л. Глібів); - Сусід до себе кликає кума, щоб він прийшов на часок.*

3. Якщо пряма мова має питальне значення, то в непрямі мові буде непряме питання (див. § 86). Напр.: *"Почали возити сіно?" - зацікавивсь Аркадій Петрович (М. Коцюбинський).* - *Аркадій Петрович зацікавивсь, чи почали возити сіно.*

4. Якщо в прямій мові є особовий займенник, то в непрямі мові він міняється в особі. Напр.: *Не журіться, тітко, - обізвався Гнат, - я вас заведу (М. Коцюбинський).* - *Гнат обізвався, щоб тітка не журилась, - він її заведе.*

§ 97. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

В українській мові порядок слів вільний, але не можна ска-

зати, щоб він був цілком вільний: члени речення розташовуються за встановленою літературною традицією. Якщо бувають відхилення від встановленого літературною традицією порядку слів, то вони мають переважно семантично-стилістичне значення і тільки.

Основною функцією порядку слів у реченні є синтаксична функція: порядком слів уточнюються окремі члени речення й виявляється характер речення в цілому. Так, в різних типах речення порядок слів має свої особливості. Напр., в питальних усі питальні слова стоять на першому місці: *Чого ти ходиш на могилу?* (Т. Шевченко). *Чому уста твої німі?* (І. Франко). Але для підсилення питальності речення часто на перше місце ставиться присудок або інше слово, з яким зв'язане питання: *Думаєш, я не знаю, що у вас буде?* (М. Коцюбинський). В окличних реченнях емоційно насичені слова стоять на початку речення; вони посилюють емоцію й виразність речення: *Вставай, хто серцем кучерявий! Нова республіко, ірyadi! Хлюпни нам, море, свіжі лави! О земле, велетнів рсди!* (П. Тичина).

В українській літературній мові існує два основні типи порядку слів: прямий і зворотний.

1. Прямий порядок слів найбільш властивий українській мові. Цей порядок стосується як головних, так і другорядних членів речення.

а) Підмет у формі іменника разом з означенням звичайно стоїть перед присудком. Напр.: *Бесняний вітер нетерпляче зітхає* (Л. Українка). При потребі логічного виділення підкреслення підмет ставиться після присудка або в кінці речення. Напр.: *Стрепенується врешті ліс і заграє...* (М. Коцюбинський). *Не довго жив я в світі ще, та встиг чимало вже zaznати* (І. Франко).

Такий порядок підмета і присудка допомагає відрізнити підмет від іменного присудка, коли вони обидва висловлені формою називного відмінку. Напр.: *Радість розвіє горе, Буксир пароплав тягне.*

б) Узгоджене означення виступає переважно перед означуваним іменником. Напр.: *На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодича, бліда, з тежними очима, з сухорлявим лицем* (І. Н.-Левецький).

Проте, означення, висловлені прикметниками й присвійними займенниками, вживаються також і в зворотному порядку, тобто після іменників. Це буває у випадках, коли треба надати реченню більшої виразності, риторичності, а іноді й урочистості. Напр.: *Церкви, та палати, та пани нузати* (Т. Шевченко). *Палаюче сонце зупинилось над тими щоглами незліченними, над тими щоглами розлогими* (М. Коцюбинський).

в) Додаток (кероване слово) вживається після керівного. Напр.: *Уже Іван Богун одбив од Вінниці військо кварцяні* (М. Рильський). *(Одарка) гаптує панночкам спіднички абощо* (М. Вовчок).

Додаток може стояти й перед керівним словом. Напр.: *Га-разд, моя доню Ізільдо, я золота в сонця візьму, блакиту морського позичить попросим русалку саму* (Л. Українка).

г) Обставини можуть стояти перед і після присудка, залежно від їх значення. Напр.: *Він вже давно тримає напоготові серветку* (М. Коцюбинський). *Коло самих хат ростуть іруші та яблуні* (І. Н.-Левицький). *Франці-рано на калині пташка щебетала* (Т. Шевченко). *Теплим весняним ранком ішов Іван у полонину* (М. Коцюбинський).

Якщо в реченні є обставина часу й обставина місця, то перша ставиться на початку речення, а друга – після присудка. Напр.: *За тиждень прийшли в Київ* (М. Вовчок).

2. Рідше вживається зворотний (інверсійний) порядок слів у реченні. Він найчастіше буває з причин стилістичних. У деяких реченнях цей порядок навіть обов'язковий. Такий порядок буває з метою виділити й надати виразності не тільки окремому слову, але й цілому вислову. Напр.: *Брязнули чистим дзвоним літаври, й під звуки музики на чолі з сивоусим генеральним обозним Дунин-Борковським рушили перед гетьманом із бунчуками, розпущеними прапорами й довгими списами в руках стрункі ряди козацької кінноти* (Ф. Дудко).

Зворотний порядок особливо доречний у випадках прямої мови в словах автора, що стоять після прямої мови або в середині її, коли присудок ставиться на першому місці, а підмет – на другому. Напр.: *"Сину, – обізвалася Наумиха, – не сумуй, не гризись"* (М. Коцюбинський). *Співай, жінко, жалібної, то мені, може, буде легше, – промовив Микола* (І. Н.-Левицький).

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ РЕЧЕННЯ

§ 98. ВСТУПНІ УВАГИ

Історія українського речення ще не досліджена повністю. Маємо тільки невеликі відомості з історії речення, і то фрагментарного характеру. Докладна синтаксична аналіза хоч би однієї найтиповішої давньої української пам'ятки могла б хоч до певної міри пролляти світло на цілу систему давнього речення. Але такої аналізи ми ще не маємо, перед дослідниками ще стоїть широке поле дослідів і напруженої праці.

На підставі тих невеликих даних, що їх ми маємо з історії українського речення, можна твердити, що взагалі синтакса давньої української мови була менш розчленована, ніж сучасна синтакса. Синтаксична система в старовину не була ще така прозора, чітко визначена, як у сучасній українській мові.

До XII ст. основними типами речення були: просте речення, просте поширене речення і просте ускладнене речення. Складне речення вживалось рідше, і то головно складносурядне. Складнопідрядне речення виникло пізніше, переважно з складносурядного, а зрідка й на основі простих речень. Що підрядні речення пізніші за сурядні, свідчать сполучники підрядних речень, які часто вказують на їх пізніше походження (переважно від займенників і прислівників), тоді як сполучники в сурядних реченнях належать до давніших часів. На ранній стадії розвитку підрядного речення ні сполучників, ані сполучних слів ще не було. Існували лише сполучники сурядних речень. Хоч на ранній стадії й сурядні речення вживались без сполучників.

Сполучникові складні речення з'являються пізніше. Це між іншим підтверджується фактами діалектної (народної) мови, яка зберігає стару граматичну будову в більшій мірі, ніж літературна мова. В діалектній мові безсполучникові речення переважають над сполучниковими.

§ 99. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Просте речення в давній українській мові характеризується тим, що особові займенники в функції підмета до XII ст. не виступали ще. Цю функцію виконували спочатку дієслівні форми присудка, вказуючи своєю формою на першу чи другу особу. На-

приклад, в Остромировій євангелії XI ст.: *молю же всехъ почитающихъ*; в Мстиславовій грамоті 1130 р.: *повелѣлъ есмь сыну своему Всеволоду*. Але пізніше, напр., в Іпатськiм літописі уже з особовими займенниками: *они стоявше три дни за годоуцемъ в борю, идоша чернигову*; також в грамотах XIV–XV ст.: *мы порадившися с князи и паны з нашою вѣрною радю даемъ и записуемъ пану цуси имѣнья* (Граам. 1434).

Проте, навіть і в пізніших пам'ятках частіше трапляються підметові форми без особових займенників. Напр., в тих же грамотах: *а на то есмь дали своѣ печати* (Граам. 1352); *на то есмь дали нашъ листъ* (Граам. 1458).

Щодо присудка, то він мав різні форми свого висловлення:

а) Так, в наслідок зникнення перфекта чи плюсквамперфекта з'явилися форми простого присудка (див. § 41), які ми зустрічаємо в ранніх пам'ятках, напр., в Мстиславовій грамоті 1130 р.: *Азъ далъ рукою своею*; в Лаврентівськiм літописі: *Ярославъ былъ уставилъ*.

б) Складений присудок міг бути висловлений з помічним дієсловом і без нього та (рідко) іменником в орудному відмінку. Напр.: *Ты ми будь отецъ* (Успен. збірник XII ст.); *судиславъ бысть чернцемъ* (Лаврентівськiй літопис).

в) Складений присудок міг бути висловлений нечленним (коротким) прикметником чи дієприкметником з помічним дієсловом чи без нього. Напр.: *Оже ти собѣ не лубо, то того и другу не твори* (Збірник Святослава 1073 р.); *гостемъ путь чистъ* (Грамота 1393); *азъ самъ есмь готовъ* (Там же).

г) З XIV–XV ст. досить поширені в пам'ятках речення з присудковими формами на *-но, -то*, а також з формами середнього роду минулого часу на *-ло*. Напр.: *А писано у Клефля* (Граам. 1370); *А то ся дѣяло в нашем дворѣ* (Граам. 1433).

§ 100. ПРОСТЕ ПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ

Просте поширене речення в давній українській мові характеризується такими рисами:

а) Безпосереднє (безприйменникове) керування значно частіше, ніж посереднє (прийменникове). Напр.: *Ярославна рано плачетъ Путивлю городу на заборолѣ* (Слово о полку Ігоревім); *идоша чернигову* (Іпатськiй літопис).

б) З другого боку, характерною рисою посереднього (прийменникового) керування було повторення того самого прийменника, надто в грамотах XIV–XV ст. Напр.: *А путь могориць од Аньдрѣна у дому Лыого* (Граам. 1366); *Уздали естъ тотъ мунастиръ...и зъ гашми изъ дубровами и з бортьми и з болоты* (Граам. 1378).

в) Починаючи з XI ст., в знахідному відмінку форми називного мінялися на форми родового відмінку. Напр.: *Чьту отьца моего* (Остромир. єв. XI ст.); *Игорь ждесть брата* (Слово о полку Ігоревім). Але поряд зберігалися й старі форми. Напр.: *Отдасть за конь, или за вошь* (Руська Правда).

г) Прикметникові означення частіше стояли після означуваного іменника, надаючи більшої урочистости. Напр.: *Даль есмь блюдо серебряно* (Мстиславова грамота 1130 р.); *наведе своя храбрья плъкы на землю Половцькую на землю Руськую* (Слово о полку Ігоревім).

§ 101. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Просте ускладнене речення характеризується такими особливостями:

а) Насамперед слід відзначити своєрідний зворот, відомий під назвою "давальний самостійний" (*dativus absolutus*). Це давальний відмінок іменника чи займенника, узгодженого з дієприкметником. А "самостійним" він зветься тому, що граматично це словосполучення не зв'язується з іншими словами того ж речення. Причём, підмет в такому реченні висловлений формою давального відмінку, а присудок – дієприкметником. Напр.: *Князю Святославу възрастъшу и възмужавшу, нача वोи совокупляти многи и храбры* (Лаврентівський літопис); *Посемъ же долгу времени минувшу, метежь бысть межи братама* (Гал.-Волин. літопис XIII ст.).

Сліди цієї конструкції подибуємо навіть у пам'ятках XV–XVI ст., правда, в дещо зміненій формі: дієприкметник змінюється вже на дієприслівник. Напр.: в українських грамотах: *Поведили женучи дей намъ вепровъ кормныхъ, то панъ Окутовскій споткаль насъ, прудко у санках бегучи* (Грама. 1565).

З XVIII ст. "давальний самостійний" зовсім зникає в книжній мові. За відгомін його можна вважати оцю конструкцію в Квітки-Основ'яненка: *Отсе скінчивши* (коли скінчили їсти), *Маруся усе прибрала із стола*. Або в Стороженка: *Глядячи на них, така спала думка на мою душу*.

В сучасній літературній мові такі конструкції не вживаються. Це властивість старослов'янської мови. Хоч питання в науці остаточно не вирішене: деякі вчені вважають, що "давальний самостійний" був властивий староукраїнській (староруській) мові й має своїм джерелом праслов'янську мову, вважаючи на те, що він був відомий також іншим слов'янським мовам.

В мові старших письменників і в фольклорній мові зберігаються деякі відгомони, але не "давального самостійного", а конструкції з т. зв. другим давальним (дослідники помилково

трактували його як "давальний самостійний"). Напр.: *Не подоба ж була мені, ведучи свою повість, раз-у-раз зупинятися* (П. Куліш); *Ой як тому каменеві, під водою лежачи, ой так мені молодцю, на чужині живучи, чужим людям годячи* (Чубинський, V, 464).

Основна ознака "давального самостійного" - це неоднаковість підметів в обох частинах речення, відповідно до грецького "родового самостійного", де теж неоднаковість підметів була неодмінною умовою побудування цього типу конструкцій. Наведені вище українські конструкції не відповідають цим вимогам і не можуть вважатися відгомонами колишнього "давального самостійного".

Взагалі в сучасній українській мові відповідно до "давального самостійного" вживаються підрядні речення, що стали ширитись з XVI ст. Порів.: *Єще же ему не далече суццю оть дому послає кь нему сътъникъ* (Остромир. св. XI ст.). - *А коли не далеко былъ от дому посла противъ него сотъникъ* (Пересоп. євангелія).

б) Просте поширене речення, десь з XII ст., ускладнюється дієприслівниковими зворотами в зв'язку з перетворенням дієприкметників у дієприслівники (порушення узгодження в роді й числі). Напр.: *Мало ли ты бяшетъ горъ под облакы въяти, лелючи корабли на синь моръ?* (Слово о полку Ігоревім); *А еживаючи того дворища, не подобъ ни воина на яловиць платити* (Грама. 1349).

в) В давній українській синтаксі просте поширене речення ускладнювалось також однорядними членами речення й прикладкою. З однорядними членами речення зв'язане часте повторювання сполучників. Напр.: *Ярь Туре Бсеволодъ стоиши на борони, пришедши на вои стрълами* (Слово о полку Ігоревім); *повелтъ есмь сыну своему Бсеволоду отдати буйць святому Георгієви съ данію и съ вирами и съ продажами и вено вотское* (Мстиславова грамота 1130 р.); *Купилъ панъ Ганько Сварць мѣстичъ лвовскій старшій в Олешки у Малечковича дъдичьство на ширку село и землю и дубровы и лтъь и рѣку и ставы и все дъдичьство єго* (Грама. 1368).

§ 102. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Складні речення в давніх українських пам'ятках існують переважно в їх сурядній формі з сполучниками *а, але, и* та ін. Напр.: *ничить трава жалощами, а дерево съ тогою кь земли преклонилося* (Слово о полку Ігоревім); *Княже, даи дщерь свою обрученую за королевича, и даи ему Галиць* (Гал.-Волин. літо-

пис XIII ст.); *А гостя не приневолиши, но куда хочеш туды поидеш* (Грам. 1366).

Значно рідше трапляються в ранніх пам'ятках складні речення в підрядній формі (див. § 98). Вони поширюються в пізніші часи й виступають у пам'ятках у таких найголовніших типах підрядности:

а) Підметові: *А хто на то устанеть, тотъ заплатить гривну золота вина* (Грам. 1368).

б) Додаткові: *Молви со мною што восхочешъ* (Гал.-Волин. літопис XIII ст.); *на тое баба не дозволила и молвила, же в тот час отдам* (Акт. Борисп. 1654); *признавала, що був той овчар* (Акт. Полт. XVII ст.).

в) Означальні: *Купилъ панъ Петрашъ дѣдицтво в Анънч Радивонькововъ дѣдину еє и вотнину, што по нчи отць далъ* (Грам. 1359); *Указали старую границу...от могилок поперек рѣки сукиля к дорозъ, которая дорога идетъ из дѣдоичиъ до балаць* (Грам. 1413).

г) Обставинні: 1) місця: *А по старымъ дорогамъ гостемъ поити куда хочеть* (Грам. 1366); 2) часу: *Коли той лихий Бек булат побѣлль тогда вси люди, вся рать на бѣгъ повернулись* (Грам. 1393); 3) порівняння: *Сабли изъострѣны, сами скачють ажы серпы влѣци в полъ* (Слово о полку Ігоревім); 4) мети: *Просие Олекса, абы то было до книгъ записано* (Акт. Борисп. 1615); 5) причини: *поляни же прозвани бѣши. зане в поли седяху* (Лаврент. літопис); 6) умови: *Аже украдетъ кто бобрь, то 12 гривенъ* (Руська Правда); 7) допусту: *а за искомилця 12 гривенъ, такоже и за кормилицу, хотя си буди холопъ хотя си роба* (Руська Правда).

Сюди треба додати, що причинний сполучник бо в давній українській мові не на початку підрядного речення, а після першого повнозначного слова стояв. Напр.: *дефевляне убиша игора. и дружину его. бѣ бо ихъ мало* (Лаврент. літопис). Але вже цей сполучник здавна виступає й на першій місці підрядного речення: *и оставили есмы воитка при сулимовъ бо воитек за другую половину дал...* (Грам. 1412). Так само і в сучасній літературній мові: *Свої скарби розкрив Донбас, бо знає нас, бо любить нас* (М. Рильський). Хоч у письменників сполучник бо можливий і на другому місці: *Тішся, дитино, поки ще маленька, ти ж бо живеш на весні* (Л. Українка).

Всі типи підрядних речень, які були в давній українській мові, в основному збереглися і в сучасній мові, хоч багато сполучників вийшло з ужитку, як: *оже, аже, аче, зане, понеже, иже, идеже* та ін.

§ 103. ПРЯМА МОВА

Пряма мова досить поширена була ще в давній українській мові. Напр.: *рѣша деревляне к ользѣ. кдѣ суть дружина наша. ихъ же послахомъ по тѣ. она же рече идутъ по мнѣ съ дружиною мужа моего* (Лаврент. літопис); *и повелѣ оседлати конѣ. а то вижю кости єго* (Там же).

Між прямою й непрямою мовою розмежувань спочатку не було; а переростання прямої мови в непряму показує сполучник *яко*: *и присла по аскольду и дирови глаголя. яко гость есмь. (и) идемъ в греки от олга и от игоря княжича* (Лаврент. літопис). Такого типу речення виступають і в пізніших пам'ятках, але з сполучниками *аже*, *єже*: *а пан микъ дѣдошицкии отповидѣлъ. аже єсть то мое к дѣдошицем поле и дуброва. сяхово* (Грам. 1428); *тедѣ на тов баба не позволила, же в тот часъ отдам, якъ внукуъ зѣросте* (Борисп. акт. XVII ст.).

Побудова такого типу речень (але вже з сполучником *що*) трапляється і в письменників XIX ст.: *Еней кричить, що я Нептуну півкопи грошей в руку суну, аби на морі шторм утих* (І. Котляревський). *Перше говорив, що й хати нові поставлю у три віконця* (М. Вовчок). Ці форми (стадія переходу прямої мови в непряму) вживаються нині в розмовній мові: *Казав мені, що будемо, Харитино, добре жити* (Харків. обл.). Але літературній мові цього типу речення не властиві, їх заступають уже складнопідрядні речення типу: *Казав мені, що ми будемо з ним добре жити*.

Взагалі можна ствердити, що в сучасній українській літературній мові в основному збереглась стара синтаксична система, але з цілим рядом змін та перетворень: зникло повторення применників, спростились ускладнені речення, поширились складнопідрядні речення, оформилась пряма мова тощо. Все це свідчить, що українська мова удосконалювалась у своєму розвитку, старим конструкціям речення відповідають тепер конструкції більш організовані, здатні передавати думку ясніше, чіткіше, ніж було раніше.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	5
---------------------	---

В С Т У П

§ 1. Мова як чинник соціальний і національний	7
§ 2. Українська мова – національна мова народу	8
§ 3. Літературна мова і діалекти	11
§ 4. Виникнення і розвиток української літературної мови	12
§ 5. Українська літературна мова	16
§ 6. Лексичний фонд української мови	17
§ 7. Граматика, її значення та поділ	23

ФОНЕТИКА

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 8. Фізіологія звуків	25
§ 9. Творення звуків	27
§ 10. Класифікація звуків	28
§ 11. Звуки (фонем) і букви	32
§ 12. Літературна вимова	36
§ 13. Зразки літературної вимови	41
§ 14. Літературний наголос	42

ЗВУКОВІ ЗМІНИ

§ 15. Вступні уваги	44
§ 16. Чергування голосних	45
§ 17. Асиміляція голосних	51
§ 18. Відпадання і випадання голосних	51
§ 19. Розвій нових голосних	52
§ 20. Чергування приголосних	53

§ 21. Асиміляція і дисиміляція приголосних	55
§ 22. М'якшення приголосних	57
§ 23. Відпаданя і випадання приголосних	58
§ 24. Розвій нових приголосних	59
§ 25. Переміщення приголосних	60

МОРФОЛОГІЯ

§ 26. Граматична класифікація слів	61
--	----

СЛОВОТВОРЕННЯ

§ 27. Структура слова	70
§ 28. Суфікси	72
§ 29. Префікси	81
§ 30. Складні слова	87
§ 31. Творення невідмінюваних слів	89
§ 32. Наголос у словотворенні	92

СЛОВОЗМІНА

§ 33. Відмінювання іменників	97
§ 34. Наголос у відмінюванні іменників	114
§ 35. Відмінювання прикметників	117
§ 36. Наголос у відмінюванні прикметників	123
§ 37. Відмінювання числівників	123
§ 38. Відмінювання займенників	126
§ 39. Наголос у відмінюванні займенників	132
§ 40. Дієвідмінювання	132
§ 41. Творення дієслівних форм	139
§ 42. Наголос у дієвідмінюванні	146

СИНТАКСА

ВСТУПНІ ВІДОМОСТІ

§ 43. Поняття про синтаксис	149
§ 44. Поняття про речення і словосполучення	149
§ 45. Члени речення	150
§ 46. Значення інтонації в реченні	151
§ 47. Зв'язок слів у реченні	152

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

ПРОСТЕ НЕПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ

§ 48. Підмет153
§ 49. Присудок154
§ 50. Узгодження присудка з підметом157

ПРОСТЕ ПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ

§ 51. Загальні відомості158
§ 52. Додаток159
§ 53. Означення162
§ 54. Прикладка164
§ 55. Обставини165

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 56. Загальні відомості167
§ 57. Повні і неповні речення168
§ 58. Двоскладні і односкладні речення169
§ 59. Особові і безособові речення170
§ 60. Невизначено-особові речення172
§ 61. Називні речення172

РЕЧЕННЯ З ОДНОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 62. Загальні відомості173
§ 63. Форми висловлення однорядних членів174
§ 64. Форми зв'язку однорядних членів175
§ 65. Однорядні і неоднорядні означення177
§ 66. Узагальнюючі слова при однорядних членах177
§ 67. Присудкові форми числа при однорядних підметах178

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ЗВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

§ 68. Загальні відомості179
§ 69. Звертання179
§ 70. Вставні слова і речення180
§ 71. Вигуки182
§ 72. Стверджувальні і заперечні слова183

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 73. Поняття про відокремлення183
§ 74. Відокремлені додатки184
§ 75. Відокремлені означення184
§ 76. Відокремлені прикладки185
§ 77. Відокремлені обставини187

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 78. Загальні відомості188
------------------------------------	------

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 79. Складносурядні речення сполучникові189
§ 80. Складносурядні речення безсполучникові190
§ 81. Значення інтонації в складносурядних реченнях190

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 82. Складнопідрядні речення сполучникові191
§ 83. Види підрядних речень192
§ 84. Підрядні речення підметові192
§ 85. Підрядні речення присудкові193
§ 86. Підрядні речення додаткові194
§ 87. Підрядні речення означальні194
§ 88. Підрядні речення обставинні195
§ 89. Складні речення з кількома підрядними200
§ 90. Складні речення з сурядними й підрядними200
§ 91. Період201
§ 92. Заміна підрядних речень202
§ 93. Складнопідрядні речення безсполучникові204

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

§ 94. Поняття прямої мови205
§ 95. Місце прямої мови в реченні205
§ 96. Перетворення прямої мови в непряму206
§ 97. Порядок слів у реченні206

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ РЕЧЕННЯ

§ 98. Вступні уваги209
-------------------------------	------

§ 99. Просте речення	209
§ 100. Просте поширене речення	210
§ 101. Просте ускладнене речення	211
§ 102. Складне речення	212
§ 103. Пряма мова	214

Інші книжки того ж автора:

Історія форм української мови. Державне видавництво "Радянська школа". Харків, 1931.

Нариси з історії української мови. Українське видавництво. Львів, 1941.

Грамматика української мови. Підручник для середніх шкіл і самоосвіти. Мюнхен, 1946.

Історія української мови. Стислий курс лекцій. Український Вільний Університет. Мюнхен, 1948.

Мистецтво слова (в співавторстві з Б. Ковалевим). Париж-Мюнхен, 1948.

Наголос в українській літературній мові. Нью-Йорк, 1952.

Василь Сімович. Українська Вільна Академія Наук (УВАН). Серія: Українські вчені. Вінніпег, 1953.

Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. УВАН, Вінніпег, 1954.

Participial adjectives in the Slavic languages. UVAN. Winnipeg, 1957

Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами. Зб. філологічної Секції НТШ, т. 29. Нью-Йорк, 1958.

Молитовник-Службник, пам'ятка XIV ст. Науково-Богословський Інститут УПЦ в США. Нью-Йорк, 1960.

Чистота і правильність української мови. Вид. 2. Вашингтон, 1962.

Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X-XIV ст. Наукове Товариство ім. Шевченка в США. Том I. Основний фонд. Нью-Йорк, 1962. Том II. Запозичення. Нью-Йорк, 1964.

Слов'янські фчеми, походження і історичний розвиток. Наукове Товариство ім. Шевченка в США. Нью-Йорк, 1965.

Університет у Торонто, Канада, опублікував англомовну Енциклопедію Українознавства в 2-х томах під назвою:

Ukraine: A Concise Encyclopedia

Це видання підготувало Наукове Товариство ім. Шевченка за головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича.

Англомовне видання Енциклопедії Українознавства видано заходами і коштом Українського Народного Союзу.

